

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİHİ KENTLER VE ERMENİLER

İZMİR

EDİTÖR: RICHARD G. HOVANNISIAN

TARİHİ
KENTLER
VE
ERMENİLER

İZMİR
HOVANNISIAN

İNCELEME

u s u l g e r e ğ i

Bu kitap, Richard G. Hovannisian editörlüğünde 2012 yılında ABD’de yayımlanan *Armenian Smyrna/Izmir* (Mazda Publishers) adlı kitabın çevirisidir. Hovannisian yönetiminde İngilizce olarak basılan ve 14 kitaptan oluşan ‘Tarihi Kentler ve Ermeniler’ dizisinin tamamı Aras’ın yayın programında yer almaktadır.

Dizinin daha önce yayımladığımız ciltleri: *Bitlis ve Muş* (Eylül 2016), *Van* (Kasım 2016), *Harput* (Kasım 2017).

Metinde Türkçe olmayan kelimeler *italik* dizildi. Latin alfabesi ile yazılmayan dillerdeki yer ve kişi adları Türkçe çevriyazı kurallarına ve özgün telaffuzlarına göre dizildi. Bazı yerlerin günümüzdeki adları köşeli parantez içerisinde verildi.

Türkçe yazımda Ömer Asım Aksoy’un *Ana Yazım Kılavuzu* (Epsilon Yay.) temel alındı, Necmiye Alpay’ın *Türkçe Sorunları Kılavuzu*’ndan (Metis Yay.) yardımcı kaynak olarak yararlanıldı.

y a y ı n c ı n ı n n o t u

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER
İZMİR

Aras Yayıncılık
İstiklal Caddesi, Hıdivyal Palas 231/Z
34430 Tünel, Beyoğlu-İstanbul
Tel: (0212) 252 65 18 - 243 06 02
Fax: (0212) 252 65 19
info@arasyayincilik.com
www.arasyayincilik.com
Sertifika No: 10728

ARAS - UÇU 208

İzmir
Richard G. Hovannisian
Armenian Smyrna/İzmir

Redaksiyon
Sosi Dolanoğlu, Artun Gebenlioğlu, Lora Sarı

Kapak Tasarımı
Aret Gıcı

Kapak Uygulama
Melisa Arsenyan

Kapak Fotoğrafları
Zakarya Mildanoğlu

Ön: Kadifekale'den İzmir. Ortadaki yeşil alan, "Haynots" olarak adlandırılan tarihi Ermeni Mahallesi. Mahallenin önemli bir kısmı günümüzde İzmir fuar alanı içinde kalmaktadır.
Arka: Atatürk Müzesi. Konağın sahipleri İzmirli ünlü Ispartalıyan ailesiydi. Eylül 1922'de aile İzmir'den ayrılmak zorunda kaldığında konak Türk Ordusu'nun karargâhı olarak kullanılmış, bir süre otel olarak hizmet verdikten sonra belediye nezdine geçmiş, Atatürk İzmir'e gelişlerinde burada kalmış, 1941'te Atatürk Müzesi'ne çevrilmiştir.

© 2012, Richard G. Hovannisian
© 2018, Aras Yayıncılık
ISBN 9786052100189

Baskı
Sena Ofset: 2. Matbaacılar Sitesi 4NB7-9-11 Topkapı-İstanbul
Tel: (212) 613 38 46 / Sertifika No: 12064

Nisan 2018, İstanbul

TARİHİ KENTLER ve ERMENİLER

İZMİR

Editör

RICHARD G. HOVANNISIAN

İNGİLİZCEDEN ÇEVİRENLER

ARAS ERGÜNEŞ

SERDAR AKSOY, FATİH GÖKHAN DİLER

ARTUN GEBENLİOĞLU, GÜLBİN KIRANOĞLU

İçindekiler

1 Ermeni İzmir.....	9
<i>Richard G. Hovannisian</i>	
2 Ege'deki Ermeniler: Smyrna.....	49
<i>Robert H. Hewsen</i>	
3 Ortaçağ'dan Tanzimat Dönemi'ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler.....	65
<i>Albert Kharatian</i>	
4 İzmir'in Ermeni Yapıları ve Dokumacılık Sanatı.....	103
<i>Christina Maranci</i>	
5 İzmir'in Ermeni Lehçesi.....	123
<i>Bert Vaux</i>	
6 Khorenatsi ve Vico: Devler Çağı.....	141
<i>Bert Vaux</i>	
7 İzmir'de Misyonerlerin Ermenice Yayıncılık Faaliyetleri.....	169
<i>Sona Seferian</i>	
8 Madteos Mamuryan: Batı Ermeni Rönesansına Katkıda Bulunan Bir İzmirli.....	185
<i>Robert H. Hewsen</i>	
9 Geç Dönem Osmanlı Smyrna'sında Ermenilerin Toplumlararası İlişkileri.....	195
<i>Hervé Georgelin</i>	
10 Ermeni İzmir'in Sonu: Bir Sözlü Tarih Perspektifi.....	213
<i>Rubina Perroomian</i>	
11 İzmir'de İki Ermeni Hekim: Sağkalım Vaka Çalışması.....	241
<i>Jack Der-Sarkissian</i>	
12 Ernest Hemingway, Henry Miller ve İzmir (1922).....	257
<i>David Stephen Calonne</i>	
13 Buenos Aires'teki Sivil Toplum Ağlarının Kuruluşunda İzmirli Ermeni Elitlerin Rolü.....	275
<i>Nélida Boulgourdjian-Toufeksian</i>	
14 Küçük Asya'dan Río De La Plata'ya: İzmir ve Güney Amerika Ermenilerinin Kökenleri.....	293
<i>Vartan Matiossian</i>	
Katkıda Bulunanlar.....	319
Harita ve Fotoğraflar Listesi.....	324
Görsel Kaynakça.....	328
Dizin.....	329

Önsöz

Bir rastlantı sonucu, bu cildin yayım tarihi, 1922'deki Büyük İzmir Yangını'yla birlikte kentin dinamik Ermeni toplumunun yok oluşunun doksanıncı yıldönümüne denk geldi. İzmir Ermeni toplumu, Ermeni halkının entelektüel, kültürel ve ekonomik tarihi içerisinde önemli bir yer edinmiştir. Bu cilt Ermeni Smyrna/İzmir'in çok yönlü varlığına dair görüşleri okurlarına yansıtmaktadır.

Serinin on birinci kitabı olan¹ *Ermeni Smyrna/İzmir*, UCLA'de 1997'den beri altı ayda bir düzenlenen *Tarihi Ermeni Kentleri ve Eyaletleri* başlıklı konferanslarda sunulan bildirilere dayanmaktadır. Derlenen bildiri metinlerinin basımı *Van* (2000) ile başlamış ve *Bitlis* ve *Muş* (2001), *Harput* (2002), *Erzurum* (2003), *Sivas* (2004), *Diyarbakır* ve *Urfa* (2006), *Kilikya* (2008), *Pontus* (2009), *İstanbul* (2010) ve *Kars ve Ani* (2011) ile devam etmiştir. UCLA'deki konferans serisi Kayseri ve Küçük Asya, Musa Dağ yöresi, Kudüs, Yeni Culfa ve İran, Hint Okyanusu'ndaki toplulukları da ele almıştır.

Farklı disiplinlerden çeşitli makaleler arasında tarz ve biçim bakımından tutarlılık sağlamak zorlu bir iş; editörün pek çok noktada yeniden yazımını, hem biçim hem de içerikle titizce ilgilenmesini gerektiriyor. Bununla birlikte, kitaba katkı sunan her yazarın görüşü, kendi bireysel bakış açılarını yansıtıyor. Dolayısıyla editör, farklı yazarların verdiği bilgi ve veriler arasında uyumsuzluklar olduğunda, belirli durumlarda mutlak bir kesinlik talep etmedi.

Bu cilt Smyrna/İzmir kentine ait çeşitli görsellerle zenginleştirildi; bu görsellerde İzmir'in banliyölerine, çevre kasabalarına özellikle de Ermeni okulları, kiliseleri, öğrencileri, öğretmenleri, sporcuları, koroları ve tiyatro gruplarına yer verildi. Görsellerin bir araya getirilmesinde iki kaynağın payı yadsınamaz: ABD'deki İzmir Ermenileri Derneği (Zmürnahay Miutyun) tarafından yayımlanan *Mer*

1 Richard G. Hovannisian'ın editörlüğünde hazırlanan 14 kitaplık özgün dizinin on birinci kitabı olan *İzmir*, Aras Yayıncılık tarafından yayımlanan Türkçe çevirilerin dördüncü kitabı olarak basılmıştır.

Zmürnian/Mer İzmiri yev şırçaga kağakneri (Bizim İzmir/Bizim İzmir ve Çevre Kentleri) ve sahil şeridini, rıhtımı, mahalleleri ve Büyük Yangın'ı gösteren panoramalara yer veren <http://levantineheritage.com>. Tüm görsellerin kaynakları “Katkıda Bulunanlar” bölümünden sonraki “Harita ve Fotoğraf Listesi”nde yer alıyor.

Serinin editörü, bu cildin biçimlendirilmesi ve geliştirilmesi için verdiği ısrarlı ve ustalık gerektiren destekten ötürü UCLA'den Prof. Hagop Gulludjian'a minnetle teşekkürlerini sunar. Çok sayıda görselin taranması ve düzenlenmesi işinde sundukları elzem katkıdan ötürü UCLA Tarih Bölümü'nün Bilgisayar Kaynak Merkezi'nden web teknisyenleri Charles Li ve Carlos Hernandez'e; çalışma boyunca esirgemediği içten ve kibar yardımından ötürü yayıncı Dr. Kamron A. Jabbari'ye teşekkürler. Dr. Vartiter Kotcholosian Hovannisian, bu serinin ilk cildinden itibaren olduğu gibi, *İzmir* cildinin de yayıma hazırlanması sürecinin her aşamasına etkin bir şekilde, inançla ortaklık etmiştir.

1

Ermeni İzmir

Richard G. Hovannisian

Smyrna/İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci en büyük kenti ve Ege Denizi'nin en hareketli ticaret merkezi olmuştur. Kentteki Ermeni varlığına dair kanıtlar 13. yüzyıla kadar uzansa da, Ermeni nüfus özellikle 14. yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı'nın dağılmasından sonra hatırı sayılır ölçüde büyümüş ve doğu bölgelerindeki (Erivan, Nahçıvan, Karabağ) çalkantılar, Osmanlı-İran savaşları, son olarak da Celali İsyanları'nın yol açtığı yağma ve talan faaliyetleri sonucunda 17. ve 18. yüzyıldan itibaren kalıcılaşmış ve süreklilik arz etmiştir. Bu dönemde ve sonrasında Ermeniler Küçük Asya'daki Ankara, Yozgat ve Kayseri bölgelerinden bu yöreye göç etmişlerdir.

Zamanında, İzmir'de, İtalya, İngiltere, Mısır, Hindistan ve Rusya'yla irtibat halinde olan, Ermenilere ait büyük ticarethareler kurulmuştur. Tüccarlar, halı, deri, yün, tahıl, kuru incir, tütün ve çeşitli meyvelerin ihracatını yaparken, öte yandan öncelikli olarak Avrupa malı ürünler, araç gereçler ve modaya uygun giysiler ithal etmekteydiler. Ermeni esnaf sınıfını özellikle kuyumcular, saatçiler ve ipek üreticileri oluşturmaktaydı. İzmir'in birçok farklı kasabasında Ermeniler vardı; bunlar tahıla dayalı çiftçiliğin, üzüm bağlarının, incirliklerin olduğu, zeytinciliğin yapıldığı köylerde yaşıyorlardı.

İzmir, Ermeniler için Batı'ya açılan bir pencere olmuştur. İlk Ermeni matbaası burada, 18. yüzyılın ortasında kurulmuş ve takip eden yıllarda yüzlerce eser basılmıştı. Ermeni gazetesi *Arşaluys Araradyan* (Ararat Şafağı) 1840'ta kurulmuştu, dünyadaki ilk Ermenice gazetelerden biri olmasının yanında, 1922'de Smyrna yıkılana kadar ayakta kalan yirmiden fazla süreli yayının da en köklüsüydü. İzmir aynı zamanda Avrupalı ya da Amerikan misyonerlik ve eğitim kurumlarının da odağında yer alırken, bu kurumlarda çok sayıda Ermeni çocuk

eğitim görüyordu. Ermeni Apostolik Kilisesi pek çok okulu idare ederken bunların arasında en bilinenleri, Mesrobyan Erkek Okulu ve Hripsimyan Kız Okulu'ydu. Ayrıca Ermeni Katolik Mkhitaristlerin ve Evanjelik toplumunun yönetimindeki okullarla şehrin entelektüellerinin ya da öğretmenlerin kurduğu özel okullar vardır.

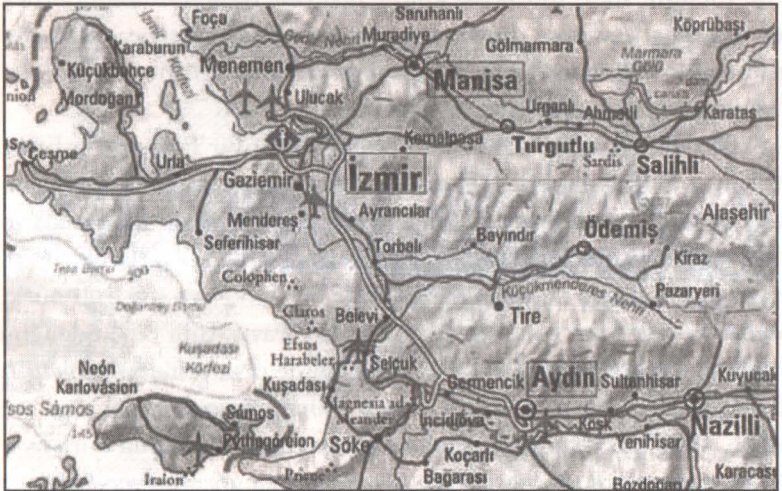
İzmir Ermenileri hem kozmopolit hem de içe dönüktü. Daha geniş bir cemaat olan Rumlarla istikrarlı bir etkileşim mevcuttu; keza oldukça büyük olan Yahudi cemaati, pek çok Avrupalı işadamı ve Avrupalı-Yakın Doğulu Levanten en önemli Ermeni mahallesine komşu olarak yaşıyorlardı. Neredeyse her Ermeni Türkçe biliyordu, pek çoğu Rumca konuşabiliyor ve seçkinler Fransızca, İngilizce ve İtalyanca iletişim kurabiliyorlardı. İzmirli Ermeni tüccarlar İtalya ve İngiltere'de başarılı ticarethaneler açmış ve etki alanlarını Rusya, İskandinavya ve doğuda İran'a kadar genişletmişlerdi. Öte yandan, Ermeniler, etnik ve dini birliklerini sağlamak ve kolektif olarak kendilerine zarar verebilecek dış etkilere direnmek için sınırlar oluşturmuştu. Görünüşe bakılırsa, hem kozmopolit hem de içe dönük olmaktaysa ciddi bir çelişki görülmemiştir.

Hem 1894-96 arasında Sultan II. Abdülhamit döneminde yaşanan katliamlardan hem de 1915'te İttihat ve Terakki yönetiminin gerçekleştirdiği Ermeni Soykırımı'ndan kendini korumayı başaramış nadir şehirlerden biri olması itibarıyla İzmir müstesnadır. Her şeye rağmen, I. Dünya Savaşı sonrasında Yunan ve Türk orduları arasındaki çatışmalarla birlikte, gözyaşının eksik olmayacağı bir yolculuğun da vakti geldi. Yunan ordusunun Ağustos 1922'nin sonunda gemilerle şehirden ayrılmasının hemen akabinde, Eylül'de Türk ordusu muzaffer bir biçimde "gâvur İzmir"e girdi ve Ermeni mahallesini (*Haynots*), episkoposluğu ve arşivlerini, katedrali, kiliseleri, okulları, yetimhaneleri ve Ege Denizi'ne nazır şık evleri ateşe verdi, ardından da bu yangın Yunan mahallelerine ve kıyı şeridine yayıldı. Böylece, Ermeni İzmir ve beraberinde tüm Hristiyan İzmir şiddetten nasibini aldı, ortadan kalktı.

İzmir cildi, yalnızca tek bir şehre ve civar yerleşimlere odaklanmayla, bu serinin Van, Bitlis ve Muş, Harput, Erzurum, Diyarbakır ve

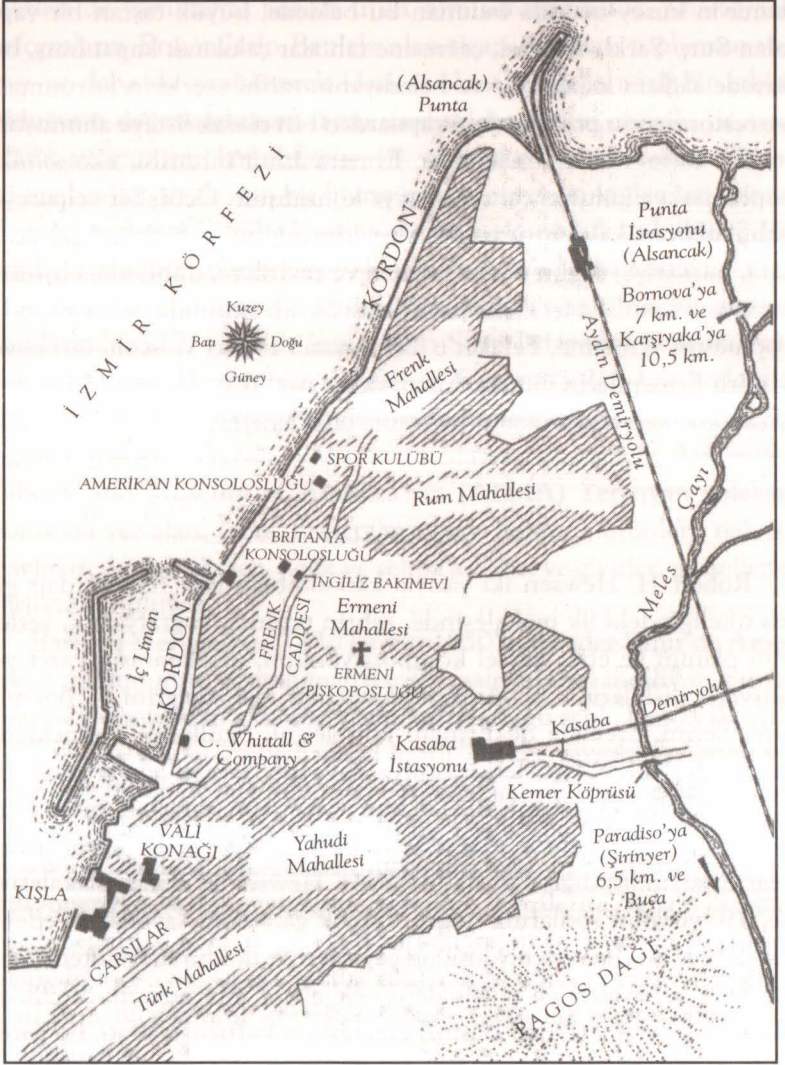
Ege Bölgesi

Smyrna/Izmir ve Çevresi

Urfa, Kilikya ve Pontus gibi daha geniş eyalet ve bölgeleri kapsayan ciltlerinden ayrılıyor. Konstantiniye/İstanbul cildi de tek bir metropole ayrılmıştır, ancak burası Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olduğundan, üstüne üstlük Ermenilerin büyük çoğunluğu üzerinde idari ve dini bağlayıcılığı olan Ermeni Patrikhanesi'ni de barındırdığından farklı bir konumdadır. İstanbul Ermenileri, imparatorluk sınırları içerisinde 150.000 kişi ile en kalabalık nüfusa sahipken, İzmir'deki Ermeniler kaynaklara göre nadiren 15.000'i aşmakta, tüm Aydın vilayeti hesaba dahil edildiğinde bile 25.000'i geçmemekteydi. Buna karşın, hem modern Ermeni tarihinin en önemli liman kenti olması, hem de Avrupa'yla kurulan çeşitli ilişkilerdeki ve dahası Ermeni kültür tarihi içerisindeki özel ve olağanüstü konumu, İzmir için ayrı bir cildi gerekli kılmıştır. Bu şehirden, modern Ermeni lehçesinin (*aşkharapar*) Standart Batı Ermenice yazın dili haline gelmesine katkıda bulunan önemli yazarlar ve entelektüeller çıkmıştı. İzmir'deki yayıncılar orijinal telif eserlerin yanı sıra pek çok Batı klasiğinin Ermenice çevirisini basıyordu. Şehirde yardım, eğitim, toplum, spor, müzik ve kültür faaliyetlerinde bulunan dernekler oluşmuş, Avrupai düşüncenin ve anlayışın etkisiyle, etnik-dini grubundan bağımsız olarak bütün üst sınıfların ilgisine mazhar olan "Levanten" bir yaşam tarzı üretilmişti.

2011'de, bu cildin editörü, eski İzmir'deki, bir zamanların Ermeni Haynots mahallesini gözlemleme fırsatı bulsa da, burada Ermenilere ait bir ize rastlayamadı. Mahalle lüks otellerden, ofis binalarından, şık ve modern alışveriş merkezlerinden ve bulvarlardan geçilmiyordu; bunların hemen yanı başında bir park, sıra sıra eski püskü oteller ve fast food restoranları vardı. Bu arayış, tüm beyhudeliğine rağmen, Ermeni İzmir'i imgesel düzeyde de olsa yeniden canlandırdı. Böylece evvelden yalnızca ismen bilinen ve şimdi bakınca geçmişte, 1922'deki Büyük Yangın ve göçten önce buralarda Hristiyan halkların yaşamış olması pek de olasıymış gibi görülmeyen Ödemiş, Bayındır, Tire, Aydın, Söke, Denizli, Nazilli, Kasaba (Turgutlu, sanayici ve hayırsever Alex Manoogian'ın doğum yeri), Manisa, Kırkağaç, Aksaray, Menemen, Kuşadası, Karataş, Göktepe, Bornova

Smyrna Mahalleleri

gibi yerlerin ve diğerlerinin somut coğrafi içerikleri de ortaya çıkmış oldu. Menemen'in diğerlerinden ayrıldığını belirtmekte fayda var. İzmir'in kuzey ucunda bulunan bu beldede, büyük taştan bir yapı olan Surp Sarkis Kilisesi, çevresine tahtalar çakılarak kapatılmış, bu sayede sağlam kalabilmiş ve belediyenin tarihi eserlerin korunması ve restorasyonu projesindeki yapılardan biri olarak listeye alınmıştır.

Bu ciltteki on üç makalede, Ermeni İzmir'in tarihi, ekonomik, toplumsal ve kültürel çehresi ortaya konmuştur. Geniş bir yelpazeye sahip olan makaleler; ticaret ve alışverişe, eğitsel ve kültürel çalışmalara, mimariye, özgün edebi eserlere ve çevirilere, dilbilime, etnisiteler arası ve etnisite içi ilişkilere, Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında toplumun akıbetine, Felaket'e ilişkin yazılı eserler ve sözlü tarihe ve İzmirli Ermenilerin Güney Amerika'da, özellikle Arjantin'de ortaya çıkan göçmen topluluklara katkısına odaklanıyor.

MAKALELER

Robert H. Hewsen iki yazıyla katkıda bulundu. İzmir'e dair giriş niteliğindeki ilk makalesinde, şehrin tarihini, coğrafyasını, yerleşim planını ve etno-dinsel kompozisyonunu, uluslararası ticaret ve alışveriş ilişkilerini, sık Avrupai-Levanten mahallelerini ve önemli simgelerini, özellikle de Ermeni kiliselerini, okullarını, derneklerini ve entelektüel figürlerini ortaya koyuyor. Yunan adalarının tam karşısında bulunan İzmir'in, Türk ve Müslüman olmayan unsurların çoğunluğu oluşturması nedeniyle sıklıkla "gâvur" ya da "kâfir" şehir olarak adlandırıldığını da ifade ediyor. Hewsen'in ikinci makalesi ise, 19. yüzyılın sonlarına doğru, birçok gazetenin sayfalarını edebi eserleri ve Avrupa edebiyatından çevirileriyle dolduran Madteos Mamuryan'ın hayatını ve çalışmalarını ele alıyor. Mamuryan, özellikle, *Arevelyan mamul* (Doğu Basını) gazetesinin kurucusu sıfatı, bu gazete de yayımlanan yazıları ve Ermeni dünyasını değiştiren entelektüel aydınlanmaya sağladığı katkılarıyla hatırlanır.

Albert Kharatyan geniş kapsamlı makalesinde, Ermeni İzmir'in Ortaçağ'dan 19. yüzyıl Tanzimat reformu dönemine kadarki tarihini

ortaya koyuyor. Kafkasya eyaletlerinden pek çok mültecinin bölgeye gelmesi İzmir'deki Ermeni nüfusu artırmış ve Doğu Ermeni diyalektleri de varlıklarını burada uzun süre sürdürmüştür. Kharatyan, reformların Ermenilerin Batı'yla olan ticari ilişkileri, toplumun yapısı ve daha da genişleterek idari esasları üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu değerlendiriyor. Yeni yardım dernekleri, müzik, tiyatro, eğitim ve spor grupları oluşmuş, 18. yüzyılın ortasında beliren Ermeni matbaaları ise devasa bir literatürün oluşmasını sağlamıştı. İzmir Ermeni toplumu küçük olmasına rağmen, ekonomik ve kültürel düzeyde "Bolis"le (Konstantinopolis) rekabet etmeye başlamıştı.

Christina Maranci, Ermeni İzmir'in artık var olmayan anıtsal yapılarından, 17. yüzyılda inşa edilen Surp Isdepanos Katedrali'ni, Mesrobyan ve Hripsimyan okullarını fotoğraflardan hareketle ele alıyor. Kiliseler ve okullar İzmir toplumunun zenginliğini ve eliaçıklığını yansıtıyor. Ayrıca, Watertown Massachusetts'teki Armenian Library and Museum of America'nın (ALMA) Yeranyan koleksiyonunda yer alan, İzmir Ermenilerine ait dokuma ürünleri, nakışlı havlular, dantel örtüler, yatak ve sehpa kılıfları ve giysiler, görsellerle birlikte sunuluyor.

Barbara Merguerian, 1830'lardan 1850'lere kadar İzmir'de Amerikan misyonunun verimli matbaacılık faaliyetlerini inceliyor. Ermenilerin Kutsal Kitap'a ve dini yayınlara duyduğu açlık, İzmir'i iki yüz yıl boyunca Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe yayınların basımı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun her yanına dağıtımı için merkez haline getiren –basım faaliyetlerini İstanbul'a taşımadan önce– misyonerleri çok etkilemiştir. Merguerian incelemesinde en bilinen Amerikalı misyonerlere ve bu yayınların çoğunun çevirilerini yapan Ermeni yardımcılara, aşılması gereken zorluklara, misyonerlerin mümkün olabildiğince çok sayıda insana ulaşarak yardımcı olmaya çalıştığı, Batı Ermenice günlük konuşma dilinde yayıncılık yapma tartışmasına değiniyor.

Sona Seferian, daima artış halinde olan Ermeni okur-yazar kitle-sine Fransızca, Almanca ve İngilizce edebiyat eserlerini ulaştırarak, Ermeni halkının toplumsal haklar ve eşitlik, ulusal bilinç, eğitim ve

pedagoji, kadın özgürleşmesi gibi ulusal ve toplumsal konulara dair cevaplar bulmasına yardımcı olan “Aydınlanmacı-Çevirmenler”in kritik rolünü ele alıyor. Seferian, İzmir’in 19. yüzyılda, “Ermeni Atinası” olduğunu ve Yunan klasiklerinin yanı sıra Victor Hugo, Voltaire, Friedrich Schiller, Lord Bryce, P. B. Shelley, Sir Walter Scott ve hepsinden ötesi Willam Shakespeare’in eserleriyle dolup taşıdığını öne sürer. Dedeyan Matbaası ve Aram Dedeyan’ın Shakespeare çevirileri ve çalışmaları konusundaki öncü faaliyetleri bilhassa önemlidir, bu çalışma alanı halen günümüzde Erivan Devlet Üniversitesi’ndeki çeviri merkezinde sürdürülmektedir.

Hervé Georgelin, Atina’daki Küçük Asya Araştırmaları Merkezi’nin sözlü tarih tanıklıklarından oluşan arşiv kayıtlarına başvurarak İzmir’in eski Rum sakinlerinin Ermeni komşularına dair algılarını ve şehirdeki Rum-Ermeni ilişkilerini ortaya koymaya çalışıyor. Görüldüğü kadarıyla bu iki Hristiyan halk birbirinden pek hoşlanmıyordu. İzmir, uluslararası ticaret, Avrupa’yla yakın ilişkiler ve ortak Levanten kültürü nedeniyle kozmopolit bir şehir olarak adlandırılrsa da, bir taraftan da, özellikle Ermeni toplumu içerisinde, toplumsal bütünlüğü tehdit eden cezbedici kozmopolitlik karşısında etnik ve dinsel kimliği korumak için sarf edilen çok güçlü bir çaba vardı.

Bert Vaux, Küçük Asya’daki Ermenice diyalektlerinin, kendine has ayrı bir diyalekt olabilmek için fazlasıyla yeni ve fazlasıyla “Türkleşmiş” olduğu görüşünü sorguluyor. Smyrna/İzmir diyalektini günümüze kadar ulaşan çeşitli yazılı materyaller üzerinden inceliyor ve bütün Ermenice diyalektlerinin genel bağlamı içerisinde İzmir diyalektinin dibilimsel özelliklerini sınıflandırıyor. Vaux, 1830’lu yıllarda modern Ermeniceyi standart hale getirmeyi amaçlayan ancak biçimsel özellikleri itibarıyla çoğunlukla İzmir diyalektine daha yakın olan anonim kaynakların gramerine odaklanıyor. Bölgesel niteliklerin oldukça sık yer bulduğu diyalekte, standart dilde artık mevcut olmayan bazı eski kullanımlar da görülüyordu. İzmirli entelektüel ve misyonerler, Standart Batı Ermenicenin oluşumuna kayda değer katkılar sunmuşlardır.

Rubina Perroomian, UCLA’nın Ermenice Sözlü Tarih arşivlerinden faydalanarak, İzmir ve çevresinde yaşayan yerel halkın belleğine

iniyor. Bu insanlar bize sözcükleriyle bir manzara sunuyor; güzel, ferah ve güvenli mahallelerinde başlayan hikâyeleri, ateşe verilen şehrin cehennemiyle, Müttefik gemilerinin mürettebatının bakışları altında azgın denize itilen korku dolu mültecilerle son buluyor. Sözlü tarih tanıklıkları, hayatta kalanların, barışçıl ve çoketnili bir ortak yaşamdan, tarifsiz mezalimlerin olduğu atmosfere doğru yaşanan ani dönüşümü nasıl yorumladığına dair bir bakış açısı sunuyor. Bazen, bilerek bastırılan imgeler ve duygular, hayatta kalanlar bu acıları yeniden yaşarken ve başkalarının bu acıyı fark etmesinde teselli ararken hızla su yüzüne çıkıyor.

Jack Der-Sarkissian 1922’de olanları anlatan iki metni karşılaştırıyor. Bunlardan biri, Dr. Garabed Haçeryan’ın İzmir’de yaşadığı zorluklara dair hatıratı. Diğeriyse, Jeffrey Eugenides’in Haçeryan’dan çok daha sonra kaleme aldığı ve 1998’de yayımlanan, Türklerin şehre girdiği esnada biri Rum diğeri Ermeni iki kişinin hikâyesini anlattığı romanı. Dr. Haçeryan’la Eugenides’in hikâyesindeki Ermeni başkahraman Dr. Pilobosyan’ın karşılaştırılması, çoketnili bir şehirde sosyo-ekonomik statüler ve etnik kökenler gibi konulara ışık tutuyor. Bu iki beyefendinin sahip olduğu “bana bir şey olmaz” duygusu, geçmişin dostane ortamının verdiği kurtarılmaya beklentileri ve bunlardan gelen özgüvenleri kişisel inkâr açısından inceleniyor. Böylesi bir dokunulmazlık hissi her iki beyefendiye de ihanet etmiş olsa da, Eugenides’in Dr. Pilobosyan hakkında vardığı hüküm, her iki metin arasındaki temel farka işaret ediyor. Eugenides, Pilobosyan ve ondan hareketle tüm Ermeniler için karanlık bir sonu işaret ederken Dr. Haçeryan’ın ısrarlı bir hayatta kalış ve büyük bir başarı hikâyesidir.

David Calonne, Ernest Hemingway ve Henry Miller’ın 1922’de İzmir’in talanı karşısında göstermiş oldukları tepkileri ele alıyor. Her iki yazar da yaşanan trajediye duyarlılık ve merhametle yaklaşırlar, bu durum Hemingway’in “On the Quai at Smyrna” (“İzmir Rıhtımında”), Henry Miller’ın *The Colossus of Maroussi* (Maroussi’nin Devi) başlıklı metinlerinde belirginlik kazanır. Failler, İzmir’de gerçekte nelerin yaşandığını gizlemeye çalışsalar da gerçekler bu iki

Amerikalı yazarın gözünden kaçmamıştır. Makalede, Hemingway'in *Toronto Daily Star* gazetesine gönderdiği, felakete dair bazı pasajlara yer verilirken, Miller, isabetli eleştirileriyle çok daha güçlü bir anlatı sunuyor: "Amerika'nın güneyinde yaşayan birine Sherman adını telaffuz etmek onu gücendirmeye yeter. (...) Fakat İzmir hadisesi, bir şekilde yumuşatılıp günümüz insanının belleğinden silinmeye çalışılmış." İzmir Ermenileri iki yazarın da metninde geçer.

Nelida Boulgourdjian-Toufeksian'ın makalesi, Arjantin'deki İzmir Ermenileri üzerine yapılan iki çalışmanın ilki. Sözlü tarih mülakatları ve Buenos Aires Ermeni Kilisesi İdari Heyeti'nin kayıtlarından faydalanarak, Armen Bergamalı ve Hrant Nigodyan gibi İzmirli başarılı işadamları ve toplum liderlerini ele alıyor. İzmirli aile bağlarını koruyup bunlardan yarar sağlarken, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok farklı bölgesinden göç eden geniş çaplı bir Ermeni topluluğuyla da bütünleşmişlerdir.

İkinci çalışmanın sahibi Vartan Matiossian, Arjantin'in kalabalık Ermeni nüfusu içerisindeki görece az sayılarına rağmen İzmirli Ermenilerin, oradaki ve Uruguay'daki en varlıklı, cemaat örgütlenmelerinde en etkin rollere sahip kişiler olduğunu belirtiyor. Matiossian özellikle yurtdışındaki ticarethanelerle yakın bağlantıları olan, Buenos Aires'teki Surp Krikor Katedrali'nin inşasında ve idaresinde kilit rol oynayan Bergamalı ve Nigodyan ailelerine odaklanıyor. Katedralin ve yanı başındaki Calle Armenia okulunun bahçesinde İzmirli Armen Bergamalı ve Hrant Nigodyan'ın büstlerinin bulunması tesadüf değildir.

Bu cilt, İzmir Ermenilerinin tarihi ve belleğine dair, belki boyut olarak mütevazı, ancak içerik olarak önemli bir katkıdır. Batı dilinde daha kapsamlı bir çalışma halen bunu üstlenecek kişileri beklemektedir. Yine de, bu ciltte yer alan farklı makaleler ve pek çok fotoğraf, Ermeni İzmir/Smyrna dönemine ve yaşantısına kıymetli bir bakış sunmaktadır.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

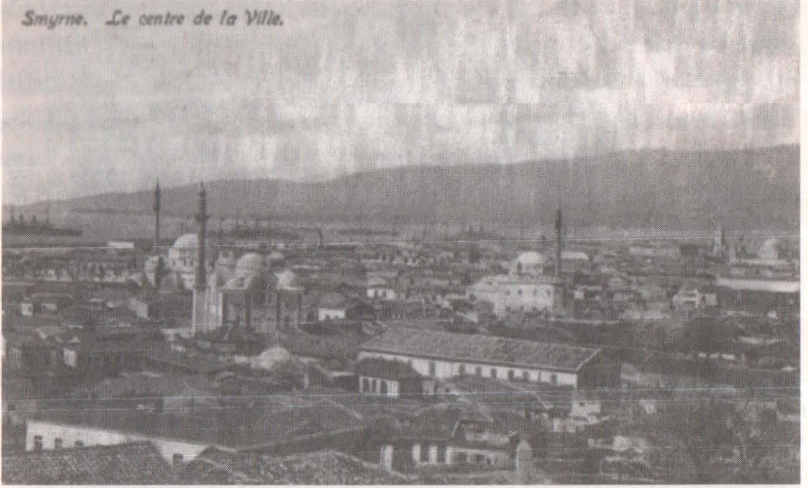
Litografi: İzmir, 1838

Litografi: Ermeni Rahip

Bahar G. Hovhannyan

Amerikalı yazarın gözünden kaçmanuşlar. Makalede, Hovhannyan'ın Toronto Daily Star gazetesine gönderdiği, fotoğraflara dair bazı görselleri

Eski İzmir

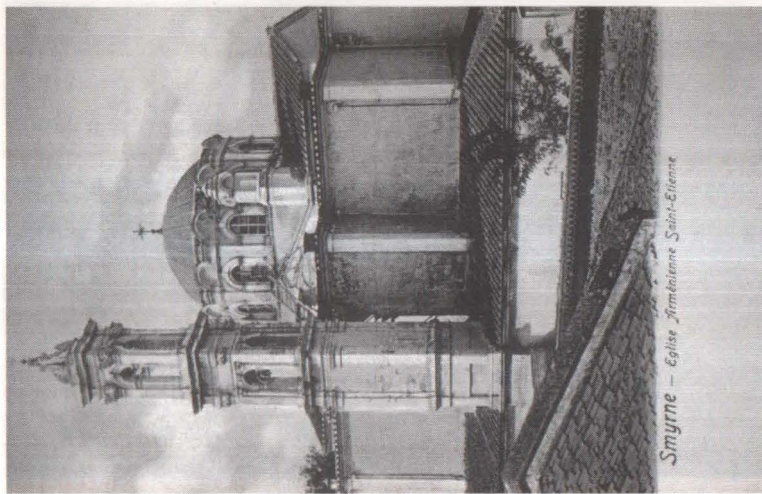
Pagos Dağı

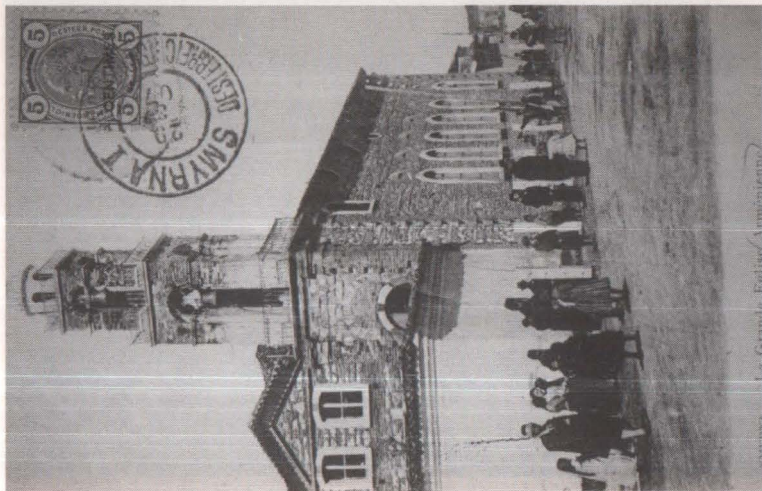
Bella Vista

Panorama: Aya Fotini (Ortodoks), Surp Isdepanos (Ermeni) ve Ayios Yeoryios (Rum) Kiliseleri

Surp Isdepanos Ermeni Katedrali

Surp Toros Ermeni Kilisesi

Surp Isdepanos, avlu ve öncephe

Ermeni Erasmeliik Kuranesi'ne giden Beşir anı Caddesi

Mesrobyan Okulu öğrencileri ve eğitim kadrosu

Mesrobian Okulu spor kulübü ve futbol takımı

Ermeni Evanjelik Kilisesi'ne giden Basmane Caddesi

Aya Evangelistria Rum Kilisesi ve Ermeni Evanjelik Kilisesi (sağda),
yanı başında Hripsimyan Kız Okulu

Ermeni Evanjelik K llecisi'ne giden Bazarosun  zdeci

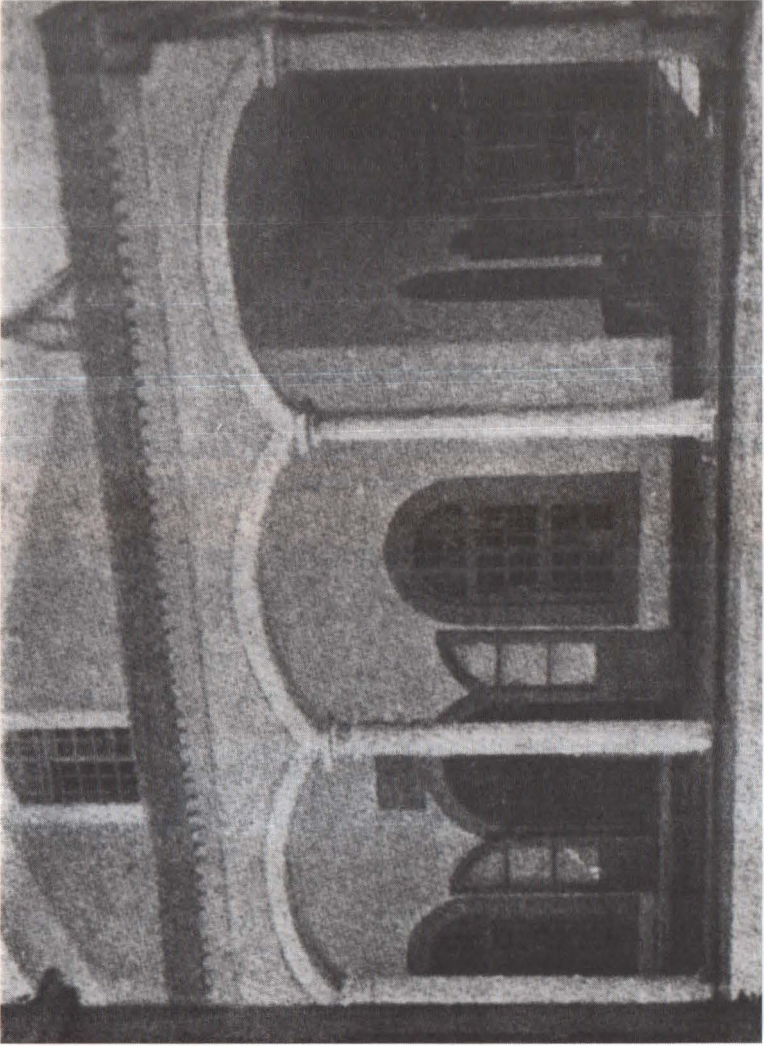
Hripsimyan Okulu   rencileri ve eğitim kadrosu

Hrispsimyan Okulu mezunları ve Müdür Mari Beyleryan

Modern (Arti) Kız Okulu

Surp Krikor Lusavoriç Şapeli

Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi ve
hayırseverler Hagop - Hovhannes Ispartalyan'ın heykelleri

Ermeni Katolik Mikhitarian Okulu öğrenci ve öğretmenleri

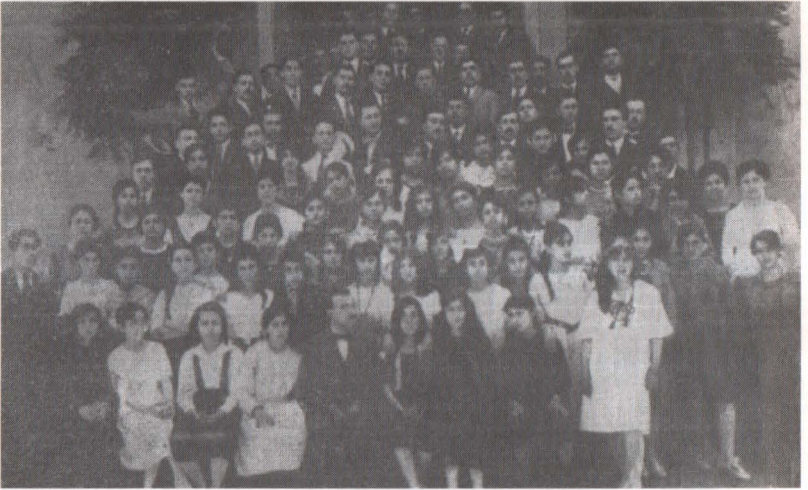
Kız Yetimhanesi

Nersesyan Yetimhanesi meslek atölyesi

Benliyan Tiyatro Topluluğu ve Knar Müzik Grubu

Mihran Tumayan Korosu

Varak Korusu

Ermeni Evanjelik Kilise Korusu

Vasburagan (Van) ve Ararat spor takımları

İzciler

Ulusal Büro Başkanı Aleksandr Khadisyan ve
General Antranik Ozanyan İzmir'de, 1920

Bornova, Bardizbanyan Konağı

Göztepe

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Karataş ve tepede Surp Garabed Ermeni Kilisesi

Karataş: Vartanyan Okulu binası

Karataş: Vartanyan Okulu binası

Karataş: Anaokulu

Karataş: Vartanyan Okulu spor kulübü

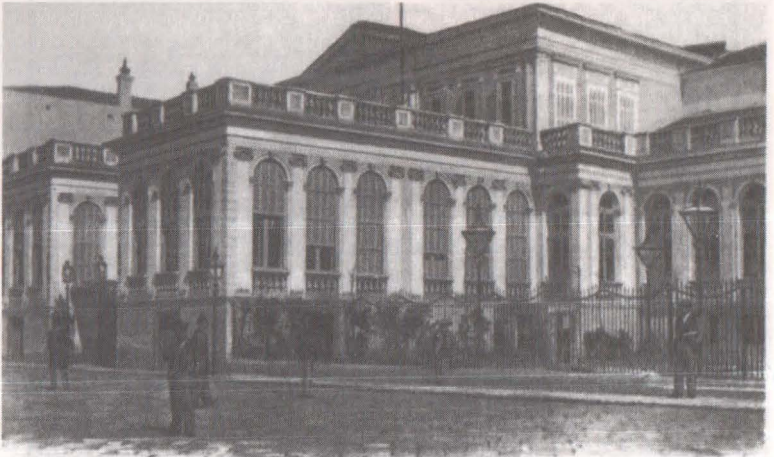
İncir soyma ve paketlenme

Salıncak Konağı

Büyük Yangın, Eylül 1922

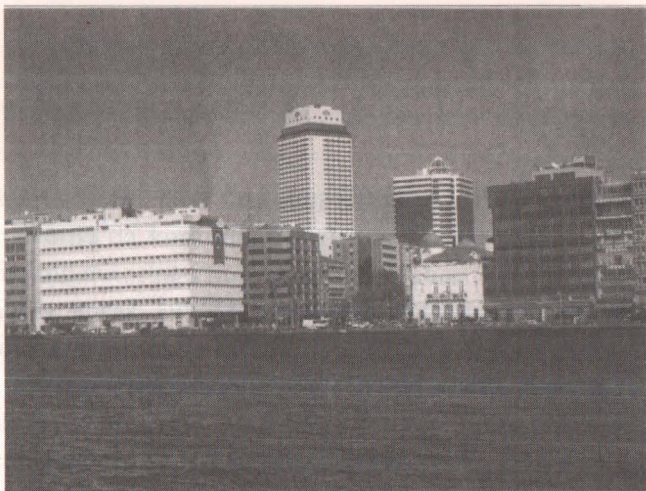
Smyrne.

Le Sporting Club.

Spor Kulübü, Büyük Yangın'dan önce ve sonra

2 Ege'deki Ermeniler: Sımyrna

Modern İzmir

Ege'deki Ermeniler: Smyrna

Robert H. Hewsen

Smyrna (Ermenice: *Zmürnia*) Küçük Asya'nın batı kıyısında bulunan İyonya'da kurulmuş bir Antik Yunan yerleşimidir. 1424'te Bizans İmparatorluğu'nun yönetimindeyken Türkler tarafından ele geçirilmiş, ancak 1922'de Hristiyan nüfusun zorunlu göçüne dek Yunan yaşantısının ve kültürünün merkezi olmaya devam etmiştir. Dünyanın en güzel limanlarından biri ve Küçük Asya'nın da en büyük limanı olan geniş İzmir körfezinin sonunda bulunan İzmir'in, bölgedeki varlığı 1261'e dayanan, burada çok eski bir geçmişe sahip Ermeni kolonilerini de kapsayan hayli kozmopolit bir yapısı vardı.¹ Alışılmışın dışında bir çeşitliliği barındıran ve 1922'ye kadar Hristiyan ağırlıklı olan nüfusu sebebiyle bu şehir Türkler tarafından "gâvur İzmir" diye anılır. İzmir, tüm körfezi saran yeşil tepelerle çevrili ve Pagos Dağı'nın (Kadifekale Tepesi) iki zirvesinin hâkim olduğu müstesna güzellikte bir yaşam alanıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci büyük kenti ve Aydın vilayetinin merkezi olan İzmir, aynı zamanda Asya vilayetlerinin ekonomik ve kültürel hayatının kalbidir. Çoğunlukla yaşam kalitesi yüksek bir şehirdir, özellikle yazları 39 dereceye varan sıcaklardan menfi anlamda etkilense de, denizden neredeyse her gün esen imbat rüzgârlarının serin havası bir denge unsuru sağlar. Kışlar soğuk, nemli ve serin rüzgârlıdır, Pagos Dağı çoğunlukla karlı olsa da şehre çok nadir kar yağar, güz ve bahar ayları ise daima harikadır.²

1 "İzmir", *Haygagan Sovedagan hanrakidaran* [Sovyet Ermeni Ansiklopedisi], c. 4 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1978), s. 312-13.

2 Vilayet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie Mineure*, c. 4 (Paris: Ernest Leroux, 1890-1895), c. 3, s. 337-685.

NÜFUS

20. yüzyılın başında İzmir'in nüfusu 250.000 kişidir, Müslümanlar toplam nüfusun çeyreğinden daha azını oluşturur. 52.000 İzmirli Rum'un dışında, 45.000 "Helen" (Yunan anakarasından ya da Yunan adalarından göç edenler), 16.000 Yahudi, 11.000 Ermeni ve küçük topluluklar halinde Amerikalı, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Hollandalı, Avusturyalı, İranlı ve diğer uluslardan insanlar yaşamaktadır.³ Bir hayli kozmopolit ve çok renkli İzmir sokakları 19. yüzyılın sonuna kadar Avrupalıların, Mısırlıların, Türklerin, İranlıların ve özellikle de Yunanistan'dan ve Yunan adası sahillerinden gelen halkların farklı giyim kuşamlarıyla bir cümbüş yeri gibidir. Nüfusun diğer iki önemli unsurunu da, aileleri Avrupa'da kendileri Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş olan "Frenkler" ile yarı Frenk yarı yerli –yerli tarafı çoğunlukla Rum ya da Ermeni– "Levantenler" oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmalar da bu insanlar Avrupalılıklarını sürdürmüş, kapitülasyonların sağladığı hukuki ayrıcalıklarını korumuş ve bir yabancıyla ya da şehre yeni gelen bir Avrupalının kızıyla evlenme geleneğini –o dönem İzmir'de bekâr genç kadınların sayısının diğer yerlere kıyasla çok daha fazla olduğu anlatılır– sürdürmüşlerdir.⁴

Kapitülasyonların himayesi ve yabancı dil bilmeleri, pek çok Frenk ve Levanten'in ticarete, iş hayatında ve esnafılıkta oldukça aktif olmasını sağlamıştır. Birçoğu Avrupa modasını yansıtan geniş ve güzel evlere sahip epeyce zengin insanlardır. Avrupa'daki herhangi bir Akdeniz liman kenti sakini nasıl bir yaşantı sürdürüyorsa onlar da öyle yaşamaktadırlar. Bu aynı zamanda Ermeniler ve Rumların öykündüğü bir yaşamdır. Hagop Kosyan İzmir'in erken dönem nüfus istatistiklerini aşağıda şu şekilde derlemiştir:⁵

3 age, s. 353-56 Marjorie Housepian [Dobkin], *The Smyrna Affair* (New York: Harcourt, Brace, Jovanovich, 1971); *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: New Market Press, 1972 ve Kent, OH: Kent State University Press, 1988) olarak yeniden yayımlanmıştır.

4 Housepian, *Smyrna Affair*, s. 89.

5 Hagop Kosyan, *Hayk i Zmürnia yev i srçagays* [İzmir ve Civarındaki Ermeniler], c. 2 (Viyan: Mekhitarist Press, 1899), c. 1, s. 43.

Yıl	Toplam Nüfus	Ermeni Nüfusu
1631	90.000	8.000
1731	76.000	7.000
1776	102.000	6.000
1812	106.000	10.000
1840	130.000	5.000
1861	123.788	7.000
1890	250.000	6.683
1898	340.000	11.000

YÖNETİM

Aydın vilayetinin başında bir vali bulunuyordu ve Rum, Ermeni başepiskoposların, hahambaşının, Katolik ve Protestan toplumu temsilcilerinin de sandalyeye sahip olduğu bir meclis, valiye yönetimde eşlik etmekteydi. Şehirdeki yoğun Hristiyan ve Avrupalı nüfus nedeniyle, Bâbüâli –iyi niyetle ya da mecburiyet gereği– çoğunlukla şehre kültürlü ve tercihen liberal bir vali atardı. İzmir, Osmanlı tebaası milletlerden oluşan ve bu milletlerin dini önderlerinin yanı sıra, onlara yardımcı olan, seçilmiş temsilcilerin kontrolündeki bir belediye meclisi tarafından yönetilirdi. Kapitülasyonlar uyarınca, İzmir'in Avrupalı sakinleri (Frenkler ve Levantenler de dahil) kendi mahkemeleri tarafından yargılanmaktaydılar. Bölgede iş yapan her büyük devletin sahip olduğu bu gibi yaklaşık on yedi meclis vardı. Hem Avrupalı hem de Osmanlı tebaasını ilgilendiren davalar, her meclisten bir temsilcinin bulunduğu ticaret meclisinde görülürdü. Yabancı uluslar İzmir'de kendi posta ofislerine sahiptiler, yani Osmanlı posta teşkilatının yanı sıra on beş posta ofisi daha vardı. İmparatorluğun ikinci büyük şehri olan İzmir, 1914'te saygın bir vilayet ve belediye yönetimine sahipti.⁶

6 Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas* (Chicago: University of Chicago Press, 2001), s. 186.

MAHALLELER

İzmir beş büyük mahalleden oluşmaktaydı: Müslüman, Ermeni, Rum, Yahudi ve Frenk. Ancak bunlar kesişmeye meyilliydi ve hali vakti yerinde olanlar, hangi halktan olursa olsun, Avrupalıların da yaşadığı rıhtıma yakın mahallelerde ikamet ederdi.⁷ Haynots olarak adlandırılan Ermeni mahallesi, şehrin merkezinde, rıhtımın tam arkasındaydı. Temizliği, güzel, dayanıklı evleri ve geniş sokaklarıyla bilinirdi. 1845'teki yangından sonra boşaltılmış ve sonrasında tamamen Avrupai bir tarzla yeniden tasarlanmıştı. Farklı büyüklüklerdeki 54 bloktan meydana geliyordu, Basmahane ve Reşadiye isminde iki büyük caddeye sahipti.⁸ En büyük Türk mahallesi, karışık nüfusa sahip bazı Osmanlı şehirlerinde adet olunduğu üzere, şehrin en yüksek tepesine, yani Pagos Dağı'nın yamaçlarına konumlanmıştı ve yıkık dökük intizamsız barakalara, asmalarla çevrili ahşap evlere, eski güzel konaklara, dar ve kıvrımlı sokaklara ve eski çeşmelelere sahipti. Geleneksel Müslüman kıyafetleriyle örtünmüş kadınları, nargile içen erkekleri, köşe başlarına kurdukları masalarında okuma yazma bilmeyenlere hizmet veren arzuhalçileriyle bu mahalle *Binbir Gece Masalları*'ndan çıkmış gibiydi. Rumların en büyük mahalleleri Mortakya ve Mezaraki'ydi. Tıpkı Ermeni mahallesi gibi burası da Batılılaşma eğilimine sahip olmakla birlikte asla buna uygun olarak yeni baştan inşa edilememiş ve benzer modernlikte bir görünüme kavuşamamıştır.

Şehrin kalbi rıhtımda ve ona paralel uzanan Frenk Caddesi'nde atardı. Liman boyunca devam eden ve Konak'taki (idare binası) yalılardan, burundaki Point isimli tren istasyonuna, oradan da Bella Vista Caddesi'ne uzanan rıhtım, 1870-75 arasında bir Fransız şirketi tarafından inşa edilmişti. Burada iskeleler, pasaport binası, ithalat-ihracatla ilgili çeşitli ofisler, Konak'ın büyük saat kulesi, Théâtre de Smyrne, Ermeni Tiyatrosu, Büyük Hıck Oteli ve Büyük Kramer Palas Oteli yer alıyordu. Bu bölgede aynı zamanda daha zengin tüc-

7 Housepian, *Smyrna Affair*, s. 91.

8 Hewsen, *Armenia*, ss. 186-87 ve harita 174.

carların (genelde Rum, Ermeni ve Hollandalı) evleri vardı, bunların büyük bir kısmı çok zarif konaklardı. Aynı zamanda burada kafeler, ilerleyen dönemde sinemalar ve konsolosluklar –en etkileyici olanı Fransız konsolosluğudur– açılmıştı. Kalabalık ve daima hareketli Frenk Caddesi, sıra sıra dükkânlarla, bonmarşelerle ve Rum, Ermeni, Frenk ve Levanten toptancılarla doluydu. Rıhtımı Frenk Caddesi'nden ayıran İzmir'in iki çarşısında daima bolca üzüm, taze incir, kavun, kiraz, nar ve Avrupa'dan envai çeşit ithal ürün bulunurdu. Pazarın kurulduğu günler İzmir'in sırtlarındaki dağlarda yaşayan Zeybekler şehre iner ve burada kendi mallarını satarken, ünlü “kartal dansları”nı yapar, yerel halkı eğlendirirlerdi. Mevsimi geldiğinde, gül yapraklarıyla dolu sepetler yan yana dizilir, hamur işlerinin veya çay ya da Türk kahvesinin yanında servis edilen leziz gül reçelini yapmak isteyenlere satılırdı. Fırınlara kapılarını açtığında, sokakları taze pişmiş ekmek kokusu sarardı.⁹

EKONOMİK DURUM

İzmir'in maddi refahı çoğunlukla ithalat ve ihracata dayanırdı. İzmir'de büyük ofisleri, yüzlerce çalışanı ve işçisiyle faaliyet gösteren büyük tütün şirketleri dışında belli başlı Amerikan şirketleri –Standard Oil, Great McAndrews, Forbes meyanköku fabrikası– vardı. Bu kuruluşların tümünün şehirdeki yıllık ticaret hacmi milyonları bulmaktaydı. İncir, kuru üzüm ve halı ihracatı yapan şirketler, yerel ticaret içerisinde en aktif olanlardı. 1922'de İzmir'de 391 fabrika vardı, bunların 344'ü Rumlara, 14'ü Türklere, kalanlarıysa aralarında Ermenilerin de bulunduğu farklı topluluklara aitti. İzmir, canlı ticari hayatı, ana caddelerden ve rıhtımdan ağır ağır ilerleyen tramvayıyla, 19. yüzyıl Güney Avrupa kentlerinin atmosferini fazlasıyla yansıtırken, bu haliyle hem görünüm hem de yaşantı olarak İstanbul'un her halinden çok daha Batılıydı.¹⁰

9 Housepian, *Smyrna Affair*, s. 88-89; Henry (Hrant) Hewsen, İzmir yerlisi, kişisel anlatı, 1948.

10 Archavir Hewsenian, İzmir yerlisi, birbirini takip eden mülakatlar, 1948-1990.

KİLİSELER VE OKULLAR

İzmir’de yirmi caminin dışında, Aya Fotini Katedrali’nin de aralarında olduğu on üç Rum Ortodoks kilisesi vardı. 16. yüzyılda Yunan stiline göre inşa edilen ve 1853’te restore edilen, Moda Caddesi’ndeki Surp İsdepanos Katedrali şehirdeki üç Ermeni kilisesinden biriydi.¹¹ Ayrıca yedi Katolik kilisesi (birisini Ermeni Katoliklerin), bir büyük Protestan kilisesi, üç Protestan şapeli ve Avusturyalı rahipler tarafından inşa edilmiş ve korunmuş olan Roma Katolik manastırı Santa Maria vardı. Diğer bütün Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi burada da her mezhebin kendine ait bir mezarlığı vardı.

İzmir sahip olduğu eğitim kurumları açısından da şanslıydı. İki büyük Müslüman okulu dışında, Ermenilerin Surp Mesrobyan Erkek Okulu ve Surp Hripsimyan Kız Okulu vardı. Surp Mesrobyan 18. yüzyılın sonunda, Osmanlı hükümetinin azınlıklara kendi okullarını açma iznini vermesinden hemen sonra kurulmuştu. Bunlar dışında Venedik merkezli Mıkhitarist Ermeni Katolik din adamlarının yönettiği bir okul da vardı. Ayrıca, Amerikan Misyoner Heyeti tarafından şehrin dışındaki Paradiso’da [Şirinyer] kurulan International College isimli bir erkek koleji ve Collegiate Institute diye anılan bir kız koleji vardı. Yine de, şehirdeki başlıca iki okulun ikisi de Rumlara aitti: Evanjelik Erkek Okulu ve Homerion Kız Okulu. Her ikisinin de eğitim kalitesi yüksekti, ayrıca Homerion Kız Okulu İngiliz hükümetinin himayesindeydi. İzmir ayrıca geniş kırsallara, yirmi beş hama, elli hana, on hastaneye sahipti – bunlardan ikisi Türklerin (biri askeri diğer sivil), bir diğer büyük hastaneyse herkese açık olmakla birlikte Rumlarındı. Tüm bunlar dışında Türklerin, Rumların, Katoliklerin ve Protestanların her birinin kendi yetimhaneleri mevcuttu. Surp Lusavoriç Ermeni Hastanesi’yse 1801’de kurulmuştu.¹²

11 Kosyan, *Hayk i Zmürnia*: Surp İsdepanos Katedrali için bkz., c. 1, b. 6; fotoğraflar için bkz., s. 52, 62, 65; yerleşim planı için bkz. s. 59.

12 Ermeni Ulusal Hastanesi için bkz. *age*, s. 164, 166.

ENTELEKTÜEL, KÜLTÜREL VE SOSYAL YAŞAM

İzmir, daha sonra İstanbul'a da yayılacak olan 19. yüzyıl Batı Ermeni rönesansının asıl yuvasıydı. Şehir, bu dönemdeki zengin entelektüel ortam ve kültürel yaşamdan payına düşeni almıştı. 19. yüzyılın ikinci yarısında tüm bu hareketliliğin odağında yer alan kişi İzmirli gazeteci, eğitimci ve çevirmen Madteos Mamuryan'dı (1830-1901).¹³ İzmir'de Batı Ermeni kültürünün canlanmasını sağlayan diğer isimler, yazar ve çevirmen Krikor Çilingiryan (1839-1916), bilimci ve filolog Kalust Gosdantyan (1843-1898), yazar, çevirmen ve sözlükbilimci Mesrob Nubaryan (1841-1924), şair ve eğitimci Ruppen Vorperyan (1874-1931), mizah yazarı Harutyun Alpiyar (namı diğer Krizantem 1874-1931), hukukçu ve sosyal hizmetler görevlisi Mihran Sivaslı (1863-1935), haritacı Zadig Hanzadyan, gazeteci ve yayımcı Krikor Mseryan ve gazeteci Hrant Mamuryan'dı (Madteos'un oğlu).¹⁴

İzmir'de Türkçe, Rumca, Ermenice ve Fransızca çok sayıda gazete vardı. En önemli Ermenice süreli yayın Madteos Mamuryan'ın editörü olduğu *Arevelyan mamul*'du (Doğu Basını). Bunun dışında, geçmiş tarihli olsalar da Avrupa merkezli yayınlara ulaşmak mümkündü. Ayrıca Evanjelik Okulu'nun 30.000'den fazla kitap ve yüzden fazla elyazması içeren bir kütüphanesi ve bundan daha küçük bir Ermeni kütüphanesi de vardı.

13 Mamuryan'la ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Agop J. Hacikyan, *The Heritage of Armenian Literature*, c. 3: *From the Eighteenth Century to Modern Times* (Detroit: Wayne State University Press, 2005), s. 305-15. İzmir Ermeni rönesansının esas başarısı Batı Ermenileri için modern Ermenice diyalektinin yaratılması olmuştur. Kısmen İstanbul'da konuşulan Ermeniceye dayanmasına ve suni bir temelde türetilmiş olmasına rağmen, standart Batı Ermenice eski Sovyetler Birliği, İran ve Güneydoğu Asya dışındaki yerlerde kabul edilmiştir. Bu yeni ve modern Ermeniceyi Madteos Mamuryan hem eserlerinde hem de ders verdiği Mesrobyan Okulu'nda kullanır, editörlüğünü yaptığı *Arevelyan mamul* dergisinde savunur ve geliştirir. Bkz. Hewsen, *Armenia*, s. 187.

14 H. Thorossian, *Histoire de la littérature arménienne* (Paris: H. Thorossian, 1951), 288, 305; Hacikyan vd., *Heritage of Armenian Literature*, ss. 66, 265-66, 306-07, 366-67, 393-94

Théâtre de Smyrne ve Ermeni Tiyatrosu dışında üç sahne daha vardı: Théâtre des Quais, Elhamra ve Cennet Bahçesi. Bu mekânlar da yerel grupların oyunlarının yanı sıra, zaman zaman Fransız operetleri sahnelenir, şehre nadiren İtalyan turne grupları da gelirdi. Bu faaliyetler, pek çok kafeyle birlikte şehrin gece hayatına yön veriyordu. Bunun dışında 1830'lardan beri Büyük Perhiz'den öncesindeki karnaval döneminde yardım kuruluşları balolar düzenlemekteydi. İzmir'in sosyal yaşantısının en ilginç özelliklerinden biri de kumarhanelerdi. Hepsinin hususi binaları vardı ve yardım balolarının birçoğu buralarda düzenlenirdi. İzmirliiler çoğunlukla kaygısız, sıcakkanlı insanlardı, balolara ve kumara merakları, aktif cemiyet hayatlarıyla biliniyorlardı. 18. yüzyılda İngilizler tarafından kurulan başlıca kumarhaneler, 19. yüzyıla kadar yalnızca Frenklere ve Levantenlere açıktı. Rumların kendi kumarhanelerini açmalarıyla birlikte British Club da kapılarını Rumlara ve Ermenilere açmıştı. 1914'te şehirde dört büyük kulüp yer vardı: Çoğunlukla İngiliz, Fransız ve Amerikalılara hitap eden Cercle de Smyrne, güzel binası ve bahçesiyle rıhtımın sırasında yer alan Yunan Kulübü ve mükemmel golf sahası ve yarış pisti ile Paradiso'da, International College'ın yakınlarındaki Country Club. Edebiyat, sanat, tiyatro, avcılık ve spor alanlarındaki diğer küçük kulüpler arasında 1861'de kurulan Fukaraperver Cemiyeti ve Fukaraperver Kadınlar Derneği gibi Ermeni kuruluşları da sayılabilir.¹⁵

1908'deki Jöntürk devrimi ve Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe girmesinden sonra, kültürel faaliyetler tüm halklar ve sınıflar arasında artmaya başlamıştı. Müzik grupları, tiyatro kumpanyaları, korolar ve hayırsever kuruluşlar sayıca büyük rakamlara ulaşırken, opera salonları açılıyor, izci grupları ve futbol takımları kuruluyordu. Bunların dışında bir Alman yetimhanesi ve büyük bir İtalyan okulu açılmıştı. Fakat izcilik dışında tüm bu faaliyetlerde Rum, Müslüman ve Ermeni ahali birbirlerinden ayrı hareket etmekteydi. Sonuç olarak İzmir, genel manada ayrımların olduğu bir şehirdi.

15 Archavir Hewsenian'la yapılan mülakat.

İZMİR BÖLGESİ

İzmir, Küçük Asya'nın en kadim bölgelerinden biri olan İyonya'da kurulmuştur. Paradiso [Şirinyer] bölgesindeki iki Roma suke-meri halen Melas Nehri'nin bir kıyısından ötekine uzanır. Yanı başında tarihi Kadifekale'siyle Pagos Dağı ve Profitilya Rum Manastırı bulunur. Pek çok Ermeni'nin ikamet ettiği civar şehirler Aydın, Denizli, Nazilli, Ödemiş, Kasaba [Turgutlu], Bayındır, Kırkağaç, Kınık, Manisa (antik adı Magnezya), Akhisar, Menemen ve Bergama'dır (antik adı Pergamon). Meryem Ana'nın son yaşadığı yer olduğu düşünülen Efes, bölgedeki Hristiyan halkın ragbet ettiği bir hac alanıdır; burada Aziz Pavlus'un Efes halkına vaaz verdiği, İncil'de bahsi geçen yegâne tiyatronun kalıntıları görülebilir.¹⁶

İzmir Ermenileri 1915 soykırımı sırasında yaşanan dehşet verici tehcir ve katliamlardan İngiliz dostu Rahmi Bey'in¹⁷ çabaları sayesinde kaçabildi, fakat İzmir Ermenilerinin (ve ayrıca Rumlarının) tarihi, Yunan güçlerinin üç yıllık işgalinin sonunda şehrin 9 Eylül'de Türk ulusal güçleri tarafından ele geçirilip talan edilmesi ve sonunda yanıp kül olmasıyla Eylül 1922'de sona erdi. Şehrin Hristiyan –Ermeni ve Rum– nüfusu katledildi, tehcir edildi ya da (9-30 Eylül arasında) şehri terk etmeye zorlandı. Rum episkopos, Metropolit Hrisostomos'un (Kalafatis) katli, ilk episkopos Aziz Polikarp'ın 180 yıl önce şehit edilmesine benziyordu. Her şey sona erdiğinde binlerce insan öldürülmüş ve daha da fazlası, büyük kayıplar verecekleri iç bölgelere sürülmüştü. Bu felaketle birlikte, çoketnili ve çokmezhepli Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik ve dini tolerans konusundaki muhtemelen en başarılı deneyim de son buldu.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

16 İzmir bölgesi için bkz. Kosyan, *Hayk i Zmürnia*, c. 2. Ayrıca bkz. Armenian Smyrna Association, *Mer Zmürnian/Mer İzmiri yev şırçağa kağaknen* [Bizim İzmir ve Civarındaki Şehirler] (New York: Zmürniahay Miutyun, 1961), s. 153-81

17 Housepian, *Smyrna Affair*, s. 110.

Antik Agora

Souvenir de Smyrne.

Izmir Körfezi

İzmir Tiyatrosu

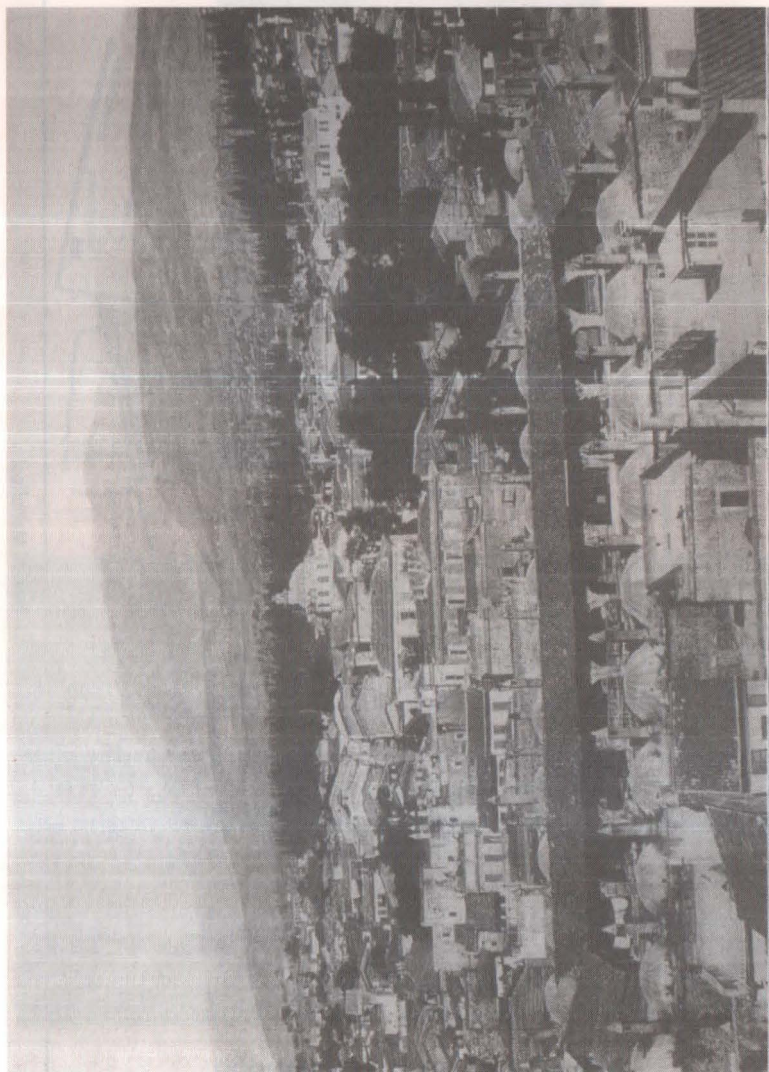
Frenk Caddesi

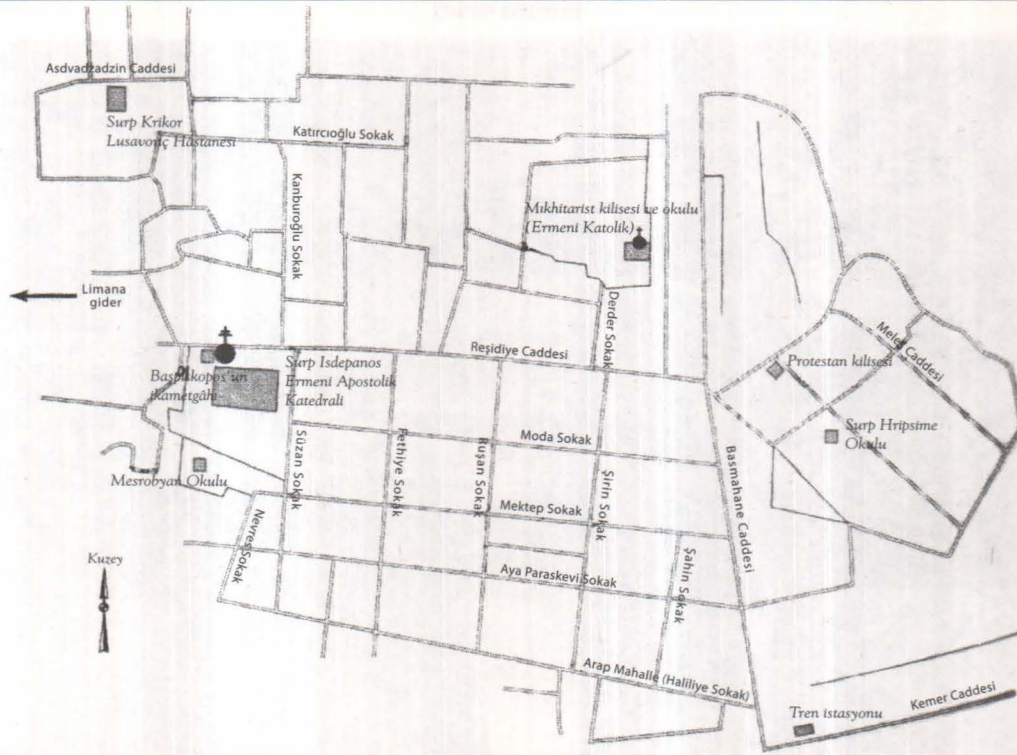
Büyük Kramer Palas Oteli

Büyük Huck Oteli

Ermeni Mahallesi

Ermeni Mahallesi

Ortaçağ'dan Tanzimat Dönemi'ne

Moda Sokağı

Yangından sonra harap olan Ermeni Mahallesi

Uluslararası Amerikan Koleji, Paradiso, 1915

Ortaçağ'dan Tanzimat Dönemi'ne Kadar İzmir ve Ege Bölgesindeki Ermeniler

Albert Kharatian

İLK YERLEŞİMLER

İzmir ve Ege'nin diğer bölgeleri, Ermeni krallıklarının çöküşü, istilalar ve politik-iktisadi güvensizlik sonucu oluşmuş eski Ermeni yerleşimleridir. Özellikle Kilikya Ermeni Krallığı'nın (1375) yıkılmasından sonra, hatırı sayılır bir Ermeni nüfus Küçük Asya'ya göç etmiştir. Ege'nin kıyı şeridinde (İzmir, Kuşadası, Manisa, Menemen, Kırkağaç, Tire, Söke, Aydın, Denizli, Nazilli ve ötesinde) kalıcı Ermeni yerleşimlerinin izleri 16. yüzyıla kadar sürülebilir. İzmir ve Aydın'daki en eski Ermeni kitabeleri 1551 ve 1561'e aittir. Elyazması kaynaklar ise 1622'ye tarihlenir ve bu da oradaki Ermeni toplumunun kültürel gelişmişliğini teyit eder. Ancak Ermenilerin bölgedeki ticari mevcudiyetleri bu tarihten çok daha önceye dayanır. 13. yüzyılın başlarında Konya Selçuklu Sultanlığı'yla Yunan krallıkları Nikea ve Trabzon arasındaki ticari alışveriş, Doğu Akdeniz ticaretinin gelişimini de ciddi ölçüde etkilemişti. İzmir'de Ermeni tüccarların varlığına işaret eden en eski belge 13 Mart 1261 tarihli, İmparator Mihail Paleologos ile Cenovalı tüccarlar arasında imzalanan anlaşmadır. Arşag Alboyacıyan, İzmirli Ermeni tüccarların Culfa, Nahçıvan ve Akulis'ten (Aras Nehri boyunca) geldiklerini ve Cenovalı, Venedikli tüccarlarla doğrudan ilişkileri olduğunu söyler. 13. yüzyılın başlarında, İzmir'i de kapsayan Nikea Yunan Krallığı, ticaret yolları İzmir'den Bursa-Adramada-Philadephia'ya [Alaşehir] uzandığından ve deniz yolları İtalyanlar tarafından düzenli olarak kullanıldığından ticarete oldukça elverişli bir ortam sunmaktaydı. Ermeni tüccarlar, kendi mallarını Küçük Asya'daki şehirlerde dolaşıma sokmak için

bu yolları kullanırken, İzmir ve Marmara Denizi'ne seyahatler düzenleyen İtalyan tüccarlarla da ilişkilerini sürdürmektedirler.

Araştırmacıların Kilikya'dan gerçekleşen büyük ölçekli Ermeni göçü konusundaki görüşleri çeşitlidir; çoğunlukla 11. ve 12. yüzyıllara (Torkom Çermakyan; Adom; Arşag Alboyacıyan) ya da 14. yüzyıla (Hmayag Timaksiyan; Hagop Kosyan) odaklananlar mevcuttur.¹ Buradan hareketle, Ege kıyılarına gerçekleşen kayda değer ilk Ermeni göçünün en azından 1375 ve 1390 tarihleri arasına denk geldiğini söylemek mümkündür. 1390'lar, Küçük Asya'nın Türkmen beylikleriyle Osmanlı Sultanı Bayezid arasındaki uzun süren mücadelelere sahne olmuş, bunu Timur'un İzmir'e düzenlediği seferler ve baskınlar takip etmiş, sonra da Türkmen beylikleriyle (Saruhan, Germiyan, Aydın, Menteşe) Bayezid'in vârisleri arasındaki düşmanlık tekrar alevlenmiştir. Ardı arkası kesilmeyen askeri anlaşmalar, hiçbir göçmen grubun kendisini güvende hissetmesini sağlayamamıştır.

Ege bölgesine gerçekleşen Ermeni göçleri elbette 15. ve 16. yüzyıllarda da sürmüştür. Peder Magar'ın notlarına göre, Ermeniler Nazilli'ye Akulis, Karabağ, Kapan ve Erivan bölgesinden, kendi yaşadığı dönemden 400 yıl önce gelmişlerdir, bu da 15. yüzyılın sonlarına denk gelmektedir ancak Peder Magar bununla ilgili herhangi bir belge sunmaz.² Bazı Doğu Ermenistan yerlilerinin 1514, 1534, 1548, 1554 ve 1579'da Küçük Asya'ya göç etmiş olması ihtimal dahilindedir, çünkü bu dönemde gerçekleşen Osmanlı-İran savaşları sırasında çok sayıda Ermeni, yalnızca İstanbul'a değil Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine de mülteci ya da tutsak olarak göçmüştür.

17. yüzyılın başından itibaren, Celali İsyanları'nın, kıtlığın ve Osmanlı-İran savaşlarının etkisiyle pek çok insan Ege ve Akdeniz

1 Torkom Çermakyan, *Zmürnia yev azkaytnk* [İzmir ve Hemşeriler], *Hantes Am-sorya* 20 (Nisan 1890): 83; Adom, *İzmiri S. Lusavoriçyan hivantanotsi yev ir değegakreni* [İzmir Surp Lusavoriç Hastanesi ve Raporları], *Arevelk*, 13 Şubat 1902; Arşag Alboyacıyan, "The Armenian Diocese of İzmir," *Byzandion*, 23 Nisan 1908; Hagop Kosyan, *Hayk i Zmürnia yev i şrçgays* [İzmir ve Civarındaki Ermeniler], c. 2 (Viyana: Mikhitaryan, 1899), c. 1, s. 82; Hmayag Timaksiyan, *Şid mı anunk Miçergragani* [Akdeniz'den Birtakım İsimler] (İstanbul, 1878), s. 328.

2 *Arevelyan mamul*, Mart 1879, s. 436

kıyılarına göç etmiş, İzmir ve çevresi Ermeni nüfusuyla dolmuştur. Efes sahil bölgesindeki Kuşadası mezarlığında 1910'da bulunan kitabeler bunu destekleyen kanıtlar sunmuştur.³ Kosyan, Kuşadası'na 17. yüzyılda yerleştiklerini notlarında belirtmiştir.⁴ 17. yüzyılın başında, İzmir bölgesinde göçmenlerin ortaya çıkmasının nedeni Cella isyancılarının doğudaki faaliyetleridir. O dönemde doğu bölgesi, Halep, Sis [Kozan], Aydın'ı ele geçirmiş, Sivas'ı zapturapt altına almış ve Küçük Asya'ya uzanmaya çalışan Canpolat Alioğlu ya da Tavul tarafından talan edilmekteydi. Bir vakanüvis, Tavul'un geniş Efes kıyı şeridi boyunca İzmir'e kadar tüm yurdu harap ettiğini kayıt düşmüştü.⁵ 1600'lü yıllarda, Tavul'un Harput bölgesine gerçekleştirdiği baskınlar, bölge halkına tarifsiz acılar yaşatmıştı. 1602'de Kâtip Tateos'un aktarımına göre, o yıl Harputlular "ikinci bir göç" dalgasıyla karşı karşıya kalmışlardı.⁶ Bu bilgiler, İzmir yakınlarındaki Manisa'nın yukarı bölgelerinde ikamet eden ve Harput'tan göç etmiş olan Ermeni nüfusun yoğunluğuyla tutarlılık göstermektedir. Dilbilimsel kanıtlar bu bölgede yaşayan Ermenilerin 17. yüzyılın başlarında Harput'tan geldiklerini göstermektedir; bu durumu Kevork Şahinyan notlarında belirtmiş, Hraçya Açaryan ve Kaytzorik daha da detaylı bir şekilde ortaya koymuştur.⁷

Polonyalı Simeon'un 17. yüzyılın ilk çeyreğinde bölgenin nüfusu hakkında verdiği bilgiler şöyledir: "Böylelikle Şehzadeler mekânı, meşhur Manisa şehrine geldik. Bu şehirde ahşap evleri andıran, biri dağda ötekisi düzlükte iki kilise vardı, bu kiliselerde Hagop Frnoztzi

3 Taşink, 10 Nisan 1910.

4 Kosyan, *Hayk i Zmürnia*, c. 2, s. 111.

5 *Manr jamanagakrutyunner, XIII-XVIII tarer* [Kısa Vakayinameler, 13-18. Yüzyıllar] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi), s. 277.

6 *Hayeren tzerakrerı XVII tari hişadagaranner*, c. 1: (1600-1621) [17. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları (1600-1621)] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi), s. 215.

7 Kevork Şahinyan, "Manisayi hay kağutin dznntavayrı" [Manisa Ermeni Toplumunun Doğuşu], *Püragn*, No. 31-32, 1889, s. 504. Kaytzorik ve Hraçya Açaryan, "Manisatsinernı ipr kağtagan Kharpten" [Harput Göçmenleri Olarak Manisalılar], *Püragn*, No. 25, 1899, s. 403.

isimli bir episkopos ve iki rahip, birkaç yüz Ermeni hanesi vardı.”⁸ Yine Simeon’un notlarına göre İzmir’de “biri kale içinde diğeri dışında bulunan iki kilisede, Ermeni episkopos, zangoç ve rahip bulunmaktaydı.”⁹ 17. yüzyılın ilk on yılında, İzmir’de Ermeni toplumu 100 haneye ulaşmıştı, ancak bu onlar için felaketin sona erdiği anlamına gelmiyordu. Bir İngiliz seyyahın notlarında belirttiği üzere, 1600’lü yılların başında İzmir, yangın nedeniyle metruk vaziyetteydi.¹⁰ Bu belki de Polonyalı Simeon’un Aydın’da birkaç yüz Ermeni hanesi olduğunu belirttiği dönemde, neden İzmir’de yalnızca 100 hane bulunduğunu bize açıklıyordu. Yine de Simeon’un, her iki şehrin de ikişer kiliseye sahip olduğunu belirten kayıtları, İzmir’de ikamet edenlerin Aydın’dakilerden az olmadığını göstermekteydi.

1620’li yıllarda İzmir’deki Ermeni nüfusu artış göstermişti; bunun altında o dönemde çoktan Ege bölgesine göçmüş olan Ermenilerin İzmir’de ikamet etme arzusu yatıyordu. Jean-Baptiste Tavernier’e göre 1631’de İzmir Ermenilerinin nüfusu 90.000’lik toplam nüfusun yanında 8.000’e ulaşmıştı.¹¹ Ermenilerin Sünik ve Ararat (Ağrı Dağı) ovasından İzmir’e gerçekleşen göç hareketi 17. yüzyılın ikinci çeyreğinde de sürmüştü. Nazilli, Akhisar, Birgi, Ödemiş, Aydın, Bergama, Kırkağaç, Tire ve Ege bölgesinin diğer yerleşim yerlerine dağılmışlardı.

Bu bölgelere gerçekleşen bir Ermeni göçü daha kayıt altına alınmıştır. İzmir mezarlıklarında ve episkoposluk binasında zarar görmeden korunmuş olan kitabelerde Şasgerd, Kaler, Dzavndur, Şvanidzor, Ğımark, Kuçert, Kapan, Apkes, Manlev ve Giratağ gibi pek çok Sünik köyünün ismine rastlanmıştır. Anlaşılan bu göçmenler 17. yüzyılın başında bölgeye gelmiş ve sonraki yıllarda hemşerileri onları takip etmişti. 1637’den bir kaynak Ermenilerin Kınık kasaba-

8 *Simeon tbrı Lehatsvo uğekrutıyın* [Vakanüvis Polonyalı Simeon’un Seyahatnamesi], (Viyana: Mikhitaryan, 1936), s. 37.

9 *age*, s. 37-38.

10 *Sandy’s Travels Containing a History of the Oriental State of the Turkish Empire* (Londra: 1673) s. 12.

11 Jean-Baptiste Tavernier, *The Six Voyages of J.-B. Tavernier* (Londra, 1678), s. 313.

sına Erivan yakınlarındaki Talin'den geldiğini ortaya koymaktadır.¹² Göçmen grupların tutsak düşme tehlikesinden yol boyunca sakınmayı başarmaları, Talin ve Sünik'ten gerçekleşen göçlerin iyi organize edildiğini göstermektedir.

Celali İsyanları kaynaklı ikinci göç dalgası Doğu Ermenistan bölgesinden gerçekleşmişti. Bu döneme ait cenaze kayıtlarında, Bitlisli ve Kayserililerin eşyaları not düşülmüştür. Hoca Murat ve Cihan Şah'ın İzmir kilisesine Kayseri'de üretilmiş bir elyazması armağan ettikleri yine kayıtlarda yer almaktadır.¹³ Aynı dönemde, tanınmış Ekizyan ailesi Kayseri'den İzmir'e göç etmişti.¹⁴

Ermenilerin, Celali İsyanları ve İranlı Şeyh Abbas'ın baskıları sonucu Doğu Ermenistan'dan İran'a kadar göçe zorlanmaları neticesinde 17. yüzyılın başından bu yana İzmir bölgesindeki Ermeni göçmen sayısı artmıştı. Yine de, en azından İzmir örneğinde olduğu gibi, bu nüfus hareketliliği zaman zaman gözden kaçmıştı. 1700-1714 arasında, Fransız seyyahlar J. P. Tournefort ve Paul Lucas'ın da teyit ettiği üzere, Ermeni nüfusu toplam 100.000'lik nüfus içerisinde 8.000'de sabitlenmişti.¹⁵ 1731'de, bu sayı 76.000'lik genel nüfus içerisinde 7.000'e gerilemişti.¹⁶ Bu azalmanın nedeni hiç şüphesiz depremler, yangınlar ve salgınlardı. Pek çok İzmir Ermenisi İstanbul'a ve Avrupa şehirlerine göç etmişler, bu da Ermeni nüfusun azalmasına yol açmıştı.

1720'lerde tekrarlanan Osmanlı-İran savaşının sonucunda, birçok Doğu Ermenisi yurtlarını terk etti. Peder Nersesyan şunları yazmıştır: "Pek çok insan burayı terk etti, kimi İzmir'e, kimi İstanbul'a, kimi Trabzon'a ve kimi de Kırım'a gitti."¹⁷

12 *Hayeren tzerakreri XVII tari hişadagaranner*, c. 2: (1621-1640) [17. Yüzyıl Ermeni Elyazmalarının Kolofonları (1621-1640)] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1975), s. 104.

13 Madenataran, MS 2129, No. 51a.

14 *Arşaluys*, 1 Mayıs 1908.

15 J. P. Tournefort, *Voyage d'un botaniste* (Paris: Maspero, 1982), s. 313.

16 Kurken Boyacıyan, "Egeyagani titsuhin: Zmürnian yev zmürnahay kağıtı" [Ege Tanrıçası: İzmir ve İzmir Ermeni Toplumu], *Haraç*, 30 Eylül 1972.

17 Ğevond Dayan, *Mayr tivan Mikhitaryants Venedigo* [Venedik Mikhitaristleri Büyük Kataloğu] (Venedik: Mikhitaryan, 1930), s. 106

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu 1740'larda Doğu Ermenistan'dan gelen yeni göçlerle birlikte yeniden artmıştı. Nadir Şah'ın yürürlüğe koyduğu ağır vergiler yüzünden, Ararat ve Nahçıvan bölgesinden yeni bir göç dalgası yaşanmıştı. Bir kaynakta, Nahçıvan bölgesinde yaşayanlara 35.000 tuman yasadışı vergi dayatıldığı, Erivan nüfusunun ise 40.000 tumanlık vergi ödediği yazar. Bu aşırı vergi yüküyle başa çıkamayan pek çok insan evlerini ve yurtlarını terk ederek Osmanlı topraklarına göç etmişti.¹⁸ Mesrob Dağyadyan'ın yararlandığı bir kaynağa göre, Karbi kasabasının büyük çoğunluğu İran Safevisi Nadir Şah zamanında İzmir'e göç etmişti.¹⁹ Ağır vergi yükünden kaçan kasabanın yarı nüfusu 1740'ta İzmir'e ulaşmıştı, kasabanın diğer yarısı ise Erivan'a göç etmişti.²⁰ İzmir, Karbi halkına çok da yabancı değildi. Aynı yüzyılın başında kaleme alınmış, Aydın kütüphanesindeki elyazması bir eser, kâtip Vartan'ın oğlu Karbili zangoç Huhannes'ten bahseder. "Günahkâr" Huhannes elyazmalarını Kasaba [Turgutlu], Güzelhisar [Aydın], Bergama ve İzmir'de bırakmıştı.²¹ 1740'lı yıllarda Ege'ye gerçekleşen bir başka Ermeni göçü de Vayots Tzor'dan olmuştu. Ayrıca Melik Khanbab'ın notlarında Şirag'dan İzmir'e 1745'te geldikleri açık biçimde ifade edilmiştir.²²

İranlıların saldırılarına karşı gelmek imkânsız olduğundan, Tovmas Isaverdents öncülüğündeki Ermeni Katolikler, Nahçıvan'ın Çahuk bölgesini 1747'de terk etmişlerdi.²³ (Kimi erken dönem kitabelere göre Nahçıvan Ermenileri 1731 ve 1740 gibi daha erken tarihlerde İzmir'e gelmeye başlamışlardı).²⁴ Aralarında pek çok tüccarın bulunduğu, sayıları bini aşan Ermeni Katolik Ege kıyısına ulaşmıştı. 1748'de, Osmanlı yönetimine İzmir'de bir şapelin inşa izni için baş-

18 Hraçya Açaryan, "Tsutsag hayeren tzerakrats Nor Bayazıdı" [Yeni Beyazıt'ın Ermeni Elyazmaları Kataloğu], *Hantes amsorya* (Ekim 1913): 630

19 Mesrob Dağyadyan, *Uğekrutyunner; hotwadzner, namagner, vaverakrer* [Gezi Notları, Makaleler, Mektuplar, Belgeler] (Erivan: Hayasdan, 1975), s. 122.

20 *age*.

21 Madenataran, MS 2129, s. 29a, 51a.

22 Madenataran, Katolikosluk Arşivi, Belge 169a, No. 170.

23 Ğevond Alişan, *Sisagan* (Venedik: Mıkhitaryan, 1893), s. 406

24 *age*, s. 407.

vurdular.²⁵ 1762'ye gelindiğinde 700 kadar Nahçıvanlı Katolik İzmir ve Tire bölgesine yerleşirken, kalanlar bölgeyi terk etti. 1790'lı yıllarda daha fazla sayıda Ermeni Katolik Ankara'dan İzmir'e göç ettiler, bunlardan bazıları daha sonra Aydın ve Nazilli'ye göçtü.

Aynı dönemde Sünik bölgesindeki Datev'den bir Ermeni grubun daha Aydın'a göç ettiği yine kitabeler sayesinde kanıtlanmıştır. Bu yerleşimciler İzmir'deki mülklerini ve bitişigindeki arazileri Datev Manastırı'na bağışladılar.²⁶ Tarihi belgeler, Ege bölgesindeki tüm Ermeni yerleşimlerinin 15. yüzyılda başladığını ve benzer zaman dilimi içerisinde gerçekleştiğini göstermektedir. Tüccarlar ve zanaatkârlar İzmir'in merkezinde yoğunlaşmışken, şehrin çevresini saran tarım alanlarına çiftçiler ve esnaflar yerleşmişti.

Aydın, Mıgırdiç Boduryan'a göre tarihi 1550'lere dayanan, Ege'deki en büyük ikinci Ermeni yerleşimiydi.²⁷ Buraya göç edenler de çoğunlukla Sünik (Şvanidzor, Sraşen, Giratağ, Datev) bölgesindendiler ve zamanla onlara Kayseri ve Karahisar'dan eklenen nüfusla sayıları artmıştı. 17. yüzyılda, Aydın'da 500 Ermeni hanesi vardı, bu sayı 19. yüzyılın ortasında ani bir şekilde 71'e gerilemişti.²⁸ 18. yüzyılın başlarında, Fransız seyyah Paul Lucas'ın aktarımına göre, Aydın Ermenileri "ipek ve esvabın toptan ticaretiyle uğraşıyorlardı."²⁹ Ermeniler için Aydın'ın bir zamanlar dini bir merkez olma ihtimali, İzmir'e göre daha fazlaydı. 1635'te, Halepli rahip Sarkis, Başepiskopos Dırtad tarafından Aydın'a atandığını ve özellikle İzmir'den Aydın'a bu amaçla geldiğini yazmıştı.³⁰

Manisa'da da benzer bir göç hikâyesi vardı, tek farkı şehrin yüksek tepelerinde ikamet eden ahalinin Celali İsyanları sırasında Harput'tan gelmiş olmasıydı. 17. yüzyılın sonundan kalma elyazmaları, yukarı mahallelerde Surp Lusavoriç Kilisesi'nin, aşağı mahallelerde

25 Kosyan, *Hayk i Zmürnta*, s. 306.

26 Madenataran, *Katolikosluk Arşivi*, Belge 167, No. 447, Belge 48, No. 221.

27 Mıgırdiç Boduryan, *Hay hanrakidag* [Ermeni Ansiklopedici], c. 1 (Bükreş, 1938), s. 150.

28 *Arevelyan mamul*, Mart 1879, s. 437.

29 *Püzantion*, 26 Aralık 1909.

30 Madenataran, MS 413, s. 65.

ise Surp Sion Kilisesi'nin bulunduğuna işaret ediyordu. Manisa şehrinin bu iki farklı mahallesinde 19. yüzyılın sonlarında 2.000'den fazla Ermeni yaşamaktaydı.³¹

İzmir'in kuzeybatısında yer alan Akhisar'ın yakınlarında Kırkağaç vardı, Ermeniler bu bölgeye 18. yüzyılda Tebriz, Salmast, Sünik ve Erivan'dan gelmişlerdi. *Hayr* (Baba) Ğevond Alişan'ın belirttiğine göre 19. yüzyılın sonunda sayıları 700 kadardı.³² Ermeniler burada da tarım ve el sanatlarıyla uğraşıyorlardı, bunlara ek olarak sarraflık, demircilik, terzilik, boyacılık ve kimi küçük ticaret işleriyle uğraşanlar vardı. Ödemiş Ermenileri 17. yüzyıl sonundan kalma mezar taşlarını da geride bırakarak, 18. yüzyılın başında Ege bölgesindeki Birgi bölgesine göç etmişlerdi. Burada yine Akulis, Kaler, Şasgerd, Şvanidzor ve civar yerlerden gelen Ermeniler vardı.³³ Dikran Savalanyan'ın notlarında belirttiği üzere, Ödemiş Ermenileri "İranlıların dili olarak adlandırılan" bir diyalektle konuşuyorlardı.³⁴ 1879'da Ermenilerin bu bölgedeki nüfusu 1.000'e ulaşmıştır.³⁵

1826'dan önce, İzmir ve çevresi Diruni Episkoposluk Bölgesi olarak, Kutsal Makam Eçmiadzin'in yetki alanındaydı. Katolikos Simeon'un hatıratında bu episkoposluk bölgesinin geniş ancak tamamlanmamış bir listesi mevcuttur.³⁶ Belgelerle de kanıtlandığı üzere, 1610'da İzmir'in ilk dini önderi Eçmiadzin'den gelmiş olan Pırınktoş Garabed'dir. Krikor Gesaratsi'nin bu bölgedeki dini oluşumu "Manisa, İzmir ve Tire Episkoposluğu" olarak adlandırması da, bu üç şehrin İzmir Episkoposluğu'na bağlı Ermeni toplumu için ne kadar önemli olduğunu gösterir.³⁷

31 *Arevelyan mamul*, Mart 1879, s. 440.

32 Ğevond Alişan, *Kağakagan aşkharhakrutyun* [Siyasi Coğrafya] (Venedik: Mikhi-taryan, 1853), s. 547.

33 Kosyan, *Hayk i Zmürnia*, c. 2, s. 71-86.

34 Dikran Savalan, *Gensakragan huşer* [Biyografik Hatıralar] (Kahire: Tarpinyan, 1900), s. 101.

35 *Arevelyan mamul*, Mart 1879, s. 440.

36 Simeon Yerevantsi, *Campr* [Mahfil] (Vağarşabad, 1873), s. 238

37 Karekin Sırvantzdıyants, *Toros Ağpar* [Toros Amca] (İstanbul, 1884), s. 281

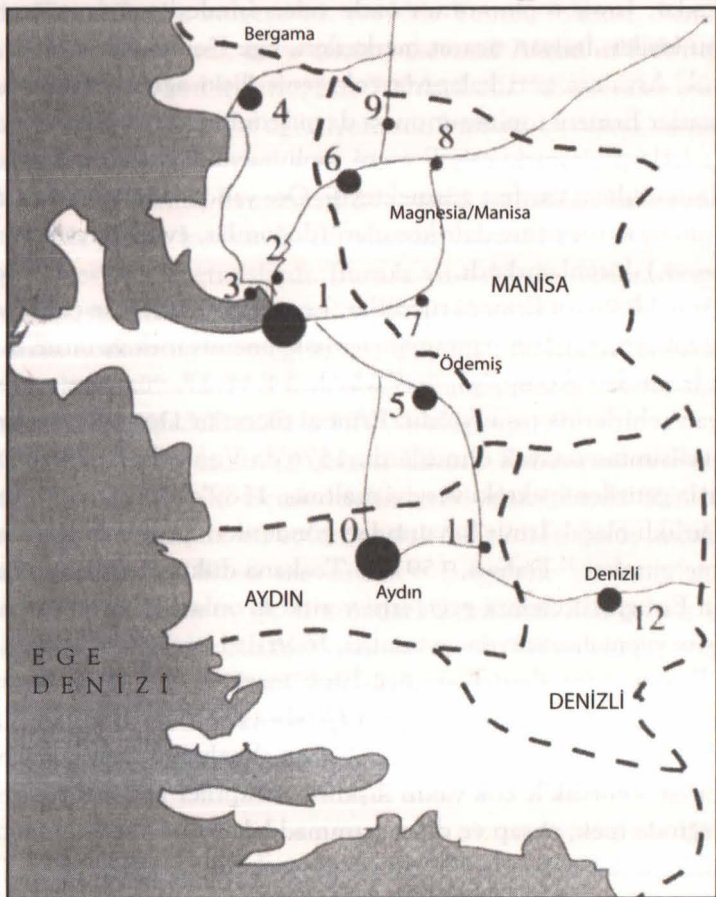
TÜCCARLAR VE TİCARET ERBAPLARI

İzmirli Ermenilerin toplumsal omurgasını esnaflar ve tüccarlar oluşturuyordu. Başlangıcından 19. yüzyıldaki Tanzimat reformlarına kadar, İzmir toplumunun önde gelen isimleri zengin tüccarlardı; bu kişiler, İtalyan ticaret merkezleri, Ege Denizi takımadaları ve Küçük Asya'nın geri kalanıyla çok geniş ilişki ağları kurmuşlardı. Tüccarlar Ermeni toplumunun ya da *milletinin* yönetimini yerel dini önderlerle paylaşmakta ve Ermeni toplumuyla Osmanlı idaresi arasında arabulucu vazifesi görmekteydi. Öte yandan, vergilendirmeye, toplumun iç işleyişine dair konuları (doğumlar, evlilikler, ayrılıklar, miras vs.) düzenliyorlardı.

Aracılık yapan Ermeni tüccarlar, Levanten ticaretinde çok önemli bir rol oynuyorlardı. Hammadeler (işlenmemiş ipek ve tarım ürünleri) İzmir'den Avrupa'ya, özellikle de 14. ve 17. yüzyıllar arasında İtalyan şehirlerine taşınyordu. Ermeni tüccarlar Doğu-Batı ticaretinin gelişimine önayak olmuşlardı. 1576'da Venedik Senatosu kararıyla getirilen ipekteki vergiyi azaltmış, 1589'daysa İran'dan gelen ve ağırlıklı olarak İzmir limanından gönderilen ipeğin vergisinde indirim gitmişti.³⁸ Dahası, 1591'de Toskana dükü, Küçük Asya'dan gelen Ermen tüccarlara geçiş izni verirken, onları Livorno'ya kendi evlerini yapmaları için davet etmişti. 1646'da Livorno'daki on iki büyük Ermeni ticarethanesinin üçü İzmir menşeliydi. İzmirli tüccarlar Avedik Vosganyan (1770), Abro Çelebi (1713) ve Isdepan Nazaret'in (1720) mezar taşları Livorno'da yer almaktadır. İzmirli Ermeni tüccarlar Venedik'le çok yakın ilişkilere sahiptiler ve 18. yüzyılın ilk çeyreğinde ipek, ahşap ve diğer hammaddelerin ticaretini Yunan ve Yahudi meslektaşlarıyla birlikte yürütüyorlardı.

İzmirli tüccarlar özellikle Hollanda ticaret ağı içerisinde aktiflerdi, bu durum Hollanda ticaret filosunun gelişiminden sonra iyice artmıştı. 1672'de, Fransız tüccar ve seyyah Chardin, İzmir Ermenilerinin, Hollandalı ticarethanelerle çok yoğun ilişkileri olduğunu belir-

38 Alişan, *Sisagan*, s. 440.

Aydın-Izmir Bölgesi

tiyordu.³⁹ Tabii bu gelişmelerin yaşanmasında, Hollanda'nın serbest ticaret politikasının teşvik edici mahiyetinin katkısı yadsınamazdı.

17. yüzyılda İzmirli Ermeni tüccarların ticaret yolları için önemli bilgileri Akulisli Zakarya'nın anı defterinden öğreniyoruz. İpek ticaretiyle uğraşan Zakarya, 14. ve 15. yüzyıllarda çok işlek bir ticari rota olan İzmir-Manisa-Bursa üçgeninde faaliyet göstermeye 1647'de başlamıştı. Bu ticari rota, pamuk ve pamuklu ürünlerin Ege bölgesinden yurtiçine ve Avrupa'ya ulaştırıldığı bir rotaydı.

İzmirli Ermeni tüccarlar, ipek, mücevher, kıymetli taş vs. ticareti yaptıkları Fransa'da da faallerd. Özellikle ipek ticareti dönemin Fransa Ticaret Bakanı Colbert tarafından destekleniyordu.⁴⁰ Ancak, 17. yüzyılın sonlarında değişen ticaret yolları, Doğu Akdeniz ticaretinde Avrupalıların mutlak hâkimiyeti ve karavanlarla yapılan ipek ticaretinin tehlikeleri Ermeni tüccarların ticari faaliyetlerine ciddi sekte vurmuştu.

Ermeni tüccarların kayda değer bir kalabalık teşkil ettiği bir diğer faaliyet merkezi, özellikle Avusturya hükümetinin tanıdığı ticari imtiyazlardan sonra Trieste olmuştu.⁴¹ Ruslarla yapılan ticarete İzmir Ermenileri Hazar-Volga deniz yolundan faydanırken, Batı tarafında ise Arhangelsk bölgesine ulaşmak için Hollanda üzerinden Kuzey Buz Denizi'ni kullanıyorlardı. 17. yüzyılda Hoca Sefer, Amsterdam'dan mal alıp bunları Moskova'ya götürmek için İzmir'den Hollanda'ya seyahat etmişti.⁴² Büyük Petro'nun İzmirli Abroyan kardeşlere tanıdığı imtiyazlar (18 Ocak 1717), Çar'ın Ermenileri Rus ticaretine dahil etme politikasının bir parçası olarak değerlendirilebilir.

17. yüzyıldan, 19. yüzyıla kadar Aydın, Alaşehir, Manisa ve Ege'nin diğer kıyı bölgelerindeki ticarete hâkim olan İzmirli Ermeni tüccarlar, öte yandan yerli müşterilerinin taleplerini de karşıladılar. Türk ve diğer halklardan seçkinler Avrupa malı kumaşların ve ke-

³⁹ Haraç, 28 Eylül 1972.

⁴⁰ Madenataran, Kişisel Arşivler Bölümü, Belge 240, No. 6. Ayrıca bkz. James Porter, *Türkey*, c. 1 (Londra, 1854), s. 12.

⁴¹ Dayan, *Mayr divan Mikhitaryants Venedigo*, s. 261.

⁴² Leo, *Haygagan dbakrutyun* [Ermeni Matbaacılığı], c. 2 (Tiflis: Vraz Matbaası, 1901), c. 1, s. 83.

tenlerin çoğunun alıcısıyken, alt sınıflar daha alt kalite ve ucuz yerli pamuklu ürünler talep ediyorlardı. Menemen’de üretilen özel bir kumaş olan *bez bambuk*, Ermeniler tarafından Ege’nin diğer bölgelerine satılıyordu. Ermeniler aynı zamanda Manisa, Nazilli, Denizli, Kasaba [Turgutlu] ve diğer yerlerde üretilen üzüm, incir, pamuk ve buğday gibi tarım ürünlerini hem yerel pazarlara hem de deniz aşırı ülkelere dağıtıyorlardı.

18. yüzyılda ipek ticaretindeki gerilemeyi dengelemek için Ege bölgesindeki ve İzmir limanındaki pamuk ticaretinde artışa gidilmişti. Bu yüzyılın ikinci yarısında, Manisa, Bergama, Kırkağaç, Aydın ve Denizli gibi pamuk üretim bölgeleri, pamuk ticareti için önemli merkezler haline gelmişlerdir. Ğugas İnciciyan’ın belirttiğine göre, 1780’li yıllarda İzmir’den Avrupa’ya 40.000 balya pamuk ve 20 balya pamuklu kumaş ihraç ediliyordu.⁴³ İzmir’in Yahudi, Rum ve Ermeni tüccarları, Avrupalılarla sürekli bir rekabet halindeydi. Kurutulmuş meyve (üzüm, incir), mandalina, zeytinyağı ve şarap yeni ticaret kalemleri olarak göze çarpıyordu. Bu ticaret, Rum tüccarların ürettikleri yüksek kaliteli tütün ürünleriyle birlikte tüm Ege bölgesine fayda sağlıyordu.

Nitekim, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar, tüccarlar ve İzmir’in tüm ticaret çevreleri Doğu ile Batı arasında oldukça dinamik bir ticaret ağıının oluşmasında çok önemli katkı sunmuşlardır. Avrupa devletleri ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari ilişkileri göz önüne alarak konuşursak, Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu’nda tarımsal üretimi artırarak Avrupa endüstrisinin hammadde taleplerinin karşılanmasında çok önemli bir rol oynamışlardır.

ZANAATKÂRLAR

İzmir ve çevresinde oldukça fazla Ermeni zanaatkâr mevcuttu. Bir Ermeni zanaatkâra ait en eski mezar taşı 1561’e tarihlenmek-

43 Ğugas İnciciyan, *Tarabadum, 1750-1757* [Çağın Tarihi, 1750-1757] (Venedik: Mikhitaryan, 1824), s. 232.

teydi (Khaytanakordz [Erm. Halatçı, sicimci] Kevork, Aydın).⁴⁴ Esnaflara ek olarak farklı kesimden insanlar –bu noktada bütünlüklü bir bilgiye sahip olmasak da– hükümete sabit bir vergi ödüyorlardı. İzmir Ermenileri pek çok zanaat icra ediyorlardı, bunlar arasında ipek üreticiliği, kuyumculuk, berberlik, yorgancılık, nalbantlık, kunduracılık ve marangozluk yer alırken, kimi yalnız başına kimiye eki-biyle çalışıyordu. Manisalı zanaatkârlar özellikle eğiricilik alanında meşhurlardı. Halil İnalıcık, Manisa'da 17. yüzyılda elli esnaf loncası olduğunu belirtmiştir, bunların içerisinde önemli oranda Ermeni bulunmaktaydı.⁴⁵ İzmir Ermeni başepiskoposu olan Pilibbos, 1817'de Manisa bölgesine seyahat ettiği sırada aldığı notlarda, Ermeni patiskacılarından, boyacılarından ve berberlerden söz etmiştir.

İzmir, 17. yüzyıldan itibaren Ermeni zanaatkârlığının en büyük merkezidir. 19. yüzyılın başında loncaya bağlı iş yerleri listesinde berber, saat tamircisi, terzi, dokumacı ve kunduracı dükkânlarından pek çok usta yer almaktadır.⁴⁶ Pazarlar, ürünün cinsi, kalitesi ve fiyatlar konusunda İzmirli ipek üreticileri İstanbullu soydaşlarıyla çok yakın ilişki içerisindeydiler. İstanbul'da yapılan ürün satışı İstanbullu ipek üreticilerinin tekelindeydi. 1784'te bu tekel İzmirli esnaflar tarafından ihlal edildi, bunun üzerine İzmirli tüccarların başkente mallarını getirmeleri ve satmalarını yasaklayan bir yasa maddesi çıkarıldı. Patrik Ğugas aynı yılın mayıs ayında, İzmirli ipek üreticilerine arka çıktı ve İstanbullu esnafı İzmirliilerin işlerini sürdürmelerine müsaade vermeleri konusunda ikna etmeye çalıştı. Bu girişimden sonra İzmirliiler başkentteki dindaşlarının belirteceği tüm koşullara uyacaklarına söz verdiler.⁴⁷

Yerel patiska fabrikası açılana kadar İzmirli patiska üreticilerine olan ihtiyaç sürmüştü, fabrika Takmacıyan ailesinin bir üyesi tarafından kurulmuştur (tanınmış isimlerden İsdepan Vosganyan da bu aileye mensuptur). Fabrika açılmasına izin veren ferman, İzmirli za-

⁴⁴ Kosyan, *Hayk i Zmürnia*, c. 2, s. 25.

⁴⁵ Halil İnalıcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (New York: Praeger, 1973), s. 159.

⁴⁶ Madenataran, *Katolikosluk Arşivi*, Belge 245, No. 175

⁴⁷ age, Belge 5, No. 32.

naatkârların İstanbul'a olan mecburi bağılılığına son vermişti, çünkü ürettikleri malların tüketileceği devlet tarafından teminat altına alınmıştı. Bez, havlu, mendil gibi ürünler veren bu fabrika, 1850'lerde İzmir-Kasaba demiryolunun yapımı sırasında yıkılana kadar faaliyette bulundu.

Maalesef elimizdeki veriler Ermeni esnafla Müslüman meslektaşları arasındaki ilişkiyi kavramamızı sağlayacak düzeyde değil. Ancak hiç şüphesiz, Ermeniler esnafı ve zanaatkarlıkları dolayısıyla şehirdeki tüm etnik gruplarla iktisadi bağlantı ve ilişkilere sahipti, dahası tüm grupların ürün taleplerini belirli ölçüde karşılıyorlardı.

KİLİSE

İzmir'deki en eski iki kurum Surp İsdepanos ve Surp Partoğimeos kiliseleriydi. Loran d'Arvue isimli bir ziyaretçinin 1654'te yazdıklarına göre İzmir Ermenilerinin iki kilisesi vardı.⁴⁸ Surp Partoğimeos Kilisesi'ne dair son kayıtlar 1695 yılına aittir,⁴⁹ Surp İsdepanos Kilisesi'yse, Ermeni toplumunun trajik bir biçimde tamamen yol edildiği 1922 faciasına kadar ayakta kalabilmiştir. Pek çok elyazması eser 17. yüzyılın başında bu iki kilisede, kalanlarsa yakınlardaki Aydın, Manisa, Turgutlu, Ayasuluk ve Bergama kiliselerinde üretilmiştir. Bu elyazmalarının kolofonları, sahip oldukları kültürel değerin yanı sıra, yöre Ermenilerinin diğer Ermeni topluluklarıyla, İzmir ve civarındaki ruhban sınıfının Eçmiadzin ve diğer dini merkezlerle olan ilişkilerine dair önemli bilgiler barındırmaktadır. Elyazmalarının önemli bir bölümü Batı kaynaklı teolojik ve dini literatürün çevirisinden ibarettir, ancak aralarında dini olmayan yayınlar da vardır. Aralarında en kayda değer olanı 1745-46'da Bedros Abroyan'ın Felemenkçeden çevirdiği bir Bizans dergisidir, dergide "Likyalıların İzmir'i Üzerine", "Manisa Üzerine" ya da "Efes Üzerine" gibi başlıklar altında, Ege bölgesinin tarihine ve coğrafyasına dair yazılar yer alır.⁵⁰

48 Hayeren tzerakreri XVII tari hişadagaranner, c. 2, s. 187, 314.

49 Madenataran, MS 9656, s. 93a.

50 Tsutsag hayeren tzerakrats Madenataranin Mikhitaryants i Vienna [Viyana Mik-

İzmir'de ilk Ermenice kitaplar 1759-68 arasında Mahdesi [Hacı] Margos'un matbaasında basılmıştır. Burada üç kitap yayımlanmıştır: İki seyahatname ve Yeznig Goğpatsi'nin incelemesi.⁵¹ Yayıncılık faaliyetleri Patrik Simeon Yerevantsi, İzmir Episkoposu Mesrob Kandzagsi ve Abraham Astapatsi tarafından desteklenmiştir. Son iki isim 18. yüzyılın sonunda İzmir'de kurulan Surp Mesrobyan Okulu'nun da fikir babaları olarak görülebilir.

TANZİMAT DÖNEMİ

Osmanlı'da Tanzimat döneminde (1839-76) gerçekleştirilen reformların Ermeni toplumunun iktisadi ve kültürel hayatına müspet etkileri olmuştu. Osmanlı tebaasının can ve mal güvenliğinin yanı sıra kanun önünde eşitliği 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile teminat altına alınmış, İzmir ve civarındaki Ermeniler geleceğe umutla bakmaya başlamışlardı. En önemlisi vergiler ve harçlar kesin olarak tanımlanmış ve tatbiki düzenlenmişti. Bir noktaya kadar, yerli tüccar sınıfı ticari imtiyaz sisteminin kaldırılmasından kazanç sağladı; 1840'larda taşınan ağırlığa göre belirlenen standart bir gümrük vergisi limana demir atmış tüm gemilerden alınmaya başlandı.⁵² 1851'de, ticari anlaşmazlıkları çözmek için İzmir'de bir ticaret mahkemesi ve bir ceza mahkemesi kuruldu. Bu karma sistemin getirdiği yenilik, Müslüman ve gayrimüslim tanıkların eşit statüsünün tanınmasıydı. Tanzimat reformlarının başından beri, bu tarz mahkemeler yalnızca İstanbul'da bulunuyordu. Hristiyanlar ceza mahkemesinde nispeten düşük temsile sahipti, ama bu mahkemenin varlığı daha önceki Şer'îye mahkemelerinin yargı sistemine kıyasla önemli bir adımdı.⁵³

hitarist Kütüphanesi Ermenice Elyazmaları Kataloğu] (Viyana: Mikhitaryan, 1963), s. 238-39.

51 Arşag Alboyacıyan, "Zmürnio dbaranneri" [İzmir'in Matbaaları], *Badma-panasiragan hantes* (Şubat 1964), No. 2, s. 71-72.

52 Arşaluys Araradyan, No. 258, 1846.

53 age, No. 381, 1851.

18. yüzyılda, yerel Müslüman seçkinlerin ya da ayanların Osmanlı İmparatorluğu'nda çok güçlü ve neredeyse bağımsız hale geldikleri bilinen bir gerçektir. İzmir'de sivrilen Karaosmanoğlu boyu, tımar ve zeamet olarak bilinen taşınmazların mültezimi rolünü üstlenmişti. Bu durum onlara bölgedeki pamuk işleyiciliğini ve pamuklu kumaş ticaretini yönetme imkânı sağlıyordu.⁵⁴ Hâkimiyetini oturtmuş ayan kesimi 18. yüzyıl sonlarına doğru zayıfladıysa da, 19. yüzyılda yine yükselişe geçmiş ve kendi iktisadi ve idari temellerini tehdit eden Tanzimat reformlarına karşı güçlü bir direniş göstermişti. Denizli, Akhisar, Akşehir ve diğer bölgelerin köklü yöneticileri, din üzerinden insanları galeyana getirdi ve Müslümanları reformların yalnızca kâfirlere yarar sağlayacağına dair uyardı. Örneğin, Akşehir Valisi Abdil Bey, Tanzimat'la kaldırılmış olan vergilerin tekrar yürürlüğe konulmasından şikâyet ettikleri için bölgedeki Ermeni mutemetleri öldüresiye dövdürttü.⁵⁵ İzmir bölgesinde, ayrıca Edirne, Konya, Kayseri ve diğer yerlerde, bağnazlar Hristiyanların toplu katliamını organize etti ve 1856'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu diye bilinen reformların duyurulmasıyla birlikte imparatorluğun çeşitli yerlerinde benzer olaylar tekrarlandı.⁵⁶ Fakat, deneyimli ayanlardan bazıları, reformlara uyum sağlayarak evvelki imtiyazlı statülerini korumayı başardılar. Nitekim, Manisa'da 1843'te hüküm sürenler boy beyleydi, ilin valisiyse yerini oğlu Sadık Bey'e bırakacak olan Karaosmanzade Eyüp'tü. Mahkemeleri ve vergileri, gıda fiyatlarını denetlemeye, pazaryerindeki tartıları kontrol etmeye devam ettiler ama yeni düzenlemelere dair biraz esneklik gösterdiler.⁵⁷

54 M. S. Meyer, *Osmanskaia Imperiia v 18 veke* [18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu] (Moskova: Nauka, 1991), s. 167.

55 *Arşaluy's Araradyan*, No 268, 1840.

56 I. L. Fadeeva, *Ofitsilnye doktriny i ideologii i politike Osmanskoi imperii* [Osmanlı İmparatorluğu'nun Resmi İdeolojik ve Siyasi Doktrini] (Moskova: Nauka, 1985), s. 75.

57 *Arşaluy's Araradyan*, No. 164, 1843.

EKONOMİK KALKINMA

Yüzeysel kalan Tanzimat reformları, tutarsızlıklarına ve eksikliklerine karşın bilhassa imparatorluğun büyük şehirlerinde ekonomik kalkınma sağlamışlardı. 1830 ve 1860 arasında, İzmir'den ihraç edilen mallarda birkaç katlık artış meydana geldi ve liman Avrupa'nın en geniş kapasiteli ihracat alanına dönüştü. Oluşturulan demiryolu ağı –İzmir-Aydın, İzmir-Kasaba, İzmir-Alaşehir ve bunların yan hatları– bu büyümeyi önemli ölçüde tetikledi. Özellikle Manisa bölgesinden geçen İzmir-Kasaba treni, Ermeni ve diğer milletlerden tüccarların tarım, pamuk ve bahçe ürünlerini ihraç etmelerini ve ekonomik faaliyetlerini artırmalarını sağladı.

1830 ve 1860 arasında İzmir'in Ermeni tüccarları Avrupa'ya pamuk, yün, kuru meyve, zeytin ve pek çok başka ürün ihraç ediyorlardı. 1834'te yapılan ihracatın 112 milyon kuruşa denk geldiği tespit edilmiş, 1850'de ise bu rakam 100 ile 120 milyon frank civarına ulaşmıştı. Bu rakamlar birkaç on yıl içerisinde iki katına çıkacaktı.⁵⁸ Ermeni zenginler hem faal olarak ihracat yapıyor hem de üretim endüstrisine bazı ufak tefek katkılarda bulunuyorlardı. 1790'da kurulan Ermeni kumaş fabrikası, 19. yüzyılın ortalarında yaklaşık 400 işçi çalıştırıyordu, ancak İzmir-Kasaba demiryolunun kurulmasından kısa süre sonra faaliyetlerine son verdi.⁵⁹ Buna ek olarak günlük kullanım için cam malzemeler üreten bir fabrika⁶⁰ ve Ğevond Alişan'ın belirttiğine göre, "Ermenilere ait olan kâğıt ve dekoratif giyim fabrikaları vardı."⁶¹

Tanzimat döneminde, Ermeni tüccarlar Trieste, Manchester ve Viyana'daki temsilcilikleri aracılığıyla Avrupa'yla ticari ilişkilerini sürdürdüler. 19. yüzyıl gibi erken bir tarihte, Osmanlı İmparatorluğu'ndan tarım ürünleri ithal eden Apraham Abroyan'ın bir akrabası-

58 I. A. Petrosian ve A. R. Iusupov, *İzmir* (Moskova: Nauka, 1973), s. 21, 25.

59 Hagop Kosyan, *Hayk i Zmürnia*, c. 1, s. 34-35.

60 Nerses Sarkisyan, *Değakrutyun Pokr yev i Medz Hays* [Küçük ve Büyük Ermenistan Topografyası] (Venedik: Mikhitarian, 1864), s. 10.

61 Ğevond Alişan, *Kağakagan aşkharhakrutyun* [Siyasi Coğrafya] (Venedik, 1853), s. 344.

nın Trieste'deki ticarethanesi herkesçe biliniyordu.⁶² Trieste'de faaliyet gösterenler arasında tanınmış Mısırlı siyasetçi Boğos Yusufyan'ın kardeşi Bedros Yusufyan, hem Ege bölgesinden hem de Mısır'dan Avrupa'ya tarım ürünleri ihraç eden Isdepan Abroyan, Krikor Apelyan, Gülaspyan ve başkaları vardı.⁶³

1838'den itibaren, Kapamacıyan Ticarethanesi Manchester'da kurulduktan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'na İngiliz hafif sanayi ürünlerini pazarlayan İzmirli Ermeni tüccarlar isimlerini duyurmaya başladılar. Bunu takiben Manchester'da kısa süre içerisinde Ispartalıyan, B. Babo ve Ortakları,⁶⁴ Hovhannes Hovagimyan, K. Ağçıgyan, H. Gosdantyan, Garabed Ekizyan, Esayi Esayan, Ohan Şahumyan ve Haçig Varbedyan ve diğerleri ticarethaneler açtılar.⁶⁵ Hovagimyan Manchester'da ve Avrupa'da faaliyet gösteren Ermeni tüccarların deneyimlerini ve sermayelerini ortak çatı altında toplamak için Araradyan Şirketi'ni kursa da, bu şirket çok kısa süre hayatta kalabilmiştir.⁶⁶ İzmirli tüccarların Manchester'daki işletmeleri, İngilizlerin İzmir limanından yaptığı ticaretin artmasıyla daha da büyümüştü. Örneğin 1856'da Britanyalıların İzmir'de yaptığı ihracat 61 milyon franktan fazlayken, bu rakamlar Avusturya için 23 milyon, Fransa için de 21,5 milyon olmuştur.⁶⁷

TOPLUMSAL YAPILAR

1861'in Şubat ayında İzmir'de yürürlüğe konulan (Osmanlı yönetiminin 1863'teki resmi kabulünden önce) 1860 tarihli Ermeni Milli Anayasası'ndan (*Azıkayin Sahmanatrutyun Hayots / Nizamname-i Millet-i Ermeniyen*) evvel İzmir Ermeni toplumu, halihazırda kabul gören Osmanlı İmparatorluğu millet sistemi doğrultusunda

62 *Arşaluys Araradyan*, No. 558, 1857.

63 *Madenataran*, Katolikosluk Arşivi, Belge 129, No. 95.

64 *Arşaluys Araradyan*, No. 601, 1859.

65 Muşeg [Seropyan] Yebisgobos, *Mançestri hay kağutu* [Manchester Ermeni Toplum] (Boston: Azk, 1911), s. 29-30.

66 *age*, s. 16-17.

67 *Arşaluys Araradyan*, 26 Ekim 1857.

faaliyet gösteren bölgesel bir idari heyete sahipti. Tıpkı İstanbul ve Ermeni nüfusu barındıran diğer bölgelerdeki gibi, burada da, bölgesel idari heyetin başında seçilmiş bir idari kurul bulunuyordu, bu kurul vergilerin toplanması, toplumun gelir kaynaklarının himayesi, toplumun taşınmazlarının ve iktisadi durumunun muhafazasından sorumluydu. İzmir Ermeni toplumunun gelirleri Surp İsdepanos ve Surp Lusavoriç kiliselerine ait taşınmazlara, hayırsever bağışlarına ve miraslara dayanıyordu. Gelirlere dair belgeler, beş anahtarı olan bir kasada saklanırken, anahtarlardan her biri toplumun önde gelen isimlerinde –başepiskopos, kıdemli rahip, hazineedar ve itibar sahibi iki kişi– duruyordu.⁶⁸

İzmir Ermeni toplumunun 1861 öncesinde müteveli sistemine sahip olmadığını ya da İstanbul Ermeni toplumundan farklı bir biçimde yönetildiğini söylemek doğru olmaz. Aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nda dini ya da hayırseverlik amaçlı mülklere ancak vakıf yoluyla (böyle mülkler vergiden muaftı ve sahipleri gelirin bir kısmını kullanabiliyordu) sahip olunabiliyordu. Gelgelelim, vakıf mülklerinin gelirleri, Ermeni toplumuyla ilgili resmi belgelerde *hokapart-su* olarak adlandırılan müteveli heyeti tarafından idare ediliyordu. Surp İsdepanos ve Surp Lusavoriç'in dükkânları, evleri ve arsaları vardı, bunların yönetilmesi ve hesapları müteveli heyetinin göreviydi. Örneğin 1820'lerde, Surp İsdepanos'un en büyük mülklerinin yönetiminden finans alanının önde gelen mütevellisi Krikor Babo-yan sorumluyken, onun ölümünden sonra Asdvadzadur Abroyan bu görevi devralmıştı.⁶⁹

Benzer şekilde, seçimle gelen bölgesel yönetim de “dönemsel kurul”a sahipti, bu kurulda yer alan yöneticiler yıllık olarak seçiliyorlardı. 1847'de, dört yönetici ve bir düzine meslektaşı arasında bir belge imzalandı,⁷⁰ bu belge bir sonraki yıl bölgesel idari heyetin genişletilmesine dair bir anlaşmaydı: “Şartların gereği olarak, halihazırda gö-

68 Apraham Ayvazyan, “Honiagani hay kağuti nahabedneri” [İlyonya Ermeni Toplumunun Önderleri], *Arevelk*, No. 4410, 1900.

69 age, No 4409, 1900.

70 Madenataran, Katolikosluk Arşivi, Belge 129, No. 207.

rev yapan dört yönetim kurulu üyesine her yıl on yeni üye eklenmesi kararlaştırıldı.”⁷¹ Böyle bir gereksinimin nedeni sadece 1845'teki yangın felaketi değildi besbelli, aynı zamanda Tanzimat reformlarından hareketle toplumun idaresini ele alma isteği de mevcuttu. Eğitim kurumlarını idare etmek için bağımsız kurullar seçilmişti. Eçmiadzin vakfı için de özel bir kurul seçilmişti. 1826 sonrasında, İzmir Episkoposluğu, Eçmiadzin'den İstanbul Patrikliği'nin idaresine geçince, İzmir Ermeni toplumuyla Papalık arasındaki ilişkiler de 1852'ye kadar kesilmişti. Ancak ilişkiler Katolikos Nerses döneminde resmi yollardan olmasa da özel çabalarla yeniden düzeltildi. Takvor Çelik Eçmiadzin taşınmazlarının mütevellisi oldu. Ana Makam'a sunulan raporda, Eçmiadzin'e ait olan araziler ve evler belirtildi.⁷² Surp İsdepanos Kilisesi ve Ermeni hastanesi (*azkayin hivantanots*) mütevellilerinin yanı sıra şehir meclisinde (*şura-yı meclis*) Ermeni toplumunu temsilen bulunan üye de bölgesel idari kurula seçiliyordu.⁷³

Bu yönetim yapısı en aşağı 18. yüzyıldan beri yürürlükteydi ve 1860'da hayata geçen Ermeni Milli Anayasası'nın getirdiği değişimlere kadar sürmüştü. Bölgesel idari kurulda, şehrin önde gelen zengin tüccarlarının yanında orta sınıf esnaf loncalarının başkanları da yer alıyordu. Sınıfa dayalı, benzer bir temsil modeli İstanbul Ermeni toplumunun yönetiminde de geçerliydi. 1844'te, Patrik'in başkanlık ettiği otuz vekilden oluşan meclis başkentte kurulmuştu. Üyeler yalnızca zengin amira sınıfından değil, orta sınıf esnaflardan da seçilmişti.⁷⁴ Hem İstanbul hem de İzmir'deki kurulların üye sayısının artmasında tüccar ve esnaf kesimine temsiliyet hakkı veren Tanzimat'ın payı vardı. Nitekim, 1850'de, İzmir'deki Ermeni kurulunun temsilci sayısı her zamankinden yüksekti; yönetim kuruluna seçilen kırk üye, sekizer kişiden beş gruba ayrıldı, 1854'e kadar her yıl yönetimi farklı bir grup devralıyordu.⁷⁵ Bölgesel idari kurulda yalnızca farklı kesim-

71 *age*, Belge 130, No 135.

72 *age*, Belge 127, No 448.

73 *Arşaluyis Araradyan*, No 281, 1847.

74 Aşod Hovhannisyan, *Nalbandyanı yev nra jamanagı* [Nalbandian ve Onun Dönemi], c. 1 (Erivan: Haybedrad, 1955), s. 345.

75 *Arşaluyis Araradyan*, No. 355, 1850.

lere mensup temsilciler değil, bu sınıflar içerisinde dönemsel olarak görev yapan kişiler de yer alıyordu.

KİLİSE VE OKUL

İzmir Ermenilerinin en köklü kurumu Surp İsdepanos Kilisesi'ydi; buradan elde edilen gelirler okullara, Surp Lusavoriç Ermeni Hastanesi'ne, toplumun maddi ve manevi ihtiyaçlarına destek için kullanılırdı. İzmir Episkoposluğu tüm Ege bölgesini kapsıyordu ve 1838-42 arasında Boğos Taktakyan, 1842-45 arasında Madteos Çuhacıyan (daha sonra İstanbul Patriği olmuştur) burada dini önderlikte bulunmuştu. Ardından 1863'e kadar –bu tarihte Patrik olmuştur– yeniden görevi devralan Taktakyan son olarak da 1869-72 yılları arasında İzmir Başepiskoposluğu yapmıştı.

Surp Lusavoriç Ermeni Hastanesi 1801 yılında İzmir'de kurulmuştu. Aynı adı taşıyan, “taştan yapılmış, kemerlerle dolu ve ihtisamlı” kiliseyse hastane yöneticisi Avedis Ekizyan'ın yardımlarıyla 1842'de inşa edildi.⁷⁶ Hastane yakınına inşa edilen dini mabet hastalara kilise hizmetlerini sunuyordu. Kilise ve hastane, 1879'da İspartalıyan ailesinin bağışlarıyla yenilendi.⁷⁷

İzmir Ermenilerinin gururu olan Surp Mesrobyan Erkek Okulu 18. yüzyılın sonunda Abroyan ailesi tarafından kuruldu.⁷⁸ Okulun ilk müdürü dönemin başlıca yazarlarından olan ve *Vosgi tar Hayas-dani*'nin (Ermenistan'ın Altın Çağı) yazarı Hovhan Vanantetsi'ydi. Onun ardından 1831'de, tanınmış bir eğitimci olan Antreas Papazyan müdürlük yaptı. Bedros Yusufyan'ın maddi desteğiyle, okulda Fransızca ve İngilizce dil dersleri de verilmeye başlandı. Zamanının entelektüelleri arasında yer alan Papazyan, 1841'de, Surp Mesrobyan'da okuyan küçük çocuklardan oluşan bir okul tiyatrosu ve öğrencilerin eserlerinin basıldığı bir matbaa kurmuştu. Papazyan, 1856'da Ermeni okullarının eğitim ve müfredat programına dair tartışmalar

76 Adom, “İzmiri S. Lusavoriçyan hivantanotsı” [İzmir Surp Lusavoriç Hastanesi], *Arevelk*, 22 Mayıs 1902.

77 Kosyan, *Hayk i Zmürnia*, s. 172-73.

78 *age*, s. 124.

rın alevlendiği bir dönemde okul müdürlüğünü bıraktı. Toplumun eğitim kurulunun başpsikoposluk makamından bağımsız olması, dönemin diğer tüm Ermeni okullarından farklı ve dikkate değer bir noktadır. Zira bu durum Tanzimat'tan bile önce yönetimin seküler bir başkanlık sistemine dayandığını gösteriyordu.

Mesrobyan Okulu'nun şöhreti, İzmir'in çok ötesine yayılmıştı. Okula İstanbul'dan ve Ermenilerin yaşadığı diğer yerlerden çok sayıda öğrenci kaydoluyordu. Kapriyel Badganyan okulun tüm Osmanlı Ermenileri için önemine vurgu yaparak buradan Ermenilerin "Yeni Atina"sı olarak söz etmişti.⁷⁹ 19. yüzyılın sonlarında Mesrobyan Okulu'nda eğitim gören ve sonradan toplumun önemli figürleri haline gelen İsdepan Vosganyan, Madteos Mamuryan, Krikor Çilingiryan, Mesrob, Krikor Mseryan vb. isimler Ermeni matbaacılığının, kamusal faaliyetlerinin, edebiyatının ve pedagojisinin gelişimine katkıda bulunmuşlardır.

Hagop Kosyan'a göre, Surp Hripsimyan Kız Okulu 1830-35'te İzmir'de kurulmuştu.⁸⁰ Aslında bu okul 1820'lerde eğitim hayatına başlamıştı, ama 1840'lı yıllara kadar kendi binası yoktu. Okulun yöneticisi Ğugas Baltazaryan 1841'de öğrencilere yönelik yayımladığı bir ilanda şöyle diyordu: "Bu güzel ve geniş okul özellikle sizler için yapıldı."⁸¹ Tüccar Hagop Sarkisyan tarafından bağışlanan bina, 1845'te yanmış (Mesrobyan Okulu zarar görmemiştir) ama 1849'da tamamen yenilenmiş ve Hripsime Gosdantyan'ın bağışlarıyla binaya iki kat daha eklenmişti. Bu esnada Ermeni kız çocukları Anarad Hığutyun Katolik Okulu'nda eğitimlerine devam etmişti.⁸² 1840 ve 1850'lerde İzmir'deki Ermeni okulları tek bir çatı altında toplanmış ve bu düzenleme yüzyılın sonuna kadar devam etmişti. Tanzimat döneminde, Mesrobyan Okulu 150-300 arası öğrenciye ulaşmıştı.

Aynı dönemde, yani 1847'de, Ermeni Katolik Mıkhitaristleri İzmir'de bir okul kurmuşlardı (*vanadun*). Başka okullar da vardı; dil ve doğa bilimleri alanında uzmanlaşan Fransız okulu Reforzo, dil ve ti-

79 Ararad, 1850, No 13, s. 206.

80 Kosyan, *Hayk i Zmürna*, s. 137.

81 *Arşaluyis Araradyan*, No 22, 1841.

82 age, 15 Haziran ve 30 Mayıs 1847.

caret odaklı özel Rum okulu, işitme engellilere yönelik Katolik okulu bunlardan bazılarıydı.⁸³

1850'de, İzmir'de, Ermeni erkek çocukları için ikinci bir okul, Ağabekyan Okulu kuruldu. Yöneticileri arasında önemli entelektüellerden Margos Ağabekyan ve Madteos Mamuryan vardı. Okulun kısa sürede elde ettiği başarı üzerine geniş bir bina daha yapılmıştı, bu binada Batı Ermenilerinin pek alışkın olmadığı karma eğitim sistemi uygulanıyordu. Okulun Avrupalı eğitimin ilkelerini temel alması toplum içerisindeki muhafazakâr güçlerin tepkisini çekti. Her halükârda, 1852'den sonra okulun bahsi pek geçmez, bu da onun kısa ömürlü olduğunu gösterir.⁸⁴ Öte yandan 1850'lerde İzmir'de Dikran Savalan, kırk öğrenciye sahip bir özel okul kurmuştu.⁸⁵ Bu okul da uzun ömürlü olmadı ve İzmir Ermenilerinin eğitim tarihinde pek ufak bir iz bıraktı.

Genel eğitime yönelik cemaat okullarının faaliyet hakkını tasdikleyen 1856 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Tanzimat süresince Ege bölgesindeki Ermenilerin eğitim hayatının kuşkusuz dayanağı olmuştu.⁸⁶ Elbette Tanzimat'tan çok daha önce de Ermeni toplumunun okullarının var olduğu unutulmamalıdır. 1832'de Ödemiş'te O. Culfayan'ın desteğiyle yerel bir okul inşa edilmişti.⁸⁷ Ayrıca Manisa'nın fakir mahallelerinden birinde karma eğitim veren Surp Lusavoriç Okulu kurulmuştu. Manisa Milletperver Cemiyeti'nin (*Azıkerer ingerutyun*) bir amacı da bölgesel eğitimi standartlaştırmaktı. 1840'larda çok sayıda Ermeni okulu açılmıştı. Ege bölgesindeki Ermenilerin, sayıca az ya da çok olmalarına önem atfetmeden, çocuklarını eğitmek için her imkânı değerlendirdiği açıktır. Tam da bu nedenle, 1870'li yıllarda 18 haneyi aşmayan Söke Ermenileri bile

83 *age*, 21 Eylül 1848.

84 *age*, No 421, 1852.

85 Savalan, *Gensakragan huşer*, s. 38-39, 88.

86 Avedis Papazyan, *Türkagan vaverakragi nüter Osmanyen gaysrutyan voç mah-medagan joğovurtneri masin (1839-1915 tt.)* [Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslim Halka Dair Türk Arşiv Belgeleri, 1839-1915] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 2002), s. 31.

87 Savalan, *Gensakragan huşer*, s. 99.

eğitimden mahrum kalmamak için çocuklarını yerel Rum okulunda okutmuşlardır, benzer biçimde yalnızca 29 haneli Kuşadası Ermenileri ve 40 haneli Bayındır Ermenileri de kendi okullarını korumuşlardır.⁸⁸

SÜNİKLİLER CEMİYETİ (SÜNYATS INGERUTYUN)

Ege kıyısındaki Ermenilerin kamusal hayatında en önemli rollerden birini eğitsel-fukaraperver cemiyetler ve kültür dernekleri üstlenmişti. İzmir’de, Sünikliler Cemiyeti (1841’den 1850’lere kadar) faaliyet alanı ve işleyişi itibariyle örnek teşkil ediyordu. Sünikliler Cemiyeti’ni, hemşerileri Apraham Abroyan’ın Triesteli tüccar ortakları tarafından desteklenen İzmirli Ermeni entelektüeller kurmuştu. Cemiyet kısa sürede İstanbul’dan Bedros Yusufyan, Krikor Apelyan’ın yanı sıra Tiflis, Şuşi, Bağdat, Madras, Bombay ve diğer yerlerden önemli finansal ve entelektüel figürlere ulaşmayı başarmış, bu durum cemiyeti Osmanlı ölçeğinde bir oluşum yapmıştı.⁸⁹ Rusya’daki Lazaryan ailesinin cömert desteğini alan derneğe, Eçmiadzin’deki Katolikos Nerses Aşdaragetsi de yardımda bulunmuştu.

Cemiyetin kuruluş maksadı, İzmir ve civarındaki Ermenilerin ulusal bir eğitim alabilmesi için her türlü girişimde bulunmak ve bunun yanında okullara doğa bilimlerini sokmaktı. Sünikliler Cemiyeti’nin çabaları sayesinde, Ödemiş’te, Aydın’da, Kırkağaç’ta, Kasaba’da [Turgutlu], Menemen’de ve başka yerlerde okullar kurmuştu. Topluluk Varna ve Dardanel bölgesinde bile okullar açmıştı. *Arşaluys Araradyan* gazetesinin editörü Sünikliler Cemiyeti’nin tüzüğünü yayımlamış ve bizzat kendisi de, 1849’da istifa edene kadar cemiyetin yönetim kurulunda yer almıştır.⁹⁰

Ancak cemiyetin üzerinde kara bulutlar dolaşmaya başlamıştı. Cemiyetin içerisinde, özellikle ruhbanlar arasında anlaşmazlıklar baş göstermişti. Cemiyetin başkanı Krikor Margosyan, 30 Haziran

88 *Arevelyan mamul*, No. 3, 1879, s. 437-39.

89 *Püzantion*, 17 Ağustos 1905.

90 *Arşaluys Araradyan*, No. 380, 1851.

1844'te Katolikos Nerses'e gönderdiği bir mektupta, "kibirle hareket eden ve kuralları hiçe sayarak cemiyete zarar veren, ruhban sınıfına mensup belli başlı muhterislerden cemiyetin korunması" için ondan örgüte kol kanat germesini talep etmiştir.⁹¹

21 Haziran 1845'teki İzmir yangını, yalnızca Sünikliler Cemiyeti'ne değil, bütün topluma büyük bir darbe vurmuştur. Yangın, Surp Isdepanos Kilisesi, Hripsimyan Kız Okulu, *Arşaluy's Araradyan* gazetesi, pek çok ev ve dükkânla birlikte tüm Ermeni mahallesini ve şehrin dörtte birini tamamen kül etmişti. İzmir'deki 800 kadar Ermeni hanesinden yalnızca 40'ı ayakta kalmıştı (şehirde 3.500 hane yanmıştı, bunlardan bini Rumlarındı).⁹² Ardından yaşanan iktisadi darboğaz Sünikliler Cemiyeti'nin sonunu getirdi. Cemiyet birkaç yıl daha ismen var olsa da bir sonraki yüzyıla girildiğinde artık faaliyet göstermiyordu.⁹³

Bir başka topluluk olan Arakadzunyants 1843-45 arasında çeviri eserler yayımlamak gibi görece daha mütevazı bir amaçla kurulmuştu. Kendi matbaasında, birkaç kitap ve İzmir Ermenilerinin ikinci gazetesi olan *Hayrenaser*'i (Yurtsever, 1843-46) yayımladı. Öte yandan bir de Haygazyan Cemiyeti vardı, bu kuruluşun niyeti eğitimi geliştirmek, tarih ve ahlak temalı kitaplar yayımlamaktı. Kurucuları arasında Dikran Savalan, Aram Dedeyan ve başkaları da vardı. Bu cemiyetin faaliyetlerine dair çok fazla bilgi yoktur.

Sünikliler Cemiyeti'nin hazin sonu, toplumun hevesinin kırılmasına yol açmıştı. 1850'lerin sonuna kadar hiçbir yeni dernek kurulmamıştı. Yalnızca 1859'da kültürel faaliyetlere yoğunlaşan Haşdenits Cemiyeti (*Haşdenits ingerutyun*) ortaya çıkmıştır. Cemiyetin kurucusu, bu alanda deneyimli bir isim olan Dikran Savalan'dır. Cemiyetin üyeleri arasında Dikran ve Aram Dedeyan ve Mirza-Sarkis Vanantetsi gibi entelektüeller ve edebiyatçılar vardı.⁹⁴ Cemiyet, kurulduktan bir yıl sonra, demokratik eğilimini teyit eden *Miutyun* (Birlik) isimli bir dergi çıkarmıştır.

91 Madenataran, Katolikosluk Arşivleri, Belge 110, No. 100.

92 *age*, Belge 116, No. 28a, Belge 121, No. 92.

93 *Püzantion*, 17 Ağustos 1905.

94 *Arşaluy's Araradyan*, No 601, 1859.

MATBAACILIK FAALİYETLERİ

İzmir’de Ermeni matbaacılığında yeni bir dönem 19. yüzyılda Amerikan Protestan misyonunun kurulması ve dini ve eğitsel kitaplar basmasıyla başladı. 1839’dan 1854’e kadar Protestan matbaasının adı Homan Hallock’tu, daha sonra William Griffitt ve en son A. Churchill oldu. Yayınları arasında *Işdemaran bidani kidelyats* (Yararlı Bilgiler Ambarı) adlı ansiklopedik sözlük vardı.⁹⁵ İlgi çekici yazıları, kaliteli baskısı ve parlak Ermenicesiyle eser Ermeni basın-yayın tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Arşaluys Araradyan, Tanzimat’ın ilk yıllarında, 1840’larda Mesrobyan Okulu matbaasında –1845 yangınında ayakta kalmıştır– basılmıştı. Kendi matbaasının yanmasının ardından Çugas Baltazaryan *Arşaluys Araradyan*’ı burada basmıştı.⁹⁶ Tatigyan Matbaası ise 1840’larda uzun ömürlülüğü ve yayın kapasitesiyle dikkate değerdir. Avrupa ve Doğu dillerinde kitaplar, süreli yayınlar, reklamlar ve benzeri şeyler basmıştır. İsdepan Vosganyan’ın Fransızca *La Réforme*’ü 1869’dan yüzyıl başına kadar orada basılmıştır. 1850’lerde, bazı öğrencilerin çalışmalarının, özellikle de Andreas Papazyan’ın *Yergaser* (Kitapsever) ve *Tutag Haygazyan* (Haygazyan Papağanı) süreli yayınlarında yazılarının yayımlanması İzmir Ermeni matbaacılığı tarihindeki eşsiz sayfalardan biri oldu.⁹⁷

Kitap basımı ve kültürü konusunda Dedeyan Matbaası’na (1853-92) ayrı bir parantez açmak gerekir. Matbaanın kurucusu Dikran Dedeyan’ın girişimleri sonucu muazzam bir çeviri okulu ortaya çıkmıştı. Dedeyan Matbaası etrafında Madteos Mamuryan, Krikor Çilingiryan, Dikran Dedeyan, Aram Dedeyan, Mesrob Nubaryan ve daha sonra Krikor Mseryan gibi oldukça yetenekli çevirmenler toplanmıştı. İstanbul Ermenilerinin yayınlarını fersah fersah aşarak, Ermenice çeviri literatürüne benzeri görülmemiş bir yüksek standart

95 Karekin Levonyan, *Hayots barperagan mamulı* [Ermenice Süreli Yayınlar] (Eri-
van: Melkonyan Fonu, 1934), s. 5.

96 Alboyacıyan, “Zmürnio dbaranneri,” s. 77.

97 *age*, s. 80

kazandırdılar. Modern, tam teçhizatlı matbaaları Fransız ve İngiliz yazarlardan çevirilerin yanı sıra ders kitapları, kitapçıklar, yakın zamanlı Ermenice edebiyat eserlerinin ve eğitim kitaplarının derlemelerini yayımladılar. Arşag Alboyacıyan, bastığı 120-130 arası kitapla edebiyat birikimine ve kültüre katkıda bulunan Dikran Dedeyan'ı "matbaacılığın büyük patronu ve Doğu'nun en üst düzey Ermeni matbaacısı" olarak tanımlar.⁹⁸

1840 ve 1850'lerde, İzmir Ermenilerinin günlük ve kültürel faaliyetleri süreli yayınların gelişimine bağlı olarak hızlı bir artış gösterdi. Arşaluy Araradyan (1840-84) ve Hayrenaser süreli yayınları yalnızca İzmir Ermenilerini değil aynı zamanda daha geniş ölçekte bütün Ermenileri ilgilendiren genel ve kültürel konuları ele aldı. Genel anlamda Osmanlı ve ılımlı bir eğilime sahip olduklarından, her iki gazete de Tanzimat reformlarının kayıtsız şartsız savunucusuydu. Hatt-ı Şerif ve akabindeki Hatt-ı Hümayun metinlerini şevkle ve iyimserlikle basan Arşaluy Araradyan eski rejim yanlısı unsurların bu iki gelişmeye gösterdiği tepkiyi de endişeyle dile getirmişlerdir. Aynı gazetenin, daha sonraki dönemde, II. Abdülhamit'in Yeni Osmanlıları bastırmasını, sultanın düşünce özgürlüğüne karşı gerici politikalarının bir tezahürü olarak görmesi tesadüf değildir. Arşaluy Araradyan, Yeni Osmanlıların faaliyetlerinden okuyucularını haberdar eden ender Ermeni gazetelerinden biri olarak, Namık Kemal'in ülke çapında kapsamlı bir reform çağrısı yapan makalesinin çevirisini de yayımlamıştır.⁹⁹

İzmir'deki Ermeni edebiyatı, Dedeyanlar tarafından basılan *Arpi Araradyan* (Ararat Güneşi, 1853-55) adlı aylık dergiyle iyiden iyiye canlılık kazanmıştır. *Arpi Araradyan*, Fransız edebiyatından çevirilerin yanı sıra Ermenice özgün yazılar içeren erken dönem bir Ermenice edebiyat dergisi olarak dikkat çeker. Ayrıca, 1858'de, Kalust Gosdantyan'ın 16 kitapçıktan oluşan *Tankaran hasaragats* (Halk Müzesi) adlı serisinin basılması kayda değer bir girişimdir. Yazar daha çok *Metodin vra* (Metod Üzerine) adlı eseriyle tanınır ve bu eser geç 19. yüzyıl Ermeni düşünce tarihinde derin bir iz bırakmıştır.

98 age, s. 81

99 Arşaluy Araradyan, 25 Nisan 1881.

O halde, Tanzimat reformlarının yüzeyselliğine ve tutarsızlığına rağmen, bu reformlar, İzmir de dahil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinde iktisadi ve kültürel yaşamın hareketlilik kazanmasına belirli bir dereceye kadar katkı sağlamıştır. İzmir'in zengin Ermeni tüccarları Manchester, Trieste, Viyana ve Ermenilerin olduğu diğer ticari merkezlerle güçlü bağlar kurmuştur. Bu dönemde, ulusal yönetimin ve cemaat kurumlarının tabanı genişletilmiştir. 19. yüzyıl ortasındaki bu nispi demokratikleşme, İzmir Ermenilerinin 1860 ve 1870'lerde daha belirgin hale gelen kültürel canlılığına (okullar, matbaalar, süreli yayınlar, cemiyetler) da katkıda bulunmuştur. İzmir kenti, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diğer Ermeni merkezlerine kıyasla daha küçük ölçülerde olmasına rağmen, Ermeni halkının iktisadi ve kültürel tarihinde hak ettiği yeri almıştır.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

Magnesie du Sipyle Vue Générale.
Μαγνησία επί σιπύλλου. Γενική ὄψις.

Μαγνησία ἐπὶ σιπύλλῳ, ἀπὸ τοῦ ὄρους.

Souvenir de Smyrne 1/6 d.

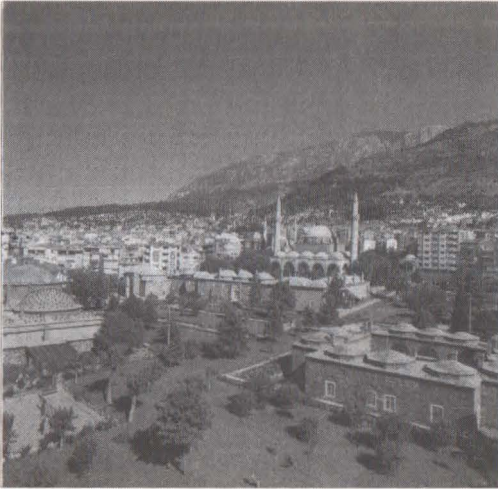
Le jardin municipal à Magnésie du Sipyle

Editeur Deland, No. 377

Manisa

Manisa: Geleneksel Sokak Sahnesi

Modern Manisa

Manisa: Surp Lusavoriç Erkek Okulu

Manisa: Surp Gayane Kız Okulu

Kırkağaç

Kırkağaç: Surp Asdvadzadzin Kilisesi

Kırkağaç: Naregyan Erkek Okulu

Kırkağaç: Vartuhyan Kız Okulu

Kasaba/Turgutlu

Bayındır

Ödemiş'in genel görünümü

Ödemiş

Ödemiş: Anaokulu

Ödemiş: Okul mezunları ve eğitim kadrosu

İzmir'in Ermeni Yarıları ve

Ödemiş: Gomidas Korosu

Ödemiş ve İzmir Ermeni futbol takımları

Nazilli

Yörük/Zeybekler

İzmir'in Ermeni Yapıları ve Dokumacılık Sanatı

Christina Maranci

İzmir'deki Ermeni nüfusun sanat tarihine bıraktığı izleri ele alacak olan bu makale,¹ şehirdeki Ermeni varlığı en azından 14. yüzyıla kadar uzanıyor olmasına rağmen modern dönemle ilgileniyor.² Bununla beraber, aşağıda ele alınan iki maddi kültür alanı, Ermeni İzmir'in Soykırım ve 1922'deki Büyük Yangın öncesinde sahip olduğu zenginliğe ve kozmopolit karakterine ışık tutuyor.³ İlk sırada, katedrali, diğer kiliseleri ve eğitim kurumlarıyla Ermeni mahallesindeki yapılar bulunuyor. Yapılar günümüze ulaşmamış olsa da, çok sayıda eski fotoğraf sayesinde Ermeni mahallesinin mimari karakterine dair fikir edinebiliyoruz. Bahsettiğimiz izlerin ikinci grubunda bir dizi dokumacılık ürünü yer alıyor. İzmirli bir Ermeni aileye ait olup Watertown, Massachussets'teki Armenian Library and Museum of America'ya (ALMA) bağışlanan kıyafetler, keten

1 Armenian Library and Museum of America'ya, kaynaklarını bana açtıkları için teşekkür etmek istiyorum. Bu makaleyi hazırlarken cömert ve iyi niyetli yardımını esirgemeyen, dokumacılık küratörü Susan-Lind Sinanian'a bilhassa minnettarım. Hataların tümü bana aittir.

2 Özellikle bkz. Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide* (Paris: Les Editions d'Art et d'Histoire ARHIS, 1992) [Türkçesi: *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* içinde, İstanbul: Aras, 2011]. İzmir (Aydın) vilayeti üzerine olan bölüm İzmir Ermenileri ve onların tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler sunar. Bu cilt Ermeni mahallesinin ve oradaki eserlerin eski fotoğraflarından oluşan bir koleksiyonu içermesi bakımından ayrıca önemlidir.

3 İzmir'deki kiliselerin eksiksiz listesine ve Latin Katolik, Yunan, Ermeni (Apostolik ve Protestan), Anglikan ve Protestan kurumlarının fotoğraflarıyla birlikte onlara dair temel bilgilere Kévorkian ve Paboudjian'ın çalışmasının yanı sıra şu internet sitesinden ulaşılabilir: www.levantineheritage.com/data10.htm.

kumaşlar ve nakışlar bunlara dahildir. İzleyen sayfalarda okuyucu eserlerin ve nesnelerin kısa, kısmi dökümünü bulacak. Bu ve diğer çalışmaların gelecekte akademisyenler tarafından yapılacak daha titiz ve bireysel araştırmaların konusu olmasını ümit ediyoruz.

Cemaatin katedrali şehrin doğu kısmında bulunan Ermeni mahallesindeydi. Aziz Stefan'a (Surp Isdepanos) adanmış katedral 17. yüzyılda inşa edilmişti ve dönemin Ermeni toplumunun büyüklüğünün ve zenginliğinin bir kanıtıydı. 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başında İzmir'deki Ermeni nüfusta ciddi bir artış yaşandı; tarihsel kayıtlar o dönemde, şehirde 8.000 Ermeni'nin yaşadığını gösteriyor.⁴ Bu dönemde de İzmir Ermenileri uluslararası ticarete oldukça faaldi ve İran, Hindistan ve Çin'le yapılan ipek ticaretinin bir parçasıydı. Katedral ilk inşasının ardından üç kez restore edildi: ilk olarak bir depremin ardından 1688'de, akabinde 1743'te ve son olarak büyük çaplı bir yangının ardından 1845'te.⁵

Ermeni mahallesinin en batısında ve episkoposlara ait tesisteki binaların bitişiğinde yer alan yapı, etraftaki binalara adeta tepeden bakıyordu ve açık renkli kubbesi ve tamburu her yerden açıkça görülüyordu (Görsel 1). Bildiğim kadarıyla kilisenin herhangi bir zemin planı olmasa da, iç ve dış görüntüsü yakından incelendiği takdirde tertibi anlaşılabilir. Kilise, içinden haç şeklinde dört kol uzanan kubbenin hacminin damga vurduğu bir merkezi plana sahipti (Görsel 2). Kubbeli bazilika biçimine işaret eden ve batıdan doğuya giden ana apsis daha uzun görünüyor. Nefe ve ibadethaneye ait fotoğraflar binanın devasallığını gösteriyor; haç şeklini almış kolların üzerini kaplayan tonozlar, biçimiyle yüksekliğini iyice gözler önüne seren, ziyadesiyle uzun desteklerden yukarı tırmanıyor (Görsel 3). Bunlar üç ayrı kademedен oluşuyor: Yere en yakın olan ana kademe, tepesinde kompozit başlıklar yer alan silindirik bir sütun gövdesi biçimini alıyor. Bu sütunların üzerinde dikdörtgen plana sahip, boyanmış olan daha kalın bir payanda bulunuyor. Kısa bir başlığın tepesinde, yine dikdörtgen bir payanda biçimini alan son bir

4 Kévorkian ve Paboudjian, *Ermeniler*, 165.

5 *age.*

kademe yükseliyor. Bu kat kat destekten yukarı ise çok düz, parçalı tonozlar. Destek tepede aşağı kısımdakine göre çok daha devasa görüldüğünden, baş döndürücü bir yükseklik hissi doğuruyor. Aynı zamanda, destek seçimi kuvvetli bir uzaysal bağdaşım algısı yaratmış olmalı, zira dar gövdeleri iç kısmın bütünlüklü görüntüsünü pek rahatsız etmiyor. Dahası, fotoğrafa dayalı kanıtlar alanın müsrif bir şekilde kullanıldığını gösteriyor. Farklı renklerle daha vurgulu hale gelen tonozlardan asılı birçok avize bulunuyor. Fotoğraflara bakıldığında nefin her bir sütun bağlantı noktasında bir avize olduğu anlaşılıyor. Nefin içinde bulunan yarım daire şeklindeki alçak, oyma bir set mihrabı kilise ziyaretçilerinin bulunduğu alandan ayırıyor (Görsel 4). Bu alanın ötesinde, sütunlar, başlıklar ve ihtişamlı bir saçaklıktan oluşan detaylı bir mimari yapısı olan, nefin en az beş adım yukarısındaki sunak yer alıyor. Bu alanın abartılı süslemeleri İzmir'deki Ermeni toplumunun bir zamanlar sahip olduğu kudretin göstergesi niteliğinde. Sunağı dayayıp döşeyenler, muhtemelen cemaatin varlıklı üyeleri idi.

Dış mimari de aynı ölçüde etkileyici. Eski bir fotoğrafta katedrali bir iç avluya bağlayan iki katlı bir giriş kapısı görünüyor (Görsel 5). Bu kapının kenarlarında, kompozit başlıkları olan sütunlara dayanan çift parçalı tonozlarla kaplı bir revak uzanıyor. Katedralin bitişiğinde uzun bir çan kulesi bulunuyor (Bkz. Görsel 2). Üç ayrı kat halinde yükselen çan kulesi, yapının dört bir yanında hissedilen aynı neoklasik tarzda süslenmiş. Üç kademeyi birbirine bağlayan köşe pilasterlerinin tepesinde fazlasıyla ayrıntılı süslemelere sahip başlıklar bulunuyor. Ancak katedrale ve mahalleye damgayı devasa kubbe vuruyor. Yapı Osmanlı ve Yunanistan'da iyi bilinen neoklasik mimari geleneğine göre inşa edilmiş. Oymalı çevreye sahip düz, çıkıntılı kubbe, yarım dairesel kemerlerle bezenmiş ve pilasterlerle çevrelenmiş pencerelerin bulunduğu dairesel tamburdan yukarı yükseliyor.

Katedralin eski fotoğrafları toplumun kudretini başka açılardan gösteriyor. Hem iç hem de dış kısmın öne çıkan özelliklerinden biri, mükemmel yapısal özelliklerini koruyabilmesi. Bu bakımdan katedralin üst yapısının eski görüntüleri yol gösterici olabilir. Görüntüye

yakından bakıldığında çapraz kolların çatılarını kaplayan seramik tuğlaların ve revakların yepyeni olduğu anlaşıyor. Bunu kilisenin restore edilmiş olmasına bağlayabiliriz. (Bkz. Görsel 2)

İzmir'in Rum Ortodoks toplumunun kiliseleri birçok açıdan Surp Isdepanos'la benzeşiyor. Alçak, silindirik biçimli kademeye sahip yığılı destekler ve uzatılmış payandayı andıran kare kemer ayağı 1818'den önce inşa edilip 1856-57'de sıfırdan yapılan ve 1922'deki yangında neredeyse tamamen yok olan Agios Ioannis (Aziz Yuhanna) Prodro-mos Kilisesi'nde de bulunuyor.⁶ 1898'de inşa edilen (aynı zamanda yıkılan) Aya Ekaterini Kilisesi, çok kısa bir kuzey-güney koluna ve uzun doğu-batı apsisinin birleşme noktasında yarımküre bir kubbeyle sahipti.⁷ Bu biçimin Bizans mimarisindeki önemi düşünüldüğünde İzmir'deki Rum Ortodoks toplumunun birçok kilisesinde yarımküre kubbe kullanılmış olması pek şaşırtıcı gelmiyor. Ancak, bu noktada aynısının Ermeni katedralinde de kullanıldığını özellikle belirtmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı yerlerindeki, erken modern döneme ait Ermeni kiliselerinde uzun silindirik biçimli tambur ve Ortaçağ Kafkasyası geleneğinde bulunan konik çatı mevcuttu.⁸ İzmir'de mimarının ve inşaatların finansmanı hakkında çok şey bilinmiyor olsa da, Rum Ortodoks ve Ermeni Apostolik kiliselerinin mimari açıdan ortak noktaları bir Osmanlı şehrinde paylaşılmış bir Hristiyanlık algısı olduğunu gösteriyor.

Eski fotoğraflar İzmir Ermenilerinin eğitim kurumlarına dair ipuçları da barındırıyor. Erkek çocukların gittiği Mesrobyan Okulu tıpkı kilise gibi neoklasik tarzda inşa edilmiştir (Görsel 7). Binarın düz ve pürüzsüz cephesine belli aralıklarla açılmış çok sayıda pencerenin kenarlarında duvar ayakları bulunur. Yapının köşeleri uzunlu kısıklı köşe taşlarıyla daha dikkat çekici hale getirilmiştir. Kız çocukların eğitim aldığı Azize Hripsime'ye ithaf edilmiş okul da benzer tarzdadır (Görsel 7). Bu okulun cephe yüzleri, dikey duvar ayakları ve yatay kirişlerden oluşacak şekilde tasarlanmıştır, her par-

6 www.levantineheritage.com/data10.htm. Web 23 Eylül 2011.

7 *age*.

8 Örneğin Arapkir'de Meryem Ana Kilisesi'nin yerine yükselen kümbet için bkz. Kévorkian ve Paboudjian, *Ermeniler*, 379.

ça büyük bir pencereyi çevreler. İki katlı bu yapının zemin katında bir dizi kemerli pencere bulunur, ikinci katta ise kare pencereler yer alır. Görünüşe bakılırsa iki okul da büyüktür; klasik ve gösterişsiz dış kısımlarından anlaşılacak resmi tarzları, ortada müreffeh ve kendine güvenen bir cemaat olduğunu gösterir. Öğrencilerin fotoğrafları da bizi bu düşünceye götürebilir (Görsel 9).⁹

İzmir'in katedrali ve eğitim kurumları Ermeni cemaatinin kamusal niteliklerine ışık tutar ama hane içi nesneleri de öğreticidir. The Armenian Library and Museum of America'da, evlenmemiş beş kız kardeşten oluşan İzmirli bir ailenin en uzun ömürlü üyesi olan Ruhama Yeranyan'a (1900-2003) ait bir dizi dokuma ürünü bulunuyor. Kendisi Anadolu boyunca birçok yere seyahat etmiş Ermeni bir tüccarın kızıydı. Bir Rum olan annesi aslen İzmirliydi. ALMA koleksiyonunda yer alan aileye ait eşya ve kıyafetler, toplumun üyelerinin nasıl giyindiğine ve evlerini nasıl döşediklerine dair fikir sahibi olmamızı sağlarken şehirdeki Ermenilerin günlük yaşamına dair ipuçları sunuyor.

Koleksiyondaki nesnelerden biri, İran tarzı dokunmuş, parlak renklere ve geometrik şekillere sahip büyük, el yapımı kilim yastık (Görsel 9). Bu örnekte olduğu gibi, bu tarz yastıklar genelde sedirlerin arkasına konuluyordu. Oturulan kısmın üstü de sıklıkla örtülüyordu. Yeranyan koleksiyonunda da sedir örtüsü ya da çarşaf olarak kullanılan iki dokuma ürünü bulunuyor. İlki, parlak kırmızı renkte ve yarım metreden biraz daha uzun ve sarı renkli sık dokunmuş Maraş nakışına sahip (Görsel 10). Bir çarşaf olarak kullanılan ikincisi de girift Maraş dikişi ve yine Maraş nakışlarının vazgeçilmezi olan zincir dikişi barındırıyor. Bu dokumacılık ürünlerinin Maraş'ta üretilmiş olması ilginç; bunların Yeranyan'ın bir tüccar olarak yolculuk eden babası tarafından İzmir'e getirildiği düşüncesi son derece makul.

Ruhama Yeranyan ALMA'ya gayet iyi durumda olan bir dizi havlu ve dantel altlık da bağışlamış. Bunlar arasında dört küçük dantel altlık (Görsel 11) ve 35 santimetrelik çapı olan, birçok klasik dikişle yapılmış, krem rengi, iğneyle dokunmuş büyük bir dantel altlık bulu-

9 age, 165, görsel 262.

nuyor (Görsel 12). Yeranyan ailesinin aynı zamanda bir dizi nakışlı havlusu da var. Havlulardan biri çift taraflı; üstüne biçimli ağaçlar, narlar ve ekinlerle dolu kazanlar işlenmiş (Görsel 13). Yine çift taraflı olan bir diğer havluda bir dizi renkli iplik kullanılmış; bunun üstüne ise çiçekler ve geometrik şekiller işlenmiş.

Bu havlular aslında Yeranyan kardeşlerin biri tarafından yapılmış olabilir. Nakış işi modern öncesi dönemde zaman geçirmek için sıklıkla tercih ediliyordu; ayrıca Yeranyan ailesinin annesinin kızlarına hem Yunan hem Ermeni oya sanatını öğrettiği biliniyor. Böyle ürünler kadın işçiler tarafından da üretiliyor ve pazarda satılıyordu. Her halükarda, bu parçalar İzmir Ermenilerinin hangi dokuma sanatlarını kullandıklarına ve takdir ettiklerine dair bize bazı fikirler veriyor.

ALMA koleksiyonunda Yeranyan ailesine ait birçok giysi ve aksesuar da bulunuyor. Bunlar arasında kadifeden, ipli mavi bir para kesesi dikkat çekiyor (Görsel 14). Kesenin yüzeyine *dıval* adıyla bilinen ve bilhassa İstanbul civarında olmak üzere Osmanlı Devleti'nde yaygın şekilde kullanılan tarzda sırma işlemler yapılmış. Bu, kesilmiş mukavva ya da kozanın kumaşa yapıştırılmasını ve nakışın bunun üzerine işlenmesini gerektiren karmaşık bir teknik.¹⁰ Yeranyan'ın kesesinde ise çeşitli türde altın iplikler, küçük payetler bir araya getirilmiş ve koyu mavi yüzey üzerinde güzel, şatafatlı, biçimli bir kabartma oluşmuş. Payetler, kesenin kenarında yer alan metalik püsküllerin üzerinde de mevcut.

Koleksiyonda Antep usulüne uygun olarak yapılmış, delikli işlenmiş, nakışlı ipek başörtüsü de yer alıyor (Görsel 15). Başörtüsünün kenarına dair bir detay enfes zanaat işçiliğini ortaya koyuyor. Bu başörtüsüne bir kuşak eşlik ediyor; yine nakışlı olan bu kuşakta, krem rengi arka planın üstünde, koyu paletlerle dikkat çekilmiş, üç sıra halinde biçimli desenler (gemi deseni olabilir) bulunuyor (Görsel 17). Ana motifler turuncu ve sarı ipliklerle

10 Osmanlı dünyasında nakış işini anlatan giriş niteliğinde, oldukça faydalı bir kaynak için bkz. Sumru Belger Krody, *Flowers of Silk and Gold: Four Centuries of Ottoman Embroidery* (Washington, DC: Textile Museum, 2000). Dıval tekniği için özellikle bkz. s. 40-45.

uygulanmış ve *muşabak* olarak bilinen Türk tekniğiyle işlenmiş. Başörtüsüne yakından bakınca, muşabak dikiş tekniğinin, büyük kumaş parçalarını yatay ve renkli hatlarla doldurmak için ipliğin sayılmasını içerdiği anlaşılıyor (Resim 18).¹¹

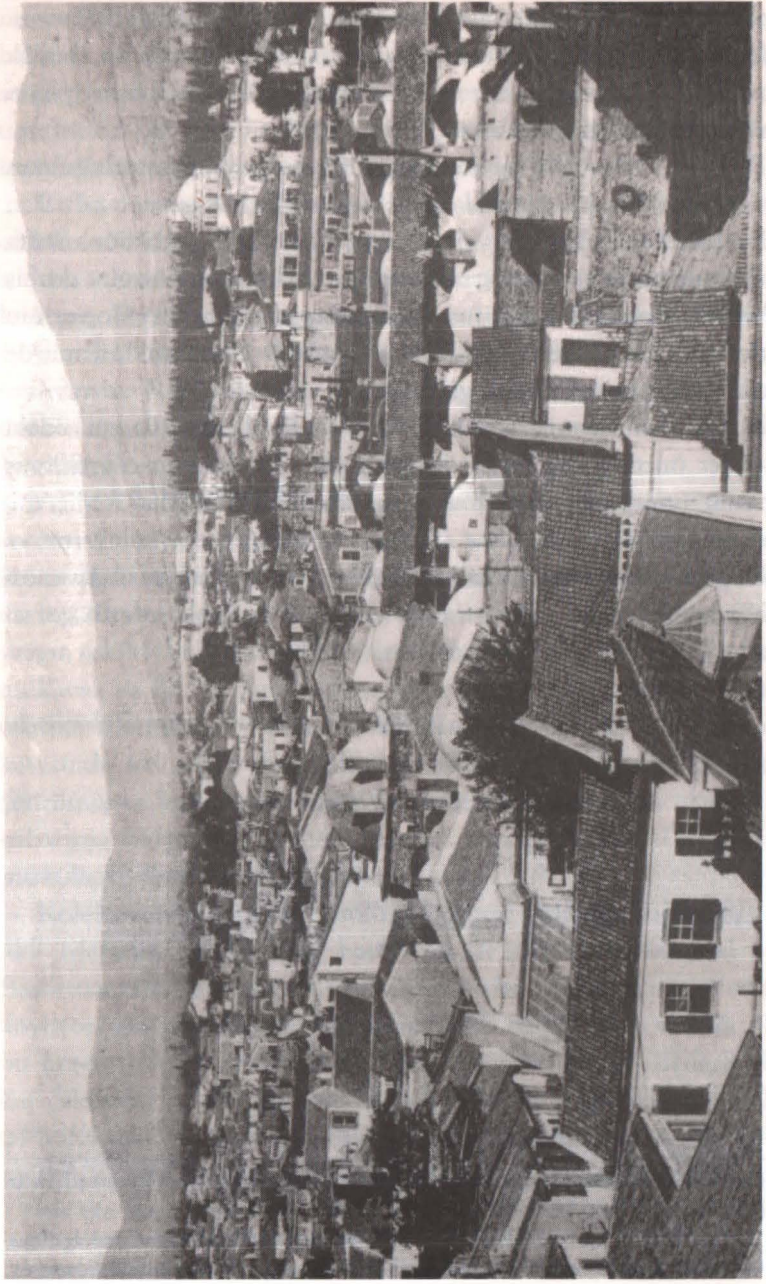
Bu tür başörtüleri ve kuşaklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her bölgesinde olduğu gibi İzmir'de de sık kadınlar tarafından kullanılıyordu. B. Tatigyan da 19. yüzyıl taşbaskılarında buna atıfta bulunur; İzmir'in genç kızlarını başlarına parlak renkli örtüler sarmış ve bellerine kuşaklar bağlamış olarak resmeder. Camille Rogier'nin eserlerinde görüldüğü üzere, benzer kıyafetler 19. yüzyılda İzmir'de yaşayan kadınlar tarafından giyilmiştir.¹²

Bu kısa çalışmanın İzmir Ermeni toplumunun 20. yüzyıldaki trajediler öncesindeki refah düzeyine dair bir izlenim oluşturmuş olmasını umuyoruz. Katedralin muazzam büyüklüğüne ve iç mimarisine, geriye kalan hane içi eşya ve kıyafetlerin kalitesine ve güzelliğine baktığımızda, maddi kanıtlar bize toplumun özgüvenini ve kozmopolit yapıyı göstermekle kalmıyor, tarihi kayıtların görsel anlamda kıymetli bir doğrulamasını da yapıyor.

İngilizceden çeviren: Artun Gebenlioğlu

11 Gülseren Ramazanoğlu, *Turkish Embroidery* (New York: Van Nostrand Reinhold Co., 1976), s. 32.

12 1843 tarihli, Rogier'ye ait bir suluboya İzmir'in bir sakinini tam olarak bu kıyafetler içinde tasvir eder, boynuna bir şal, beline ise kırmızı bir kuşak dolamıştır.

GörŖel 1. İzmir: Ermeni Mahallesi'nin görünümü

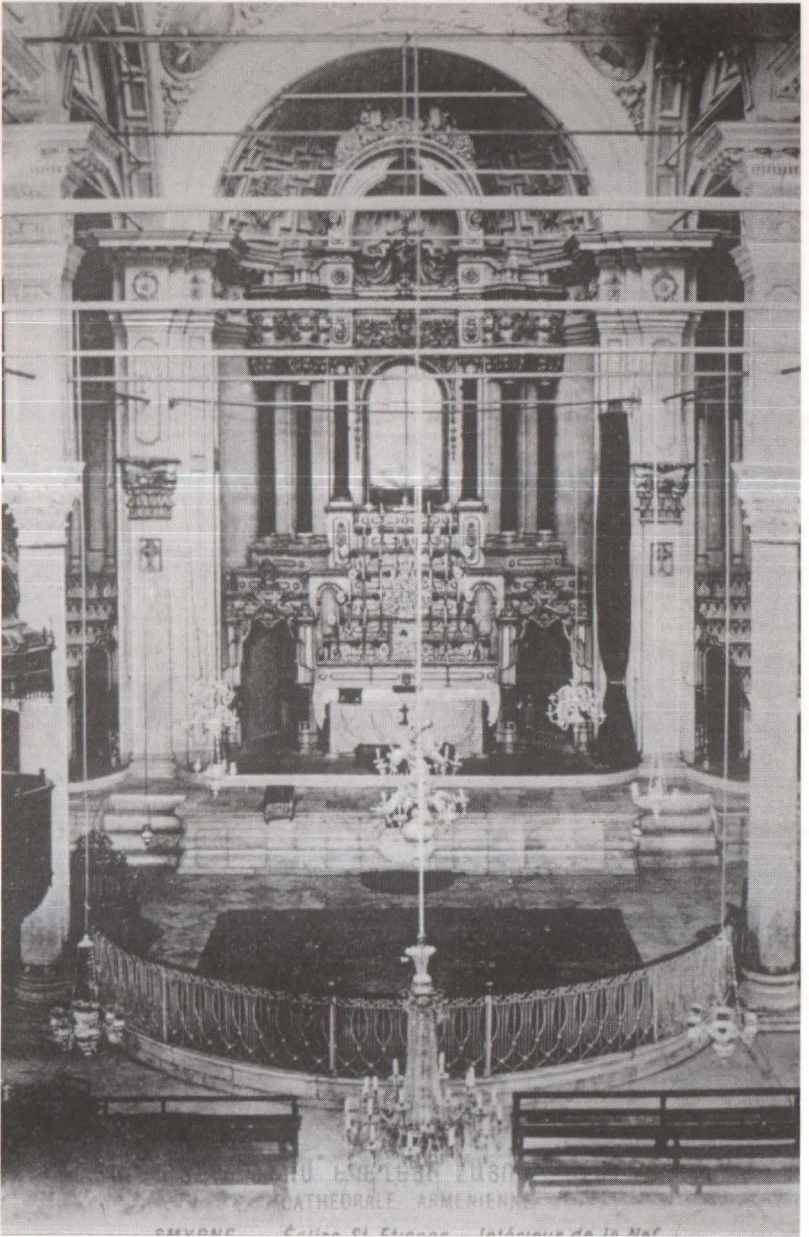
Görsel 2. Surp Isdepanos Ermeni Katedrali: Dışarıdan görünüm

CATHEDRALE ARMENIENNE

SMYRNE. — Intérieur de l'Église St-Étienne - Les Colonnes

Görsel 3. Ermeni Katedrali: İç mekân

Görsel 4. Ermeni Katedrali: İç mekân, Doğu bölümü

Görsel 5. Ermeni Katedrali: İç avlu kapısı

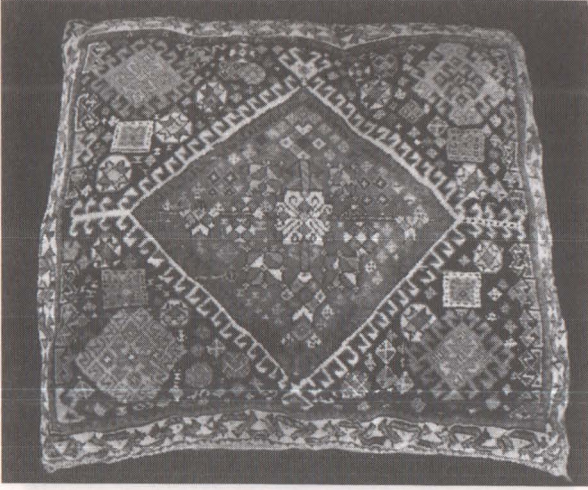
Görsel 6. Mesrobyan Erkek Okulu

Görsel 7. Hripsimyan Kız Okulu

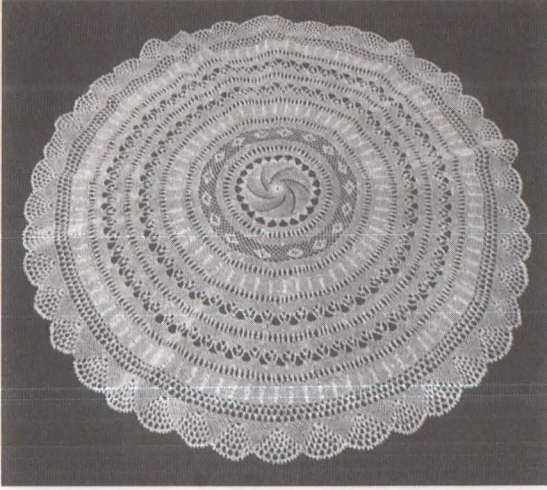
Görsel 8. Mesrobyan Okulu: Son sınıf

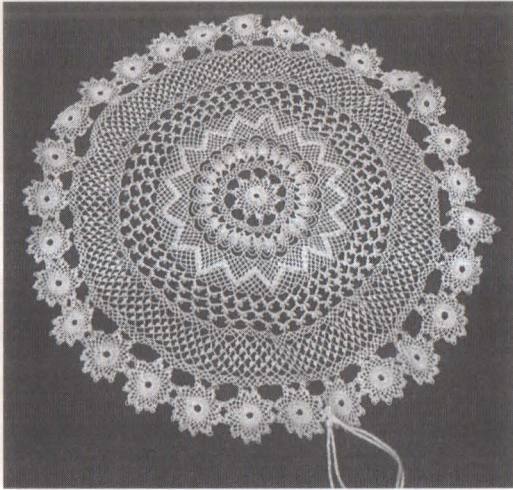
Görsel 9. Keçe yastık (Amerika Ermeni Kütüphanesi ve Müzesi)

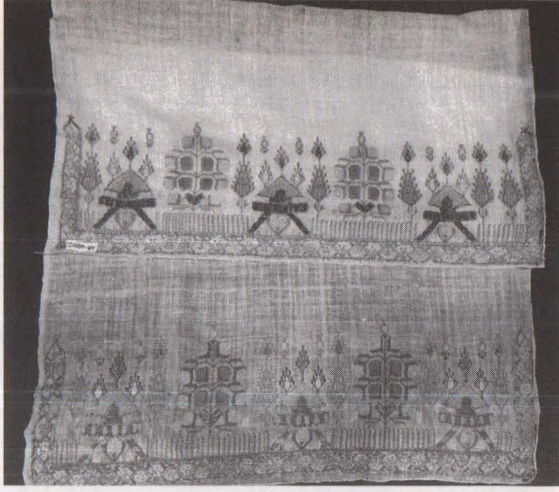
Görsel 10. Koltuk veya yatak örtüsü

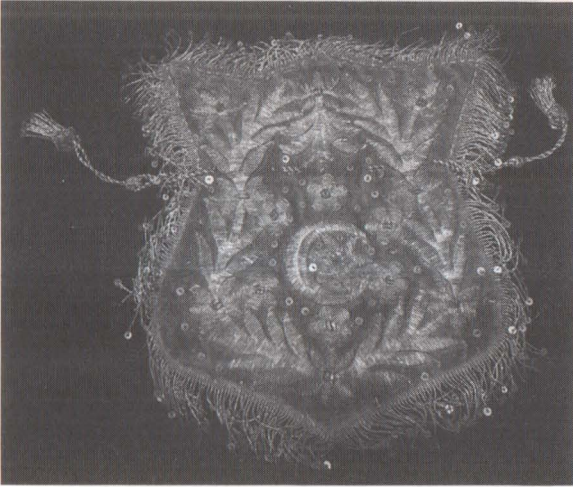
Görsel 11. Küçük dantel altlık

Görsel 12. Büyük dantel örtü

Görsel 13. Nakışlı havlu

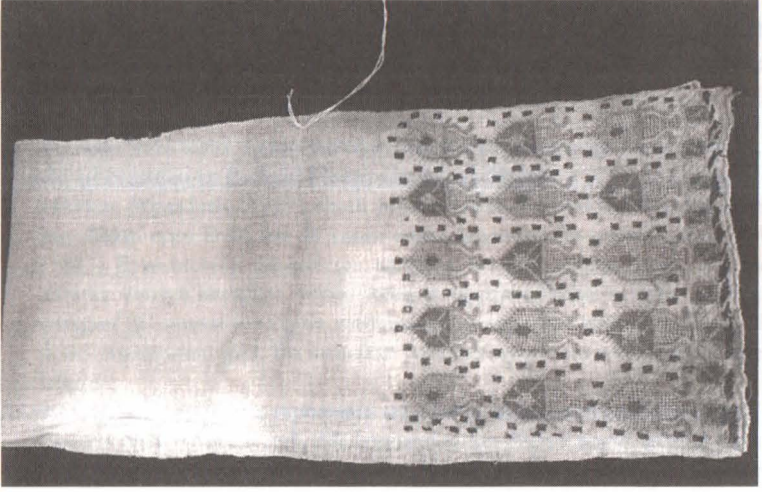
Görsel 14. Kadife kese

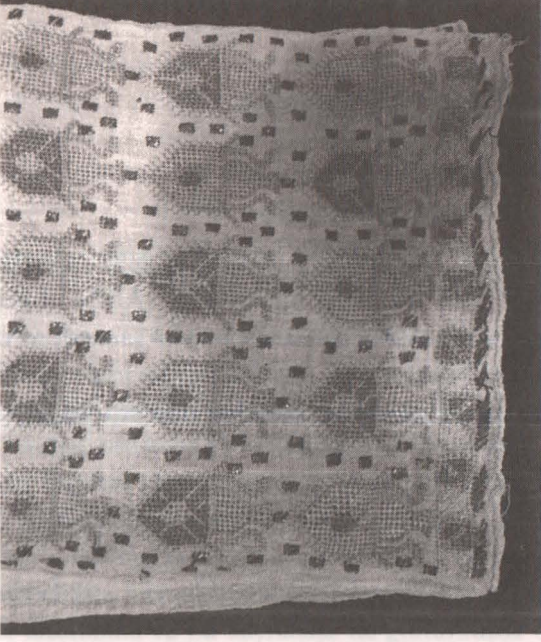
Görsel 15. İpek eşarp, manken üzerinde

Görsel 16. İpek eşarp, detay

Görsel 17. İpek kuşak

Görsel 18. İpek kuşak, detay

İzmir'in Ermeni Lehçesi

Bert Vaux

GİRİŞ

Günümüzde varlığı sona ermiş gibi görünen, ancak Standart Batı Ermenicesinin (SBA) gelişiminde kuşkusuz kilit bir rol oynamış olan İzmir'in Ermeni lehçesi hakkında çok az şey yazılıp çizilmiştir. İzmir'in Ermeni lehçesinin SBE'nin gelişimindeki önemini, 19. yüzyılda İzmir'de bir merkezi bulunan American Board of Commissioners for Foreign Missions [Yurtdışındaki Misyonlar için Amerikan Komisyonu Üyeleri Heyeti; bundan böyle ABCFM] bünyesindeki Amerikalı misyonerlerin propaganda metinlerini şehrin yerel konuşma dilinde kaleme almış olmaları sayesinde öğreniyoruz.¹ Bu çalışmada lehçebilim kaynaklarındaki geleneksel İzmir lehçesine dair bilgiler ele alınmakta ve bu kaynaklar ile günümüzde Standart Batı Ermenicesi² olarak kabul edilen dil hakkında yazılmış ilk dilbilgisi kitabındaki maddeler karşılaştırılmaktadır. 1835 yılında İzmir'de anonim olarak yayımlanmış olan *Kraganutyun Anklieren yev Hayeren* (İngilizce ve Ermenice Dilbilgisi)³ adlı bu kitap Modern Erme-

1 Bu makalenin taslak haline yaptıkları faydalı yorumları için Chip Coakley, David Ghoogasian ve Richard Hovannisian'a teşekkürler.

2 Mkhitar Sepasdatsi (1727) şimdi Standart Batı Ermenicesi diye kabul ettiğimiz dilden epey farklı bir dil yapısı ortaya koyarken, Jacques-Chahan Cirbied (1823) Ermenicenin düzinelerce ağzından örnekler ortaya koyar. Metindeki alıntılar yazarın soyadına, yayım yılına ve uygulanabildiği yerlerde sayfa ya da paragraf (§) numarasına göre verilmiştir: Anonim 1835:90 ya da Karst 1901: §364 örneğindeki gibi. Bu kaynaklar için metnin sonundaki referans listesine bakınız.

3 ABCFM'nin 1836 yılı raporunda (s. 45-46) şöyle belirtilir: "Dini bütün bir Ermeni olan Sarkis, kendi dili konusunda bir allame kadar değerli bir zattır ve düşünme biçimi de gayet doğrudur; Sarkis, basılan yazıların düzeltilmesinde Mr. Adger'a yardım etmesi ve bunun yanı sıra kitap basımında çalışması için İstanbul'dan İzmir'e gönderilmiştir. Yayımladığı ilk çalışma, Mr. Dwight'ın ka-

niceyi standartlaştırma yolundaki ilk girişimlerden biridir, ancak bu standartlaştırma biçimi günümüzdeki standart dilde baki kalanlardan ziyade yörenin konuşma diline belirgin ölçüde daha yakındır. իրեքի⁴ “3”, տասնութիւնը dasnəvine “19”, քսանութիւնը k’əsanvergu “22”, ւիսուն nist “otur”⁵ gibi yöresel biçimlerin yanı sıra շաթալի տիտ-ի՛ն “çatal” gibi Türkçe kökenli biçimler de çoktur. Türkçe kökenli biçimler Ermeni Soykırımı sonrasında standart dilden çıkarılmıştır.

GELENEKSEL ERMENİ LEHÇELERİ İÇERİSİNDE İZMİR’İN YERİ

S. M. Dzotzikyan (1947:213) şu görüşü ileri sürer: “[İzmir’in] ana lehçesi İstanbul lehçesine (...) çok benzer. Ancak aynı zaman-

leme aldığı Ermenice ve İngilizce dilbilgisi kitabıdır ki bu eser en çok İngilizce öğrenmeye ihtiyacı olan Ermeni gençlerin işine yaramış, onların İngilizcenin düşünce dünyasına nüfuz etmelerini sağlamıştır.” Burada bahsi geçen Mr. Dwight, Ermenilerle çalışması için ABCFM tarafından İstanbul’a gönderilmiş misyonerlerin en önde gelenlerinden biri olan Harisson Gray Otis Dwight’tır. Burada adı geçen Sarkis, muhtemelen, Anderson ve Vinton’ın 1872 tarihli çalışmasında (c. 1, s. 100) anılan “Sarkis Vartabed (...) Peştemalcıyan mektebindeki dilbilgisi öğretmeni”dir. Maalesef Sarkis’in nerede yetişmiş olduğunu dair kesin bir bilgiye ulaşamadım; İstanbul’da öğretmenlik yapmış olması orada doğup büyüdüğü anlamına gelmez. Dwight ve Sarkis İstanbul’a yerleşmiş olduklarından, hazırladıkları dilbilgisi kitabındaki biçimler de dönemin gündelik İstanbul Ermenicesi ile birçok paralellığe sahipti, bunun yanı sıra dilbilgisi kitabındaki maddelerin İzmir Ermenicesi hakkında bildiklerimizle çarpıcı benzerlikler taşıması ve de ABCFM’in İzmir’de bir merkezi olması ve muhtemelen oradaki Ermeni danışmanlarının dilini kaynak olarak kullanması, bu çalışmayı da buraya dahil etme me yol açtı.

Elias Riggs’in 1847 tarihli ve son derece önemli Batı Ermenicesi dilbilgisi kitabı da İzmir Ermenicesine ilişkin unsurlar ortaya koyar, ancak bu unsurların incelenmesi şimdi yürüttüğümüz tartışmanın kapsamı dışındadır.

- 4 Genel okuyucular, Armenologlar ve dilbilimciler için tüm dilbilimsel biçimleri hem Ermeni harfleriyle hem de Uluslararası Fonetik Alfabe ile verdim (http://en.wikipedia.org/wiki/File:IPA_chart_2005_png.svg). Öte yandan referanslar ve isimler, bibliyografik araştırmayı kolaylaştırmak için ALA-LC sistemiyle verildi (http://en.wikipedia.org/wiki/Romanization_of_Armenian#ALA-LC_.281997.29).
- 5 Bu arkaik biçim Nor Nahçıvan’da da korunmuştur; SBE’den farklı olarak (ւսւոիք, nəstir), İstanbul’da (ւսւոտ nəstə).

1835 tarihli dilbilgisi kitabında (Türkçeden alınan untoztl döşeg “döşek” hariç) ya da Dzotzikyan’da (1947) herhangi bir kanıtı rastlanmaz, yine de bu kanıt yokluğu dilbilimsel olmayan bu kaynakların fonetik detaylara fazla önem vermemelerinden kaynaklanıyor olabilir. Cahukyan ve Bedrosyan’ın İzmir diyalektinde ortaya çıktığını öne sürdükleri bir diğer Türkçe özellik η ə harfinin tam bir ünlüye dönüşmesidir (Cahukyan’da 39. özellik), ki büyük ihtimalle ünlü uyumu vasıtasıyla kendisine en yakın ünlüye benzetilmiştir. Bu olguya dair örnekler hiçbir kaynakta yoktur ve aşağıdaki (1) fiil örneği hariç 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında yer almaz:

(1)

(‘) Աս ձեւը նշան որ ծայրաւորի վրայ դրուած ըլլաւի, պէտք է արագ գոլրցել

as ts^hevə nəfan vor ts^hajnavori vəra t^hərvadz ə:lə nɛ, bɛtk^h ɛ arak^h zurts^həl

“Bu sembol [‘] bir ünlünün üzerine koyulursa, hızlı bir biçimde telaffuz edilmesi gerekir.”

Burada anonim dilbilgisi kitabı qnırgtɛl zurts^həl, SBE ise qnırgtɛl zəruts^həl kullanır. Bu belki de basit bir harflerin ve seslerin yer değiştirilmesi durumudur, ancak yazarın qnırgnırgtɛl zurts^həl telaffuzunu vermeye çalışmış olması da mümkündür, burada ilk hecedeki vurgusuz ünlünün (ə) ikinci hecedeki u sesine bütünüyle benzetilmesi, Cahukyan’daki 39. özellikle ilişkilendirilebilir.

Öte yandan, anonim dilbilgisi kitabında, standart olmayan Ermenice çeşitlerinin çoğu (belki de hepsi) gibi İzmir lehçesinin de orijinal çiftünlüleri tekünlüştirdiğini gösteren birçok biçim buluruz. Aşağıdaki (2) örneklerde görüleceği üzere:

(2) 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında orijinal çiftünlülerin tekünlüleşmesi:

Klasik	İzmir	Açıklama
	a. oj>u	
լոյս lojs	լոս lus	ışık (66)
քոյր k ^h ojr	քոլր k ^h ur	kız kardeş (70)

b. iw>u		
ծիւն dziwn	ծուն ts ^h un	kar (66)
արիւն ariwn	արուն arun	kan (69)
մրջիւն mrdziwn	մրջուն mœrtʃ ^h un	karınca (74)
c. aj>a		
այս ajs	աս as	bu
այսօր ajsor	ասօր asor	bugün (65)
ծայն dzajn	ծան tshan	ses (67)
եղբայր etbajr	ախպար axpar	erkek kardeş (70)
հայր hajr	հար har	baba (71)
մայր majr	մար mar	anne (71)
որբեւայրի orbewajiri	որբեւարի կնիկ orp ^h evari genig	dul kadın (71)
երկայն erkajn	երկան ergan	uzun (82)
լայն lajn	լան lan	geniş (82)

İzmir lehçesi aynı zamanda yalnızca tekhecelilerde orjinal Է- sesinin çiftünlüleşmesi örneğini de bizlere gösterir (Cahukyan'da 32. özellik, Bedrosyan da bundan bahseder, 1987:213), aşağıda (3) görüleceği üzere:

(3) 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında çok hecelilerdeki orijinal tekünlülerin korunması:

SBE	İzmir	Açıklama
լտօրէ եւոյն gesore jedk ^h	եւիլոյ edink ^h	öğleden sonra (65)
երեկ jereg	երեկ ereg	dün (65)

b. Ünsüzler

Ünsüzlere bakıldığında, Cahukyan (1972), daha önce bahsedilen ötümlüleşme ve soluklu okumadaki Batılı geçişlere ek olarak, İzmir lehçesinde kelimenin ilk harfi konumunda olmayan ötümsüzleşme ve soluklu okumanın zaman zaman görüldüğünü belirtir (7. özellik), buna 1835 tarihli dilbilgisi kitabında da rastlarız, örneğin 79.

sayfadaki “gömlek” biçimi örneğinde, շապիկ խօսքի խօսք (krş. SBE շապիկ խօսք). Cahukyan İzmir lehçesinin kendi çalışmasındaki 13. özelliği de gösterdiğini ekler, buna özelliğe göre orijinal yarı kapantılı ünsüzler sızcı ünsüzler haline gelir, bunu Dzotsikyan’ın (1947) verdiği örnek biçimlerde aşağıda (4) görmek mümkündür:

(4) Sızcı ünsüz haline gelme

SBE	İzmir	Açıklama
քաղցր կ'աւտս'եր	քաղսր կ'աւսեր	tatlı, yumuşak
գործեր կ'որձեր	գորսեր կ'որսեր	işler
անձեր antsh'er	անսեր anzer	insanlar
խնձութ indzme	խստ isme ⁷	benden (Anonim dilbilgisi kitabı 1835:61)

Cahukyan İzmir’in 19. özelliği gösterdiğini de ekler, bu özellik kelimenin başındaki ղ ւ sesinin ötümsüzleşmesidir, buna 1853 tarihli anonim dilbilgisi kitabında da rastlanır: խրկեմ խոցեմ “gönderirim” < ղրկեմ երցեմ < yaygın Ermenicede ուղարկեմ ստարեմ.

1835 tarihli dilbilgisi kitabında da görüleceği üzere, Ermenicenin modern çeşitlerinin çoğu gibi İzmir lehçesinde geniz ünsüzlerinden sonra ötümlü üflemez patlayıcılar bulunur; örneğin 75. sayfada տաւծի ծառ ճանձի ճար “armut ağacı” (krş. klasik Ermenicede տաւծ ճանձ “armut” > SBE’de ճանձի, İzmir biçiminde olması beklenen ts^h ile) ve խնձորի ծառ խոնձորի ճար “elma ağacı” (krş. klasik Ermenicede խնձոր խոնձոր “elma” > SBE’de խոնձոր). Bu özel biçimlerde (ve SBE’de korunmuş münferit lehçe kalıntılarında, örneğin խնձոր indzi “bana” < klasik խնձ indz, aksi takdirde SBE’de խնձ intsi^h biçimde yer alması beklenirdi) yarı kapantılı ünsüzün orijinal ötümlüleri muhafaza edilmiş, ancak Doğu lehçelerinde bu işlem orijinal ötümsüz patlayıcılara da uygulanmıştır.

Buraya değin, 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabının, SBE imlasında olduğu gibi, [b d dz dʒ] seslerini göstermek için orijinal düz

7 Bu biçimin, orijinal խնձ indz’in sızcı ünsüz haline gelmesinden, խս is’in daraltılmış biçimini խս յես içermesi de mümkündür, bu biçim arkaik SBE’de ismin -i halinde de görülür: q-խս z-is “beni”.

ötümsüz patlayıcılar ve yarı kapantılı ünsüzlerde < u ɯ u ɫ ɔ ɔ > sembollerini kullandığı gösterilmiştir. Ancak dilbilgisi kitabının yazarı, ötümsüz üflemez patlayıcı ünsüzleri vermek için de bu sembolleri kullanmış; bu ünsüzler İzmir ve SBE'de, hem düz ötümlü hem ötümsüz soluklu sesbirimlerinin nötrleşmiş sesbirimcikleri olarak, normalde soluklu patlayıcı ünsüzlerden ve ötümsüz sürtünmeli ünsüzlerden sonra yer alır. Bu biçimin bazı örnekleri arasında: խախտաւ ɣawɣaw ɣap'tan p'aşa "kaptan paşa/amiral", արուեստ arvest "sanat", պոք betk' "gereksinim", ախալար աքար "ağabey", իշտ i ʃt ε "işte", կիշտացուեմ giftats'unem "besleyeyim" (dilek kipi), սկսեմ əskəsə m "başlayayım" (dilek kipi), ւիւս nist "otur."

1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında kullanılan çevriyazılar, ayrıca, modern Ermenice telaffuzun bir veçhesini açığa çıkarır, bu veçhe standart Doğu ve Batı ağızları için de geçerlidir ancak standart imlada yazılı değildir: Vurgusuz ekler (önündeki veya arkasındaki kelimenin bir parçasıymış gibi telaffuz edilen en küçük dilsel birim) kaynaştıkları kelimeyle birlikte yazılarak, kaynaşık teleffuzun aynı bürünsel (prozodik) unsurun parçası olduğunu belirtir. Bunu, daha önce geçen (1) ըլլաւ ձառն "olursa" ve արուեստըն arvest mən ε "bu bir sanattır", կըցընըն գոտստ'əն "gösterir", կըսվի գոսն "denir" ve բախտի լեզուն կը խոսիլըն բերեմ baxreın lezun gə ɣənt'rek' nε p'ərem "size bir parça dil ikram edebilir miyim?" (s. 85) örneklerinde görebiliriz.

Biçimbilim

İzmir'in biçimbilimsel sistemi bir Batı lehçesi için oldukça tipiktir, yukarıdaki değinilen ismin -den hali soneki -t -ε, şimdiki zaman/şimdiki zamanın hikâyesi öneki կը gə / կու gu ve zamir eki -i (Cahukyan'da 65. özellik, örneğin, yaygın Ermenicede ինձ indz "bana" > İzmir ինձի indzi). Başka yönlerden İzmir SBE'ye göre daha muhafazakârdır, Cahukyan'a göre orijinal -n- -u- fiil çekimini (1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabı s. 46'daki թողում "bırakıyorum, ayrılıyorum" gibi), Ortaçağ Ermenicesindeki -վի -vi (Karst 1901:190) ve -վըն -vəni çoğul eklerini (Cahukyan'da 51. özellik) muhafaza

etmiştir; ҺԳՎԻ ԻԿՎԻ “kaşlar”da olduğu gibi (Anonim 1835:68; ԿՐՏ. SBE յօլսթր հօնԿՅԵՐ) ve ձեռվըները ԽՅԵՐՎԵՆԵՐԵ “eller” (Anonim 1835:98; ԿՐՏ. SBE ձեռքերը ԽՅԵՐԿՅԵՐԵ). İzmir ayrıca ettirgen sonек orijinal –u’nun korunması konusunda SBE’den farklıdır, aşağıda (5) görüleceği üzere 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabındaki kullanımı şöyledir:

(5) Anonim dilbilgisi kitabındaki ettirgenler

SBE	İzmir	Açıklama
տաքցնել dak ^h ts ^h ənem	տալցոնւել dagts ^h unem (s. 45)	ısıtırim
վերցնել verts ^h ənem	վերցոնւել verts ^h unem (s. 46)	kaldırırım
կերցնել gerts ^h ənem	կիշտացոնւել gıts ^h unem (s. 47)	beslerim
արագացնել arak ^h ats ^h ənəl	արսոոքցոնւել ardorts ^h unem (s. 47)	hızlandırırım
կորսցնել gorsənts ^h ənem	կորսոցոնւել gorsənts ^h unem (s. 48)	kaybederim
հնչեցնել həntʃ ^h ets ^h ənem	հնչեցոնւել həntʃ ^h ets ^h unem (s. 51)	çalarım (zili)

İzmir bazı biçimbilimsel açılardan da yenilik getirmiştir, örneğin շուսլ խո “köpek” ve տուսլ ըս “ev”in isim çekimlerini düzenlemiş (Cahukyan’da 57. özellik) ve aşağıdaki fiillerin çekimlerini değiştirmiştir: սկսել əskəsəm “başlayayım” (dilek kipi – Anonim 1835:50); SBE սկսիմ əskəsım < yaygın Ermenice սկսիմ skəsım; վեր ելլամ ver el:am “yukarı çıkayım” (dilek kipi Anonim 1835:49); SBE վեր ելլել ver el:em < yaygın Ermenice վեր ելալու ver elanem ve խօսիլ xosəl “konuşmak” (Anonim 1835:3); SBE խօսիլ xosil < yaygın Ermenice խաւսիլ xawsil.

İzmir’deki en ilginç biçimbilimsel yeniliklerden biri de süreklilik halini kapsar. Geç dönem Klasik Ermenicede geniş zaman kipi fiilin yalın halini çekerek oluşturulmuştur (örneğin, քերել berem “getiririm”), süreklilik hali ise bunu կայ կայ “var” eylemiyle bir araya

getirerek oluşturulmuştur (örneğin: կայ ու բերելու կայ u berem “getirmekteyim” (Vaux 1995, Karst 1901:§364)). Ortaçağ Ermenicesi döneminde, bu süreklilik yapısı, SBE'den bildiğimiz կոյ gu yapısıyla (en azından Kilikya'da) dilbilgiselleştirilerek süreklilik fiili yapısında bir boşluk açmıştır. Bu boşluk son derece çeşitli yollardan farklı lehçeler tarafından doldurulmuştur, bunlardan iki tanesi de İzmir'de görülmüştür.

Pek çok Batı lehçesi şimdiki zaman kipinin sonuna bir süreklilik vurgusuz eki getirir: կա ga (Cahukyan'da 79. özellik),⁸ ki bu da düpedüz կայ kaj'dan gelmiş olabilir; örneğin İzmir'de կը վազի կայ gə vazi ga “yağmur yağmakta” (krş. SBE անծրելու կուլ կայ ants'rev gu k'a), կ'երթաւ կա գեր'а ga “gidiyor” ve կուկայ կա gu k'a ga “geliyor” biçimleri vardır (Dzotsikyan 1947).

Bir dizi başka lehçe grubu bir adım daha ileri gitmiş ve ilgi zamiri ոյ or'u bu ga'ya ekleyip, Batı Ermenistanlıların çoğunun konuşma dilinde yer alan kötü şöhretli süreklilik vurgusuz soneki կոր gor'u (Sivrihisar lehçesinde de կար gar) meydana çıkarmıştır. Ruhban sınıfından olmayan Ermeniler bu vurgusuz soneki kullananlarla ihtilafa düşseler de, lehçebilim literatürü göstermektedir ki bu sonek İstanbul, Maraş, Tekirdağ, Sivas ve Zeytun'da kullanılmıştır. Ga ve gor soneklerinin İzmir'de de kullanıldığı görülmektedir. Daha önce belirtilen ga biçimlerine ek olarak, 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında aşağıdaki örnekler yer alır: ինչ կնտկոր intj' gənes gor “ne yapıyorsun?”, (s. 19); ան կրկրթկոր գւտգ an gə gərt'e gor əzməz “o bize öğretiyor” (s. 59); մէկ բան մը չես կրկար ունէր կոր mēg p'an mē tj'es gənar udər gor “hiçbir şey yiyemiyorsun” (s. 85).

İzmir ayrıca, zorunluluk/gereklik bildiren orijinal, kişisiz yardımcı fiile (պիտի bidi “zorunludur”) –ո –ր harfini ekler, bu da büyük ihtimalle bidi'nin gelecek zaman belirticisi olarak seçilmiş olmasının bir sonucudur. Zorunluluk/gereklik bildiren yapıda yakın zamanda

8 Cahukyan (1972) İzmir, Bardizag (Bahçecik), Marzvan [Merzifon], Amasya, Everek [Develi], Tomarza, Darende, Beylan [Belen], Hacıhabibli ve Kebusiye'de “ga”, Tekirdağ, Zeytun [Süleymanlı], Maraş, Gürün, Vartenis [Altınova], Khoy, Payacuk, Urmiye ve Marağa'da “go” kullanıldığından söz eder; ben Tokat için de “ga”dan bahsedildiğini gördüm.

açılan boşluk uþhntþ bider biçimi tarafından doldurulmuştur (Anonim 1836:52). İlk bakışta bu biçim şimdiki zamanın hikâyesi üçüncü tekil şahıs olarak görülür, yani “gerekliydi” ya da “gerek” (ikincisi 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında açıklama olarak verilmiştir), ancak pek çok lehçede zorunluluk/gereklilik bildiren yardımcı fiilin son harfinin akıcı sürekli ünsüz olması tabloyu karmaşıklaştırmaktadır, aşağıdaki (6) biçimlerde görüldüğü gibi (Vaux 1995):

(6) Ermeni lehçelerinde akıcı sürekli ünsüzle biten zorunluluk bildiren yardımcı fiil sonekleri

B biçim	Lehçe
uþh(unn) bi(dor)	Artig
uþ(h)uþh(n) p(i)tı(r)	Merzifon
uþhþhþl pitil	Yeni Culfa
uþhntwł bidæł	Hadrut
uþnþ bër	Süveydiye
uþnþ/uþnþ mër/bër	Kesab
uþuþhþl matil	Garcevan
uþtuþhþl metil	Meğri (Miğri)

Bu biçim, şimdiki zamanın hikâyesi üçüncü tekil şahıs olmaktan ziyade ilgi zamiri nþ or’un uþhþh bidi’ye eklenmesini içeriyormuş gibi görünür. Pek çok lehçenin bu yöntemi seçmiş olması, İzmir biçiminin şimdiki zamanın hikâyesi üçüncü tekil şahıs olmaktan ziyade aslında uþhþh + nþ’dan türemiş olduğunu düşündürür.

İzmir, geçmiş zamanı -þn -er sıfat-fiiliyle oluşturma biçimiyle de SBE’den ayrılır; Dzotzikyan ututþ tıf deser em “görmüştüm” (SBE’de utuwþ tıf desadz em), þltþþþ t tþə gerer e “yememiş” (SBE’de þt þtþwþ tþə geradz) biçimlerini verir. -þn -er ile yapılan geçmiş zaman SBE konuşma dilinde kullanılır, ancak kipsel anlambilim açısından Türkçe -miş ekine karşılık gelir ki bu da örneğin kişinin doğrudan şahit olmadığı ya da üzerinde şüphe uyandırmak istediği eylemler için kullanılır. Öte yandan İzmir’de belirtisiz geçmiş zaman yapısı olduğu görülür. þltþþþ tþə gerer e örneğinde olumsuz vurgusuz önek yardımcı fiil yerine ana fiile bağlanır, tıpkı SBE’de olduğu

gibi. Bunun tersi ise olumsuzlanan gelecek zaman ve şart kipleri için geçerlidir; olumsuz vurgusuz örnek belirtici gelecek zamana bağlandığında, örneğin յիսիսի սկսաւոր տիբի մոգա՞մք “fark etmeyecekti” (Anonim 1835:60). Bu gibi durumlarda resmi SBE stratejisi, olumsuz vurgusuz eki ana fiile bağlamak yönündedir, սիսի յսկսաւոր տիբո՞մք örneğindeki gibi, ancak SBE'nin günlük konuşma dilinde pek çok kişinin İzmir stratejisini benimsediğini belirtmek gerekir.

Ayrıca İzmir, dilek kipindeki vurgusuz sonek տո՞նք kullanımında resmi SBE'ye değil, konuşulan Batı lehçelerine benzer, (1)'de ve բախրեիս լեզուն կը խնդրեցիս բերեմ Բաքին Լեզուն ցո՞ւրեմք “size bir parça dil ikram edebilir miyim?” örneğinde gördüğümüz gibi. Ruhban sınıfından olmayan Ermeniler bu տո՞նք ekinin Türkçeden geldiğini belirtmekten hoşlanır, ancak gerçekte durum öyle değildir; tam bir Ortaçağ Ermenicesi biçimi olup pek çok Batı Ermeni lehçesinde korunmuştur ve Türkçede hiç görülmemiştir.

İzmir'in edebi değil ama gündelik SBE ile paylaştığı son özellik, çoğul iyelik eki kümesidir, vurgusuz iyelik soneklerinin {-u -s, -դ -ի, -ւ -ն} Ortaçağ Ermenicesinin çoğul eki -ւի -նի'ye eklenmesiyle oluşturulmuştur (Karst 1901:179). Bu özel yapı iye çoğulken kullanılıyordu, gündelik SBE'de կստու-ւի-ս ցածու-ն-ս “kedimiz” örneğindeki gibi. Eğer iyesi olunan nesne kendiliğinden çoğulsa, bu çoğul durum çoğul iyelik ekinde ortaya çıkar, 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında kullanılan biçimdeki gibi: Միտքերունս մեծե՞րս “aklımızda” (մեծ “akıl” + çoğul eki -եր + çoğul iyelik eki -նի + ismin -in hali -ս + birinci şahıs iyelik eki -ս). İlginç bir biçimde, çoğul iyelik eki, bürünsel bir sınırlamaya sahiptir ve ancak iki veya daha fazla hece içeren köklere eklenir (Vaux 2003). Tek heceli kökler, anlambilimsel olarak çoğul olmasalar da kendi çoğul ekleriyle bu gereği karşılar, örneğin gündelik SBE'de “bizim köpeğimiz” beklenene üzere շուն-ւի-ս խո-ն-ս olarak değil, շուն-եր-ւի-ս խո-եր-ն-ս olarak ifade edilir. Bu olgu İzmir için de geçerlidir, “nasılsın” sorusu 1835 tarihli dilbilgisi kitabında բեքերսի կարե՞ք ե՞րբեք ե՞րբեք ե՞րբեք (s. 83). Bu tabir kelimesi kelimesine “keyfiniz (çoğul/nezaketen) yerinde mi?” demektir. Çoğul iyelik eki -ւիի -

nit^h) kullanıldığı için seslenilenin çoğul/nezaketen (դու t^hun “sen” değil, դուք t^huk^h “siz”) olduğu söylenebilir. (Seslenilen tekil olsaydı, քէֆ դէֆ^h denirdi.) քէֆ k^hef “keyif” tek hecelidir, ancak yukarıda değinilen bürünsel sınırlama gereği çoğul eki –էր –եր alarak քէֆերսիք biçimine bürünür, her ne kadar “keyif”, ես եմ çoğul fiil eki değil t e tekil fiil eki almasının da gösterdiği gibi tekil olsa bile.

İsimlerden sayılara geçildiğinde, İzmir’deki sayısal sistem (1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında görüldüğü gibi) SBE ile karşılaştırıldığında bir dizi ilginç arkaizm ve yenilik sergilemektedir. Sıra sayısı “on birinci”, մետաստերորդ medasanerort^h, SBE’de yeniden biçimlendirilmiş տասըմէկերորդ dasnəmegerort^h’a kıyasla arkaiktir; öte yandan իրէք irek^h, üç, standart olmayan lehçelerin pek çoğunda yer alan bir yeniliktir (yaygın Ermenicede երէք erek^h > SBE’de jerek^h karşısında). “On dokuz” տասըւիսը dasnəvinə ve “yirmi iki”nin քսուերկու k^həsanvergü İzmir’de kullanılan biçimleri, onluk ve birlik sayıların arasına ու u “ve” eklenmesi bakımından –ki daha sonra (ə)v halini almıştır– SBE’deki karşılıklarından farklıdır.

Sözcük

İzmir lehçesinin sözcük mevcudu SBE’de bulunmayan lehçe biçimleriyle doludur. 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında görülen bu biçimlerden bazıları aşağıda (7) verilmiştir (sayfa numaraları parantez içerisinde belirtildi):

(7) 185 gramerindeki lehçe biçimleri

Step ^h annos	SBE	Açıklama
վլալ vələl	լուալ ləval	yıkamak (98)
էվէլ evel	աւելի aveli	daha (5)
իւտոր indor (5), ընդոր ənt ^h or (21)	ինչպէս int ^h bes	nasıl
իւչու որ int ^h u vor	որովհետեւ vorovhedev	çünkü (6)
մէյմէլ mejmeg	մէլ առ մէլ meg ar meg	teker teker (7)
պզտի bəzdi	պզտիկ bəzdig	küçük (8)
բալլիք p ^h al:ik ^h	բանալի p ^h anali	anahtar (10)

անկաճներ angadzner	ականջներ agantj'ner	kulaklar (68)
պոկունք bərunk ^h	շրթունքներ ʃərt'unk'ner	dudaklar (68)
ղղունք əxunk ^h	եղունքներ jəxunk'ner	tırnaklar (68)
ծկսմիս ts'əgənmis	մկան mēgan	kas (69)
մեղոյշ məxujf	մանուշակագոյն manufagak'ujn	mor (76)
կողղինջ gox:intj'f	խխունջ xəxuntj'f	salyangoz (74)
մենծ mendz	մեծ mēdz	büyük (62)
օրվիմ orvim	օրօր(ու)իմ ororvim	sallanıyorum (46)
չիյտեմ tjiydem	չեմ գիտեր tjem k'ider	bilmiyorum (89)
հանդպիմ hant'əbim	հանդիպիմ hant'ibim	uğram (47)
ամմեն am:ən	ամեն amēn	hepsi (53)
քուն k'ur	սխալ səxal	yanlış (82)

Dzotsikyan aşağıda (8) birtakım ilginç deyişler eklemiştir:

(8) Dzotsikyan'daki İzmir deyişleri (1947:213):

Dzotzikyan	SBE	Açıklama
ոչը փուճ voj'ə p'udʒ	անաթեք մէկը, որուն ոչն ալ փուճ է anazək' mēgə, vorun voj'n al p'udʒə	değersiz kişinin “hayır”ı bile değersizdir
կուպի gubi	կոճակ godʒag	düğme
աներմամա anermama	զոքանչ zok'antj'f	karısının annesi
պատկից badgits ^h	մօտ դրացի mod t'ərats ^h i	yakın komşu

Bu örneklere, aşağıda (9) 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabından alınmış ve SBE'deki benzerlerinden önemli ölçüde farklı olan daha başka gündelik deyişler eklenebilir:

(9) Anonim dilbilgisi kitabından deyişler:

- քեֆերնիդ աղէկ է կ'եֆերնիտ աքց է (83)
“Nasılsınız?/Keyfiniz yerinde mi?”
- եա ինչվան աս ժամը տոշէկը ես յա ինջ'վան աս չամə ժօթցə աս
“Bu saate hâlâ yatakta mısın?”
- Նահա տահա բաց գունով naha daha p'ats^h k'unov (90)
“İşte daha açık rengi”

- d. Կանգունը քանի՞ի՞ կուտաս: gankʰunə kʰaniji gudas (90)
“Metresini kaç verirsin?”
- e. Տէ սըկեց երկու կանգուն կտրէ՝: de səgetsʰ jergu gankʰun gədre (91)
“İşte, bundan iki metre kes”

TÜRKÇENİN ETKİSİ

Yukarıda (9), քեֆ “keyif” (Türkçe keş/keşif aslında Arapça kökenlidir), ես ja “ya” (T. ya), ւտօշէկ ժօթց “yatak” (T. döşek), տախա daha “daha” (T. daha) ve տե de (T. de) gibi Türkçeden alınmış kelimeler görülebilir. 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında Türkçenin yoğun dilbilgisel ve sözcüksel etkisi, soykırım sonrası SBE açısından son derece çarpıcıdır, SBE Türkçe kaynaklı kelimelerin neredeyse hepsini bünyesinden çıkarmıştır. Demin sözünü ettiğimiz biçimlere ek olarak, örneğin “evet-hayır” diye cevap verilecek sorular Türkçe soru eki -մի -mi ile oluşturulmuştur, aşağıda (10) görüldüğü gibi:

(10) Evet-hayır diye cevap verilecek soruların
belirticisi olarak -մի –mi:

- a. ակ կըսիրէ՞ մի an gə sire mi (21)
“sever mi?”
- b. գառն միս ունի՞ մի kʰarn mis unis mi (84)
“dana etin var mı?”
- c. Աայիկը ջուրը աղէ՞կ է մի najinkʰ tʰarə axeg e mi (85)
“bakalım su güzel mi?”
- d. Խաղող ալ ունե՞ս մի xaxox al unes mi (86)
“üzümün de var mı?”
- e. ըսածներս չե՞ս մի hwalqnlwarp əsadznərəs tʰəs mi hasgənar (87)
“söylediklerimi anlamıyor musun?”

Buradaki –մի -mi İstanbul lehçesi gibi Standart olmayan Batı Ermeni lehçelerinde ortaktır ve soykırım öncesi pek çok SBE dilbilgisi kitabında görülür, ancak standart edebi dilde artık mevcut değildir. İlginçtir, İzmir lehçesinde bu ekin kullanımı cümlelerin son kelimesiyle sınırlı değildir (krş. (10e)).

İzmir'in Türkçeden ödünç aldığı bir diğer unsur da “diye” edatıdır, unth dei Bu edat anonim dilbilgisi kitabındaki örnek cümlede olduğu gibi bir konuşmayı, olayı nakletmek için kullanılır: Վիսպարդ հիւանդ է unth լսեցի աքարե՞հ հիւանդ է dei լեսե՞հի “Ağabeyin hastaymış diye duydum.”

Cahukyan'a göre (1972, 69. özellik), İzmir sıra sayılarını Türkçe -nci –ինճի –indzi sonekiyle oluşturur (Türkçede “ikinci”, “üçüncü”, vs. gibi sıra sayıları türeten ek). Asıl Ermenice sıra sayısı eki olan –երորդ –erort'un kullanıldığı 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında Türkçe ekle ilgili herhangi bir örnek yer almaz, ancak İzmir Ermenicesinin bu özelliği Türkçeden ödünç almış olması şaşırtıcı değildir, bu özellik birçok başka Ermeni lehçesinde de bulunur (karşılaştırm, örneğin yaygın Ermenice վեց vetsʰ “altı” > Garcevan վից vitsʰ → վիցմիսցի vitsʰmindzi “altıncı” (Hovhannes Muradyan 1960). Biçim-bilimden kelime haznesine dönecek olursak, 1835 tarihli anonim dilbilgisi kitabında verilen sözlükte Türkçe kelimeler aşağıdaki (11) tabloda gösterilmiştir:

(11) Anonim dilbilgisi kitabındaki Türkçe kelimeler

İzmir	Türkçe
չաթաւ լի՞տ՞իւ	çatal
ասխտար asxədar (87)	kadar (çok miktarda)
այլիւ ajəχ (82)	ayık
բեկ pʰekʰ (85)	pek
ճերմակ ջիլեր	akciğer
ջերմագ dzijer	
սեւ ջիլեր sev dzijer	karaciğer
հեմ hem (55)	hem
հեմէն hēmen (54)	hemen
հիչ hitʰ (54)	hiç
իշտե ifte (89)	işte
մալ mal	mal
պէլի belkʰi (86)	belki
յոխսա joxsa (94)	yoksa

բիլլօր bil:or (10)	billur (kristal)
քօրիկ կ'օրյց (10)	körük
կօրէ գօրէ (54)	göre
սուս sus 55)	sus
չէյրէկ տ'էյրէց (65)	çeyrek
թաքիթէ տ'ակ'իկ'է (65)	dakika
հավայ hava (66)	hava
հազ ընելը haz ənelə (69)	hazzetme
խալիտան փաշա xap'tan p'afə (72)	kaptan paşa
սրիս սրիս səx səx (87)	sık sık
զօր zor (87)	zor
խուստուրա քundura (91)	ayakkabı
խըտար xədar (93)	kadar (yaklaşık)

Bu listeye Dzotsikyan'dan şunlar eklenebilir: քօֆթար k'øft'ar (T. köfter [bir çeşit pestil]), զուպունլ zubun “zıbın”. Şunu da belirtelim ki, Türkçeden alınan kelimelerin bolluğu, 1922 öncesinde İzmir'deki hatırı sayılır Rum varlığına rağmen, modern Yunancadan alınanların çok üstündedir.

SONUÇLAR

Bu bölümde tartışılan maddeler modern Batı lehçesinin canlı bir resmini zihnimizde canlandırır; modern Batı lehçesi, bir yandan antik Ermenicenin bazı özelliklerini korurken, bir yandan da onu Standart Batı Ermenicesinden ve diğer komşu lehçe çeşitlerinden ayıran birçok yenilik getirir. Türkçeden alınmış sayısız kelime, Ermeniler ile Türklerin dilsel ve kültürel olarak etkileşim içinde olduğu mutlu zamanlara işaret eder; kısacası standart dili arılaştırıcıların Anadolu'daki Ermeni varlığına dair bu kanıtları ve bunlarla beraber İzmir lehçesi örneğinde olduğu gibi Ermeni lehçelerinin ayırt edici özelliği olan çokkültürlü zenginliği ortadan kaldırma ihtiyacı duymaları bir anlamda çok acıdır.

REFERANSLAR

- Açaryan, Hraçya. 1911. *Hay parparakidutyun: Urvakidz yev tasavoryun hay parparneri* [Ermeni Lehçebilimi: Ana Hatlar ve Tasnif]. *Eminyan azkakragan joğovadzu* 8.
- Açaryan, Hraçya. 1951. *Hayots lezvi badmutyün* [Ermeni Dilinin Tarihi], c. 2. Erivan: Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları.
- American Board of Commissioners for Foreign Missions. 1837. *Annual Report - American Board of Commissioners for Foreign Missions for 1836*. Boston: The Board.
- Anderson, Rufus ve John Adams Vinton. 1872. *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches*. Boston: Congregational Publishing Society.
- [Anonim] 1835. *Keraganutyun Ankliyeren yev Hayeren* [İngilizce ve Ermenice Dilbilgisi]. İzmir: İ Dbarani Amerigats vots.
- Bedrosyan, Hrant. 1987. *Hayerenakidagan pararan* [Armenolojik Sözlük]. Erivan: Hayastan Press.
- Cirbied, Jacques-Chahan. 1823. *Grammaire de la langue arménienne*. Paris: Imp. Everat.
- Cahukyan, Kevork. 1972. *Hay parparakidutyun neradzutyun* [Ermeni Lehçebilimine Giriş]. Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi.
- Dzotsikyan, S. 1947. *Arevmdahay aşkharh* [Batı Ermeni Dünyası]. New York: S.M. Tsotsikian Jubilee Committee.
- Karst, Josef. 1901. *Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen*. Strassburg: Verlag von Karl Trübner.
- Mkhitar, Sebasdatsi. 1727. *Turn keraganutyun aşkharapar lezvin hayots* [Modern Ermenicenin Dilbigisine Giriş]. Venedik: San Lazzaro.
- Muradyan, Hovhannes. 1960. *Garcevani parpari* [Garcevan Lehçesi]. Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi.
- Riggs, Elias. 1847. *A Brief Grammar of the Modern Armenian Language: As Spoken in Constantinople and Asia Minor*. İzmir: W. Griffitt.

- Vaux, Bert. 1995. "A Problem in Diachronic Armenian Verbal Morphology", Jos Weitenberg, ed., *Proceedings of the International Association of Armenian Studies Conference on Middle Armenian language and Literature* içinde, Leiden, Hollanda, Mart 1993, *Dutch Studies in Armenian Language and Literature* adıyla yayımlandı, c. 3, s. 135-48. Amsterdam: Rodopi.
- Vaux, Bert. 2003. "Syllabification in Armenian, Universal Grammar, and the Lexicon", *Linguistic Inquiry* 34.1:91-125.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

İzmir’de Misyonerlerin Ermenice Yayıncılık Faaliyetleri

Barbara J. Merguerian

19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nda yürütülen Amerikan misyonerlik programının gelişiminde matbaacılık ve yayıncılığın kilit bir rol oynaması tasarlanmıştı, tıpkı 16. yüzyılda Avrupa’daki reform hareketinde olduğu gibi. Nasıl Luther ve diğer reformistler önce Kuzey Avrupa sonrasındaysa Kuzey Amerika’da davaları için seyyar harf kalıplarından yararlandılarsa, Amerikan misyonerleri de Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bu faaliyetlerinin benzer bir ilerlemeye önayak olmasını umuyorlardı. Amerikan misyonu birçok nedenden İzmir’i Ermenice yayıncılığın merkezi olarak seçmiş ve buradaki faaliyetleri yirmi yıl boyunca gelişimini sürdürmüştü. İzmir matbaaları, din adamları John B. Adger ve Elias Riggs gibi iki yetenekli Amerikalı dilbilimcinin danışmanlığında, imparatorluğun dört yanındaki Ermenilere ulaştırılmak üzere, milyonlarca sayfaya varan dini yayınlar, broşürler ve de bir süreli yayın basmıştı. Bunlar, modern Batı Ermenicenin edebi bir dil olarak kullanımına dair öncü çabalar olmuş ve milliyetçiliğinin yükselişini dinden çok daha güçlü bir şekilde etkilemişlerdi.

İzmir’in sunduğu olanaklar, Kutsal Toprakları (Filistin) Mesih ve Hıristiyanlık adına yeniden fethetmek için büyük bir heyecanla girişilen dini savaşların bir parçası olarak 1820’de Ortadoğu’da belirmeye başlayan Amerikalı misyonerlerin hemen dikkatini çekmişti. İzmir, misyonerleri Suriye, Ermenistan, İran ve Arabistan’a bağlayacak mükemmel bir köprü olarak tanımlanmıştı.¹ Amerikalı-

1 Ortadoğu’nun ilk misyonerleri olan Levi Parsons ve Pliny Fisk’in raporları Harvard Üniversitesi’nin Houghton Kütüphanesi’ndeki American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM / Dış Misyonlar için Ameri-

ların, imparatorluğun diğer bölgelerine kıyasla İzmir'in daha serbest ve kozmopolit bir yapıda olduğunu keşfetmeleri uzun sürmemiştir. Şehir, büyük bir ticaret merkezi olarak farklı etnik kökenlerden pek çok tüccarı cezbederken, Doğu'ya giden seyyahlar için bir kavşak işlevi görmekteydi ve tüm bunlar sonucunda da imparatorluğun diğer bölgelerindeki bağınazlıktan görece daha muafı. Bunun yanı sıra, ABD henüz başkent İstanbul'a elçi atamamışken, hatta Osmanlı ile diplomatik ilişkilerinin başladığı 1830'dan bile oldukça erken bir tarihte, 1802'de, İzmir'e bir konsolos atamıştı. 1801'den itibaren ABD donanması, belirli dönemlerde İzmir limanına demirleyen Akdeniz Filosu'nu faaliyete geçirmiş ve limanda en az bir Amerikan ticaret gemisini sürekli bulundurmaya dikkat etmişti. Bu dönemde (1820 ve 1830'lar), Türkiye'ye ağırlıklı olarak New England romu –gemilerle Karadeniz'den Rusya'ya aktarılıyordu– ithal ediliyordu ve misyonerler bu durumu pek hoş karşılamasa da, Amerikan tüccarlar Akdeniz'de etkin durumdaydı. İhracattaysa, Kuzey Amerikalı nakliyeciler Osmanlı İmparatorluğu ile Çin arasındaki yüksek kazançlı afyon ticaretini kontrol ediyorlardı.²

Başlangıç

Ortadoğu'ya iki misyoner gönderme kararı, Amerikan Heyeti'nin (ABCFM) Eylül 1819'da Boston'da düzenlediği senelik toplantıda duyuruldu. Yeni teşkilatın ilk on yılında misyonerlerin bir kısmı Hindistan ve Seylan'a [şimdi Sri Lanka], sonrasında ABD sınırla-

kan Misyonerler Heyeti) Belgeleri'nde bulunabilir. Bu raporların mikrofilmleri de mevcuttur. Bu yazı için kullanılan mikrofilm kopyaları ABC 16.6., Filistin Misyonu (makaralar 513-515); ABC 16.7.1, Ermeni Misyonu (makaralar 516-532); ve ABC 16.9 Türkiye Misyonu (561-563). İzmir'de bir misyon kurma önerisi burada bulunabilir: ABC 16.6, Filistin Misyonu, c. 1 (1820-1824), No. 25, 8 Şubat 1820, s. 5.

- 2 İzmir'in bu dönemden canlı bir görüntüsü ve bölgeyi ziyaret eden Kuzey Amerikalıların maceraları burada bulunabilir: David H. Finnie, *Pioneers East: The Early American Experience in the Middle East* (Cambridge: Harvard University Press, 1967), özellikle s. 20-44, 112-36. Finnie bu tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nda afyon ticaretinin Yahudi ve Ermeni tüccarların kontrolünde olduğunu belirtir (s. 5).

rı içinde yer alan Choctaw ve Cherokee yerlilerinin topraklarına ve Hawaii’ye gönderilmişti. Ancak Hristiyanlığı, Kitabı Mukaddes’in anavatanına yeniden yayma fırsatı özel bir ilgi uyandırdı. Andover Teoloji Okulu’nun yeni mezunlarından, din adamları Pliny Fisk ve Levi Parsons, koşulları inceleyip dini yayınları dağıtmaları için ve hatta gerekirse yerel dili de öğrensinler diye İzmir’e gönderildiler. Ardından mümkünse yeni bir misyon kurmaları ve ileriki çalışmalara istinaden tavsiyelerde bulunmaları için Kudüs’e gitmeleri söylendi.³

Kasım 1819’da Boston’dan yola çıkan bu iki öncü Amerikan misyoner, Ocak 1820’de İzmir’e ulaştı. Orada, aralarında İngiliz ve Felemenk tüccarların yer aldığı Batılı, canlı bir topluluğun olduğunu fark ettiler ve onların tavsiyeleri doğrultusunda hareket ettiler. İlk Avrupalı Protestan misyonerler Ermeniler arasında yaptıkları çalışmalarla haleflerinin yolunu açmışlardı. Özellikle Hindistan, Bengal’deki Fort William Üniversitesi Rektörü İngiliz Claudius Buchanan, Kitabı Mukaddes’in Ermeniler nazarında ne kadar kutsal sayıldığını gözlemleme fırsatı bulmuş ilk Batılılardan biriydi. Buchanan, 1812’de yayımlanan kitabında Ermenilerin, Ermenice Kitabı Mukaddes konusundaki yoğun talebini şöyle aktarmıştı: “Hindistan’da, fiyatına bakılmaksızın, [Kitabı Mukaddes’in] bir nüshasını dahi satın almak çok zordu.” Buchanan, Ermenice Kitabı Mukaddes dağıtmanın sağlayacağı çifte faydaya dikkat çeken ilk isim olmuştu: İlk faydası, Ermeni toplumunu aydınlatmak, ikincisiyse onları Hristiyanlığı komşuları arasında yaymaları için teşvik etmektir.⁴ Hindistan’daki ilk Amerikan misyonerleri 1814’te, Ermenilere ve onların Kitabı Mukaddes’e olan bağlılığını ilişkin benzer gözlemlerde bulunmuşlardı.⁵

1804’te Kitabı Mukaddes’in yayımı ve dünya çapında dağıtımı için kurulan British and Foreign Bible Society (BFBS) Ermenile-

3 Tenth Annual Meeting of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (Boston, MA., 15 Eylül 1819); William E. Strong, *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (Boston: Pilgrim Press, 1910), s. 80-82.

4 Claudius Buchanan, *Christian Researches in Asia*, *Works* içinde (3. edisyon, Boston: Samuel T. Armstrong, 1812), s. 281-86.

5 Thomas Otakar Kurvirt, “The Emergence and Acceptance of Armenia as a Legitimate Missionary Field,” *Armenian Review* 37:3 (Güz 1984): 7-32.

rin talebine yanıt verebilmek için bazı adımlar atmıştı. San Lazzaro (Venedik) Adası'ndaki Mikhitarist din âlimleri, 1733 versiyonunu temel alarak Klasik Ermenice Kitabı Mukaddes basarken, BFBS'in Kalküta kolu 1813'te 2.000 adet Ermenice Kitabı Mukaddes basma kararı almış ve bu proje 1819'da tamamlanmıştı. Ayrıca yine 1813'te, BFBS'in St. Petersburg kolu (liberal Rus Çarı I. Aleksandr'ın himayesindeydi) 5.000 adet Ermenice Yeni Ahit basma kararı almış, 1817'de buna 3.000 adet daha eklenmiş, hatta üstüne 5.000 adet de Ermenice Kitabı Mukaddes yayımlanmıştı. 1818'de BFBS, Mikhitarist din âlimlerinden 1.500 adet Kitabı Mukaddes satın almıştı. Bunlar Britanyalılar tarafından Amerikan misyonerlerin kullanımına sunulmuştu.⁶

Ortadoğu'da görev yapan Amerikalılar kısa sürede Hindistan'daki selefleriyle aynı fırsatları yakaladı, aynı zorluklarla karşı karşıya kaldı. Kendileriyle irtibata geçen Ermeniler Kitabı Mukaddes'in bir kopyasını elde etmeye can atıyorlardı, ancak ellerindeki Kitabı Mukaddesler hızla tükeniyor, Amerikalılar talebi karşılayamıyorlardı. Parsons, 1821'de, yanına dokuz farklı dilde Kitabı Mukaddes nüshaları olarak Kudüs'e gitmeyi başardı. Almış olduğu notlarda, Ermenilerin Paskalya'da Kutsal Topraklara hacca gidenler arasında en kalabalık grubu oluşturduğunu ifade ederken, elindeki Ermenice Kitabı Mukaddesler kısa sürede tükendiği ve yanında hiç Ermenice broşür bulundurmadığı için pişmanlık duyuyordu:

Broşürlerden talep eden bazı Ermenilere "Arkadaşlarımdan bazıları, Kitabı Mukaddes ve broşür satmak için Ermenistan'a gelebilirler," dedim. "Mutluluk duyarız," dediler. "Geldiklerinde herkes büyük mutluluk duyacaktır." Bir misyoner, hacılarla birlikte Ermenistan'a dönerse, yanındaki sandık dolusu kitaplar hiç şüphe çekmeyecek ve kendisine eşlik eden insanlardan büyük yardım görecektir.⁷

6 William Canton, *A History of the British and Foreign Bible Society*, c. 2, (London: John Murray, 1904); Barbara Merguerian, "The Armenian Bible and the American Missionaries: The First Four Decades (1820-1860)," *Armenia and the Bible*, der. Christoph Burchard (Atlanta: Scholars Press, 1983), s. 156-57.

7 ABCFM Belgeleri, ABC 16.6, Filistin Misyonu, c. 1, No. 58, Parsons (Kudüs), Yüksek Komite'ye Mektup, 1 Mayıs 1821.

Sonraki yıllarda hem Fisk ve Parsons hem de onların halefleri tarafından benzer raporlar yazılmıştır. Bu ilk on yıl, farklı toplumların ve kültürlerin öğrenildiği, Protestanlığı yayma misyonunu uygulayabilmek için en doğru yaklaşımın belirlendiği bir keşif dönemi idi. Ortadoğu'da misyon kurmak amacıyla atılan ilk keşif adımlarından yalnızca iki yıl sonra, 1822'de, Daniel Temple'ın eşiyle birlikte yanlarında baskı makinesiyle Malta'ya gönderilmesi matbaacılığın bu misyon için önemine işaret eder. Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın patlak vermesinden ötürü, Temple'a bir süre Britanya himayesi altında Malta'da kalması emredildi. Ancak savaş, Beyrut'a daha fazla sayıda misyoner gönderilmesine engel değildi. 1823'te William Goodell ve Isaac Bird eşleriyle birlikte bölgeye giderken (oradaki huzursuzluk nedeniyle 1828'de Malta'ya kaçmak zorunda kaldılar), 1826'da Eli Smith ve eşi görevlerine başlamışlardı. 1826'da ise Elnathan Gridley Rumlarla, Josiah Brewer ise Yahudilerle çalışmak üzere İzmir'e gönderildiler ve daha önce Filistin Misyonu olarak adlandırılan bu misyonun adı Batı Asya Misyonu olarak değiştirildi. Böylece İzmir, Amerikan Protestan misyonerlerinin Türkiye'deki ilk faaliyet merkezi oldu.⁸

Amerikalılar, daha 1824'te, henüz Ermenistan'ı –ve hatta İstanbul'u– adamakıllı ziyaret etmeden, daha önceki izlenimlerine dayanarak “Ermenistan'ın sunduğu bereketli topraklarla” bilhassa ilgilenmek üzere, misyonlarını geliştirmek için Ortadoğu'da görev yapmaya başlamışlardı. Artık asli öncelik, Malta'daki matbaa için Ermenice yazı tipleri veya hurufatın teminiydi. “Ermeniler için olabildiğince çabuk bir şeyler yapmak istiyoruz,” diyorlardı. “Kutsal metinleri satın almak için bu kadar hevesli olmaları bizleri cesaretlendiriyor.”⁹

Bu öncü misyonerlerin mektupları ve raporları o dönemin İzmirli Ermenilerine kısaca atıfta bulunuyordu. 1820'de İzmir'e vardktan kısa bir süre sonra, Fisk ve Parsons yerel kiliselerdeki Pazar ayinlerine katıldılar. Ermeni kilisesine ayin bittikten sonra gelen misyonerler, biri erkekler diğeri kadınlar için olan iki “odali” yapıyı Rum

8 Strong, *American Board*, s. 83-87.

9 ABC 16.6, c. 3, No 220, Joint Letter, Beirut, 26 Mayıs 1824.

kilisesine göre “daha zarıf” buldular. Kilise “dini tasvirlerle dair tablolarla doluydu” ve yapının dışında yatay yerleştirilmiş beyaz mermer taşların olduğu bir mezarlık bulunuyordu. Bu taşların üzerinde Ermenice yazılar vardı, hatta biri 1200 yılına tarihlenmişti. Eli Smith de 1829’da Ermenilerin yaşadığı bölgelere yapacağı tarihi keşif turuna çıkmadan önce İzmir’de geçirdiği on altı gün süresince Ermeni kilisesine gitti. Smith’e göre İzmir’in Ermeni nüfusu, 2.000-3.000 kadarı Katolik olmak üzere 8.000 civarındaydı. Tek Ermeni kilisesinde daha önce Kudüs Patrikliği yapmış Episkopos Kapriyel’in liderlik ettiği on iki rahip vardı. Ermeni Katoliklerin kendi kiliseleri yoktu ama ayinler için Avusturya ya da Fransız şapellerini kullanıyorlardı. Smith, kilise sınırları içinde bulunan Ermeni Akademisi’ni “Ermeni zevkinin ve inceliğinin bir örneği” olarak tanımlıyordu. Smith’e göre Ermeniler için tek düzgün okul buydu; rahiplerin ders verdiği diğer eğitim yuvasına okul denmezdi. Akademi özel bir vakfa aitti ve çatısı altındaki, bütün seviyelerden 200 erkek öğrenci için ücretsizdi. Smith, Boğos adında bir öğretmenin okula Yeni Ahit nüshaları getirdiğini öğrenmiş ve bundan memnuniyet duymuştu.¹⁰

Bu dönemde, Ortadoğu’da dilin durumu, misyonerlere göre beklenen seviyede değildi. Misyoner Goodell, Ortadoğu’da sıradan bir insanın “duaların dilini bilmediği için ne hakkında dua ettiğini de bilmediğini,” söylüyordu. Goodell’e göre Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Kıptiler, Katolikler ölü dillerde dua ediyorlardı. “Komşularıyla bir işleri olduğunda, ister maddi ister havadan sudan meseleler olsun, onların anladığı bir dilde konuşmaya özen gösterirlerdi,” diye yazmıştı. “Ama Yaradanlarıyla ebediyetten konuşacakları vakit, bunu hep anlamadıkları bir dilde yapıyorlar.”¹¹

Andover Teoloji Okulu’nda öğrenciyken Ermenistan’ı bir misyonerlik sahası olarak ele alan bir makale yazan ve 1831’de Ermeniler arasında çalışmak üzere İstanbul’a gönderilen ilk misyoner olan Goo-

10 Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and the Rev. H. G. O. Dwight in Armenia* (Boston: Crocker & Brewster, 1833), c. 1, s. 45-46. Bu belgedeki Ermeni özel isimleri misyonerlerin kullandığı alfabenin harfleriyle verilmiştir.

11 William Goodell, *The Old and the New; or the Changes of Thirty Years in the East* (New York, 1853), s. 26-27.

dell, dile ilişkin, önemli ve geniş kapsamlı bir karar aldı.¹² Daha önce görev yaptığı Beyrut’ta tanıdığı tüm Ermenilerin akıcı bir Türkçeye sahip olduğunu görmüştü ve bundan hareketle (henüz Ermenistan’ı adamakıllı keşfetmeyi göze almamış başka misyonerlerin de benzer deneyimlerinin akabinde), Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinde Ermeniceden ziyade Ermeni harfli Türkçe kullanılmasını önerdi. Bu karar Ermenilerin Hristiyanlığa olan yüzlerce yıllık bağlılığını hiçe sayıyor ve halkın aşına olduğu Ermenice dini dağarcığın yerine onlara yabancı, yeni Türkçe terimler koyuyordu.

Bu karar, misyonun geniş kapsamlı, uzun vadeli hedefi göz önünde bulundurulduğunda daha iyi anlaşılabilir: Müslüman Türklerin Protestanlığa geçmelerini sağlamak. Ermeni harfli Türkçenin misyonerler açısından diğer bir avantajı da hükümetin Osmanlı Türkçesi, Farsça ya da Arapça Kitabı Mukaddes basımını ya da dağıtımını yasaklarken Ermeni harfli Türkçe olanlara karışmamasıydı. Kitabı Mukaddes’in modern Ermeniceye çevrilmesinden rahatsız olan ama Ermeni harfli Türkçe yayınlara muhtemelen karşı çıkmayacak Ermeni ruhban sınıfının tavrı da başka bir dayanak noktasıydı. Eçmiadzin’deki Tüm Ermeniler Katolikosu Rusya’da Ermeni harfli Türkçe bir Yeni Ahit’in basılmasını desteklemiş, hatta İstanbul Ermeni Patriği 1826’da Yeni Ahit’in bu dilde basımı için çevirmen ve editör tavsiyesinde bulunarak BFBS ile işbirliği yapmıştı.¹³ Amerikalılara göre, 1823’te İngiliz Kitabı Mukaddes simsarları Yeni Ahit’in modern Ermenice basımı meselesini gündeme getirdiklerinde, İstanbul Ermeni Patriği “çok kibar bir dille reddetti ve buna teşebbüs edildiği takdirde, okunmasını yasaklayacağını ve hatta edinenleri dahi cezalandıracağı yönünde tehditler savurdu.”¹⁴ Goodell, Ermeni harfli Türkçe çalışmaya ve Yeni Ahit’i Ermeni asistanlarının yardımıyla bu dile çevirmeye Beyrut’ta başladı ve çalışmasına İstanbul’a geldik-

12 “Brief History and State of Armenia as a Mission Field” başlıklı doküman daha sonra *Boston Recorder* gazetesinde basılmıştır, 4:10 (6 Mart 1819).

13 British and Foreign Bible Society, *Annual Report*, 1818, s. 93, ve 1826, s. 99-100.

14 H. G. O. Dwight, *Christianity Revived in the East* (New York: Baker and Scribner, 1850), s. 10.

ten sonra da devam etti. Malta'da Ermenilere yönelik yayımlanan ilk Amerikan misyonerlik yayınlarının hepsi (Goodell'in Yeni Ahit'i de dahil) Ermeni harfli Türkçedir.

İzmir'e Taşınma

Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın 1831'de sona ermesi, Amerikalılara matbaacılık faaliyetlerini büyüyen misyonlarının yakınlarına taşıma imkânı sağladı. Arapça bölümü Beyrut'a, diğer dillerdeki –Ermeni harfli Türkçe ve Ermenice de bunlar arasındaydı– yayınlar İzmir'e taşındı. İzmir, Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer bölgelerine kıyasla daha özgür ve kozmopolit bir ortama sahip olsa da, misyonerlerin matbaacılık faaliyetleri daha ilk ayında neredeyse yasaklanıyordu. Bu faaliyetleri yöneten Amerikalı Peder Temple, matbaacı misyoner Homan Hallock ile birlikte 23 Aralık 1833'te İzmir'e geldi. 11 Ocak 1834'te, geleli üç hafta olmuş ve henüz tam yerleşememişken ABD konsolosu David Offley onu ziyaret etti. Konsolosun elinde yerel yetkililer tarafından misyonerlere gönderilmiş bir ültimatom vardı. Misyonerler, matbaacılarla birlikte on gün içerisinde İzmir'i terk etmek zorundaydı, aksi takdirde faaliyetleri durdurulacaktı. Hükümetin, Latin ve Ermeni episkoposların itirazlarıyla daha da katlanan hoşnutsuzluğunun asıl sebebi, Amerikalılara çeviri ve yayıncılık hususlarında yardımcı olması için matbaa makinasıyla birlikte Malta'dan İzmir'e getirilen, eski bir Ermeni rahipti. Rahibe şehri terk etmesi için üç gün müddet tanınmıştı, gitmezse tutuklanacaktı.

Episkopos Dionysos Garabedian (misyoner edebiyatında 'Karapet' ya da 'Carapet' adıyla bilinir) Ermeni Apostolik Kilisesi'ne uzun yıllar hizmet verdikten sonra –büyük bir kısmında Kudüs'teydi– bürokratik entrikalardan mustarip bir şekilde, hayal kırıklığına uğramış olarak kiliseyi terk etmişti. İstanbul'a doğru yola koyulmuşken, Beyrut'ta Peder Goodell ile karşılaştı ve ona çeviri işinde yardımcı olmaya başladı. Ardından bir süre Malta'daki misyonerlerle çalıştı, daha sonra ona matbaacılık faaliyetlerini İzmir'e taşıma görevi verildi. Dionysos, Ermeni Kilisesi'nden ayrılmakla kalmamış, evlenmiş ve Beyrut'taki Evanjelik Kilisesi'ne katılmıştı. Latin ve Ermeni Kilisesi

görevlileri onun bu davranışlarını kınadılar. Goodell bile İstanbul Ermeni Patriği'nden Episkopos Dionysos'un görevden alınmasını talep eden bir mesaj aldı. Şaşkınlık içindeki Temple başta Ermeni din adamını sakladı ve Offley'den hükümetin emrine itiraz etmesini rica etti. Hükümet bir ay sonra Dionysos'un gönderilmesiyle ilgili tekrar talepte bulunduğu, Temple, rahibi karısı ve çocuğuyla birlikte gemiyle Beyrut'a gönderdi. (Dionysos buradaki misyonerliklerde uzun yıllar boyunca çalıştı.) Bu sırada, Offley, Ermeni din adamının görevden alınması karşılığında matbaalarının faaliyetlerine devam etmesine izin vermeleri için pazarlık yapmaktaydı. Bu olay Temple'ı baştan sona çok üzmüş, eve gönderdiği mektuplarda İzmir'deki matbaacılığın kötü bir başlangıç yapmış olduğundan endişe duyduğunu belirtmişti, ama her şeye rağmen görevine devam ediyordu.¹⁵

Bölge halkını daha yakından tanımaya başlayan misyonerlerin birçoğu, Ermeniler arasındaki çalışmaları için Ermeni harfli Türkçe yerine (ya da ona ek olarak) Ermenice kullanmanın avantajlarına işaret ettiler. Eli Smith ve H. G. O. Dwight, Rusya, İran ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni yerleşimlerinin tamamına yaptıkları geniş kapsamlı keşif gezisi sonucunda bu tavsiyede bulunmuşlardı. Karşılaştıkları Ermenilerin çok büyük bir kısmı Ermeniceyi hem anadili kabul ediyor, hem de onu Hristiyanlığa uygun bir dil olarak görüyordu. Bilindiği kadarıyla Türkçe'de "diriliş" ya da "teslis" gibi temel Hristiyan kavramları ifade eden kelimeler yoktu. Smith, Ermeniler kendi dillerinde kitap okumaktan daha çok keyif alıyorsa, kitapları Ermeni harfli Türkçe basmak niye diye düşündü.¹⁶ Ermeni-

15 Peder Goodell, Episkopos Dionysos'u ve misyoner kaynaklarında adı A. Wortabet (A. Vartabed) olarak geçen bir diğer eski Ermeni episkoposu 1920'lerde Beyrut'taki Evanjelik Kilisesi'ne kabul etmiştir. 1831'de İstanbul'da bir Ermeni misyonu kurulduktan sonra, Goodell ve diğer misyonerler, 1846'da Ermeni Protestan Kilisesi kurulana kadar Ermenileri Evanjelik Kilisesi'ne kabul ettiler. İzmir olayına ilişkin, bkz. Temple'ın mektupları, ABC 16.9 içinde, Türkiye misyonu, c. 3, özellikle No. 6 (23 Aralık 1833), No. 7 (6 Ocak 1834), No. 8 (10 Şubat 1834) ve No. 10. (30 Nisan 1834); ayrıca bkz. Goodell ve İstanbul'daki diğer misyonerlerden Temple'a mektup, c. 1, No. 109 (10 Ocak 1834).

16 ABC 16.9, c. 1, No 66, Smith'ten Goodell'a mektup, Tebriz, İran, 17 Ocak 1831.

ce kitap basacak bir matbaa kurmanın önemi anlaşıldı, fakat bunun önünde birçok zorluk vardı. Ermeniler bu dönemde yazıda hâlâ Klasik Ermenice (*krapar*) kullanıyorlardı. Bu dil yalnızca küçük, eğitilmiş bir grup seçkin ve genelde ruhban sınıfı tarafından biliniyordu. Ermenilerin o zamanki konuşma dili, *aşkharhapar* henüz düzenlenmemişti; ne bir grameri ne de sözlüğü vardı. Diyalektler birbirinden oldukça farklıydı. Edebi bir dil değildi. Misyoner Cyrus Hamlin'in raporuna göre, "Kitabı Mukaddes'i böyle bir dile çevirme fikriyle dalga geçiliyordu."¹⁷

Ancak Amerikalılar bu zorluklar karşısında yılmadan, dini metinleri günlük Ermeniceye çevirme ve bu dilde basma yolunda adımlar atmaya başladılar. İlk modern Batı Ermenice çeviriler, Peder H. G. O. Dwight'ın -Eli Smith'le çıktıkları keşif gezisinden döndükten sonra, 1832'de misyonerlik faaliyetlerini İstanbul Ermenileri arasında sürdürmekle görevlendirilmişti- denetiminde gerçekleştirildi. Dwight modern Batı Ermenice çalışan ilk Amerikalı misyoner oldu.¹⁸

Matbaanın kurulmasıyla birçok teknik problem ortaya çıktı. Bunlardan belki de en zoru Ermenice yazı tipini veya hurufatı bulmaktı. Malta'daki Ermeni harfli Türkçe basımda kullanılan Ermenice karakterler o dönemde Paris'te yaşayan Amerikalılar arasında toplanan bağışlar sayesinde, misyonerlerin özel siparişi üzerine Paris'te üretilmişti; bu işin başında Fransız bir uzman, Profesör Jean Daniel Kieffler vardı.¹⁹ Fakat bu hurufat Ermenice kitaplar için elverişsiz bulundu, çünkü hem bazı harfler eksikti (Ermeni harfli Türkçede Ermenice alfabenin tamamına gereksinim duyulmuyordu) hem de göze pek hoş görünmüyorlardı. "Venedik'teki Katolik-Ermeni matbaasında basılan kitaplarda harikulade bir yazı tipi kullanıldığı için (Ermenileri) bu konuda memnun etmenin zor olduğu" anlaşıldı. Haziran 1835'te matbaacı Homan Hallock iznini kullanmak için ABD'ye gitti ve orada "baskı kalıpları ülkenin en iyi sanatçıları tara-

17 Cyrus Hamlin, *My Life and Times* (Boston: Pilgrim Press, 1893), s. 210-11.

18 Dwight, *Christianity Revived*, s. 21-22.

19 ABCFM, *Annual Report*, 1827.

findan çıkarılan" bir Ermenice yazı tipi siparişi verdi. Aynı zamanda, BFBS'nin çabalarıyla Viyana'daki Mikhitarist matbaasından iki takım Ermenice kalıp alma fırsatı doğmuştu. Bu sayede, misyonerler Ermenice yayınlarının görünümünden daha emin hale geldiler.²⁰

Peder Dwight, bir eğitimci olarak öncelikle, kurulmaya başlanan okullarda kullanılabilecek materyaller üzerine kafa yordu. İzmir'de basılan ilk Ermenice yayın 1836'da ilkokullarda kullanılmak üzere hazırlanmış bir alfabe kitabı (2.000 kopya) ve İngilizce (*Murray's Condensed English Grammar*'ın çevirisi) bir gramer kitabıydı (570 kopya).²¹ Gramer kitabı, İngilizce öğrenmek isteyen çok sayıda Ermeni gencin ihtiyaçlarına göre tasarlanmıştı. Bu durum, Ermenileri dini öğretime çekmenin en kolay İngilizce dersleri yoluyla olacağını tespit etmiş olan misyonun erken dönem politikasını yansıtıyordu. Daha sonra Boston'daki misyoner karargâhı, İngilizce öğretiminin resmi olarak önünü kesti, zira onlara göre Evanjelik Hristiyanlığa hiç ilgi duymayan öğrenciler, din dışı kariyer planları doğrultusunda (ya da mesela, daha sonra New York şehrinde başarılı bir gazeteci olan, bu gramer kitabının genç çevirmeni Haçadur Vosganyan gibi ABD'ye göç etme amacıyla) dil becerisi kazanmak için misyonun olanaklarından istifade ediyorlardı.²²

1834'te İzmir-İstanbul buharlı gemi seferlerinin başlamasıyla, başkentteki Amerikalılarla İzmir'dekiler arasında –Goodell ve Dwight giderek bu şehirlerdeki Ermenilerle daha yakın ilişkiler kuruyorlardı– iletişim sağlanmış oldu. Artık misyonerler, baskı provalarını, taslakları ve mektupları alacak kadar geniş bir teneke kutuyu normal posta yoluyla gönderme ayrıcalığına sahipti. Kutu kilitliydi, yani her şey kontrol altındaydı. Hatta "kapalı hususi posta" olarak geçiyordu.

20 "Mission to Asia Minor," ABCFM *Annual Report*, 1836, s. 45-46. Ayrıca bkz. Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches* (Boston: Congregational Publishing Society, 1872), c. 1, s. 105-06.

21 "Mission to Asia Minor," 1836.

22 Mark Kalustian, "First Armenian on Record to Come to the United States," *Did you know that ... ?* (Boston: Armenian Cultural Foundation, 2002), s. 120-29.

Bu hususi postanın İzmir sorumlusu Temple'dı, onun Andover Teoloji Okulu'ndan eski sınıf arkadaşı misyoner Goodell ise başkentteki posta müdürüydü.²³

Dwight, Kitabı Mukaddes çalışmasına Eski Ahit'ten Mezmurlar kitabının çevirisiyle başladı. Gelgelelim eğitim programları ve diğer sosyal yardım etkinlikleri, Dwight'a çeviriye ayıracak zaman bırakmıyordu ve işler çok yavaş ilerliyordu. Dolayısıyla Ermenice matbaacılık faaliyetlerini geliştirme görevi, eşiyle birlikte 24 yaşında İzmir'e atanan yeni ve yetenekli misyoner Peder John B. Adger'a kaldı. Goodell ve Dwight'tan sonra Ermeniler için görevlendirilmiş üçüncü Amerikalı misyoner olan Adger, işine çok bağlı ve üretken bir misyonerdi.²⁴

İzmir'deki hayat koşulları karşlarına sık sık çeşitli tehlikeler çıkarıyordu. Şehir bağınaz şiddetten muaf değildi; Pliny Fisk 16-18 Haziran 1821'de Rum nüfusa yönelik kanlı katliama tanık olmuştu.²⁵ 1839'da sultanın ölümüyle birlikte, John Adger o endişe verici günleri "nereye baksak, isyan ve kargaşa kaygısı duyuyoruz" diye anlatmıştı.²⁶ Bulaşıcı hastalıklar yaygındı. 1837'de, İzmir'deki misyonerler tarafından ortaklaşa kaleme alınan bir mektupta, vebadan ötürü, 10.000-15.000 kişinin, yani toplam nüfusun onda birinin öldüğü belirtiliyordu. Ölü sayısı Türk ve Yahudi nüfusunun beşte birine yaklaşmıştı ama Hristiyanlar karantina uyguladıklarından daha az etkilenmişlerdi. Adger, iki küçük çocuğu öldükten sonra, hamile eşini daha sağlıklı olduğu söylenen yakın bir köye götürmüştü.²⁷ Diğer bir tehlikeyse yangınlardı; 1845'in Temmuz ayında çıkan yangın bunların en ciddisiydi. Şehrin Ermeni bölgesi büyük tahribata uğ-

23 *Life and Letters of Rev. David Temple, by his son, Rev. Daniel H. Temple* (Boston: Congregational Board of Publications, 1855), s. 121-22.

24 Adger'ın Ermeniler arasındaki faaliyetinin özeti hatıratında bulunabilir: John B. Adger, *My Life and Times, 1810-1899* (Richmond: Presbyterian Committee of Publication, 1899), s. 90-129.

25 ABC 16.6, c. 1, No. 1, Fisk and Levy Journal, 31 Temmuz 1820.

26 ABC 16.7.1, Ermeni Misyonu, c. 6, No. 162, Adger'ın mektubu, İzmir. 13 Temmuz 1839.

27 *age*, c. 6, No. 8, Ortak Mektup, İzmir, 31 Temmuz 1837; No. 139, Adger'ın mektubu, 29 Temmuz 1837.

ramıştı. Raporda belirtildiğine göre, bölgedeki 900 evden yalnızca 37'si ayakta kaldı. Şehrin güzel Ermeni kilisesi, kız okulu ile birlikte yok oldu, fakat Ermeni Akademisi ve hastanesi ciddi hasarlara rağmen ayakta kaldı.²⁸

Erken Dönem Projeleri

İzmir'e 1834 yılının sonlarına doğru gelen Adger derhal Ermenice öğrenmeye koyuldu, yanına da ona çeviri ve matbaacılık işlerinde yardımcı olacak iyi eğitilmiş gençler aldı. İlk Ermenice hocası, Avusturya konsolosunun dil oğlu Giovanni (Ermenice Hovhannes) dersler için günde yalnızca bir saat ayırabiliyordu.²⁹ İzmir'de çalışmaya daha uygun yardımcıları ve hocaları bulmanın imkânsızlığını değilse bile zorluğunu fark edince, Adger, kendisine bir dizi genç Ermeni âlim bulmaları konusunda İstanbul'daki meslektaşlarından yardım istedi. Bu Ermeni âlimler, misyonerlerin dini görüşlerine katılsın veya katılmasın, güncel fikirlerin ifade bulmasına, bunların sıradan bir Ermeni tarafından okunabilmesine ve anlaşılmasına imkân sunan Batı Ermenice yayıncılık şevkini paylaşıyorlardı. Çok sonra yazdığı anılarında Adger kendisine klasik ve modern Ermeniceyi öğreten ve gözetiminde çeviriler yapan genç Ermenilerden bahseder. Bunlardan ilki, İstanbul'daki Ermeni Papaz Okulu'nda öğretmenlik yapmış Sarkis Hohanisyan'dı. Kendini Ermeni din adamlarının eğitim seviyesini yükseltmeye adanmış ve 1837'deki ölümüne kadar misyonerlerle işbirliği yapmış olan, Papaz Okulu'nun terakkiperver, tahsilli müdürü Krikor Peştemalcıyan'ın³⁰ himayesindeki Hohanisyan, İstanbul'da Mezmurlar kitabının modern Ermeniceye çevrilmesinde Dwight'la birlikte çalışmış ve Adger'ın ihtiyacı göz önüne alınarak daha sonra İzmir'e atanmıştı. Yardımcılarının çeviri konusunda yaşadıkları zorluklara dair Adger şöyle yazmıştı:

28 age, c. 2, No. 76, İzmir raporu, 10 Temmuz 1845.

29 ABC 16.9, c. 3, No. 57, 22 Kasım 1834. Adger, Yunan devriminden önce Rumların bulunduğu mevkilerde –Giovanni'ninki gibi mevkilerde– artık Ermenilerin olduğunu söyler.

30 Peştemalcıyan'la ilgili misyoner değerlendirmesi için bkz. Anderson, *Missions to Oriental Churches*, s. 91-92.

Ermenilerin günlük konuşma diline çok fazla Türkçe kelime karışmıştı ve aklı çalışan her Ermeni gibi Sarkis de bu duruma karşıydı. Ona göre bu kelimeler halkın cehaletinin ve Müslümanların esaretinde olduğunun bir göstergesiydi. Halkın eğitim seviyesinin yükseltilmesi isteniyorsa şayet, modern Ermenice kelime dağarcığının hem genişlemesi hem de arılaşması kesinlikle gerekliydi. Dillerinde, yüzyıllardır kullanılmadığı için derinlere gömülmüş kelimeler var, bunların kazılıp çıkarılması şart, çünkü belirmeye başlayan yeni fikirlerin ifade edilmesi için o kelimelere ihtiyaç var.³¹

İzmir'deki ilk yerel Ermenice yayınlar arasında 1837 ve 1839 tarihli, astronomik hesaplamalara ilişkin pratik bilgilerin dini metinlerle birleştirildiği Hristiyan almanakları vardı. Adger'ın en büyük çalışması ve günümüzde Batı Ermenice yayıncılık faaliyetleri arasında öncü bir girişim olarak görülen on altı sayfalık aylık dergi *Işdemanan bidani kidelyats* (Yararlı Bilgiler Ambarı) 1839'da yayımlanmaya başladı. 17. yüzyıla gelindiğinde, yerel günlük dile dayalı, iktisadi ve teknik yazılar için kullanılan bir halk dili geliştirilmişti, fakat bu dil entelektüel ve dini konular için uygun değildi. *Işdemanan*'ın metni, bir uzmana göre, "halk dilini bilinçli ve etkili bir biçimde ıslah etmeyi başarmış, Türkçe kelimelerin olmadığı bir dil yaratma gayesini taşıyan, kabul edilebilir ölçüde muntazan ve en önemlisi günümüzün gerçekliklerini ifade etme ihtiyacına ayak uyduran ilk çalışma"ydı.³²

Yaklaşık yirmi yıl boyunca, farklı periyotlarla ve değişik biçimlerde basımı devam eden bu yayının popülerliği karşısında, Adger'ın birinci basıma yazdığı önsözde ifade ettiği gaye ve hedefleri alıntılanmak bize yol gösterecektir. Adger, demokratik eğilimini açıkça belli ederek, "Eğitimin faydalarının felsefecilere özgü bir şey olmaktan çıkıp kitlelere ulaşmaya başlaması çağımızın bir özelliğidir," diye yazmıştı. Bilgiyi yaymanın en güçlü yolunun muhtemelen matbaa, özellikle de faydalı süreli yayınlar olduğunu söylemişti. Bu tür yayınlar dünyanın

31 Adger, *My Life*, s. 98-99.

32 Marc Nichanian, *Ages et usages de la langue arménienne* (Paris: Editions Entente, 1989), s. 291. Ayrıca Nichanian'ın erken dönem Mikhitaristlerin Batı Ermenice yayınlarını incelediği çalışmasına bakınız, "Orientalism and Neo-Archaeology," *Journal of the Society for Armenian Studies* 19:2 (Aralık 2010): 26-28.

bütün aydınlanmış ülkelerinde yayımlandığı için Ermenicede de olmasına gayret ediliyordu.³³ Şöyle yazmıştı:

Dergimiz halk dilinde olacaktır. Kadim dilin üstün gücü ve güzelliğinden bihaber değiliz. Fakat bu zarif dil ulusun büyük bir kısmı tarafından bilinmediği ve gerçek hayırseverlik, azınlığın hususi memnuniyetinden çok çoğunluğun menfaatlerini önde tutmak anlamına geldiği için, bizler dergide modern dili kullanmayı seçtik. Bizler, bilgiyi kilit altında tutarak fakir ve cahil insanları ondan mahrum bırakan sistemden yana değiliz. Bizler bunu yapmazsak, Tanrı'nın, tıpkı bilgi gibi, tüm insanlığa bahsettiği armağanlarını, suyu ve havayı kilit altında tutmuş oluruz.³⁴

Adger Ermeniceye karışmış Türkçe kelimelerin sebep olduğu problemin farkına varmış ve şunun sözünü vermişti:

Yazılarımızda Türkçe kelimelere yer vermemeye itina etmeliyiz. Eğer anlaşılması zor bir Ermenice kelime kullanmak zorunda kaldıysak, yerine Türkçesini kullanmaktansa, kelimenin anlamını Türkçe ifadelerle dipnotlarda açıklayabiliriz. Bu şekilde, derginin okuyucuları her ay kendi dillerini daha yakından tanımaları için fırsat bulmuş olacak ve biz Hayk'ın çocuklarının asıl dillerini yavaş yavaş yeniden kullanmaları için naçizane yardımlarda bulunmaya devam edeceğiz.³⁵

Adger, içeriğinin neredeyse yarısı “apaçık dini” olan dergide, okuyucu kazanmak için yazıların “eğlenceli ve bilgi verici” olmasına dikkat etti. Okuyucuya birbirinden farklı konular vaat edildi: “Yeryüzünde yaşayan kuşlar, hayvanlar ve balıklar hakkında ilginç detaylar”, “insanlık tarihinden pasajlar – şu an var olan ya da bir zamanlar var olmuş farklı ulusları anlatan bazı metinler”, papazların isimleri de dahil olmak üzere kilisenin tarihi, “astronomi, kimya, mineraloji, pnömatik gibi çeşitli tabiat bilgileri”, coğrafyadaki “binbir güzellik” ve “an itibariyle meydana gelmekte olması mümkün önemli olaylar”.

33 Adger'in önsözünün İngilizce çevirisi şurada bulunabilir: ABC 16.7.1, c. 6, No. 155, Adger, Liverpool, İngiltere, Anderson'a, 20 Ekim 1838.

34 age.

35 age.

Son olarak, “Hıristiyanlığın, insanın kurtuluşuna ilişkin büyük hakikatlerinin cazip ve faydalı bir şekilde daima sunulması”.³⁶

Lakin misyonun odağında Kitabı Mukaddes çalışması vardı ve öncelik buna veriliyordu. İlk önce Adger’dan Dwight’ın çevirisini tamamlaması ve Mezmurlar kitabını modern Ermenice olarak yayımlaması ve sonra da Eski Ahit’in çevirisine kaldığı yerden devam etmesi istendi. Fakat Ermeni misyonu hızla büyüdüğü için İstanbul’daki meslektaşları modern Batı Ermenice bir Yeni Ahit’e acil ihtiyaç duymuştu. Adger bu meseleyle 1836’nın son aylarında ilgilendi. Yeni Ahit’in, Kitabı Mukaddes uzmanı Hovhannes Zohrabyan tarafından Paris’te yapılmış ve 1824’te BFBS gözetimi altında aynı yerde basılmış ilk, günlük Batı Ermenice çevirisini gözden geçirerek işe koyuldu. Misyonerler çağdaş kullanıma uygun bulmadıkları bu metni “oldukça eksik bir çeviri” olarak görüyorlardı; ayrıca misyonerlerin standart olarak kabul ettiği Klasik Yunanca metin yerine Klasik Ermenice metne dayandırıldığı için zaten baştan kaybetmişti. Misyonun bir toplantısında Adger’ın, Yeni Ahit’in hem Klasik hem modern Ermenice yeni baskılarının hazırlanmasına öncelik vermesine karar verildi – klasikte, Ermenice Kitabı Mukaddes’i Klasik Yunanca olanla uyumlu hale getirecek, moderndeyse Zohrab’ın çevirisinin dilini iyileştirecekti.

Adger, çalışmaya başladıktan sonra Klasik Ermenice Yeni Ahit’in Yunanca aslına epey yakın olduğunu fark ederek bundan çok etkilendi ve değiştirilmesinin neden istendiğini pek anlamadı. Ermenilerin hassasiyetlerinin her daim farkında olan Adger Boston’daki üstlerine şöyle yazdı:

Eğer mümkünse, bu halkı gücendirmemek için, onların büyük saygı gösterdiği ve gösterilen saygıyı ziyadesiyle hak eden bu eski nüshayı değiştirme görevini yerine getirmekten kaçınmak isterim. (...) Daha sonraki müstensihlerin ciddi olmayan bazı eklemelerini saymazsak, bu nüsha gerçekten hayranlık uyandırıcı. Bana kalırsa, bizim mükemmel İngilizce çevirimizden (...) aşağı kalır bir yanı kesinlikle yok.³⁷

³⁶ *age.*

³⁷ ABC 16.9, c. 3, No. 70, 16 Kasım 1836.

Adger’in tezi sonunda kabul gördü; Klasik Ermenice Yeni Ahit’in “Yunancası şüphesiz doğru” olan kısımları için sayfa kenarına notlar düşerek yayımlamaya başladı. Bu baskıyı hazırlamak için “Ermenice nüsha Yunancayla iki kez, kelimesi kelimesine, büyük dikkatle karşılaştırıldı ve ortaya çıkan her bir farklılık için not alındı. Daha sonra en önemli pasajlar seçildi ve bunların klasik Ermeniceleri dipnotta verildi.”³⁸ 1837’de İnciller, 1838’de ise Yeni Ahit’in tamamı yayımlandı. Adger daha sonra kendini modern Batı Ermenice çeviriye verdi. 1841’de İnciller, Yeni Ahit’in tamamı ise 1842’de basıldı.³⁹

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki misyonerlerin öncelikleri 1837’de değişmeye başladı – ve bu değişim İzmir matbaasına da yansdı. Bu zamana kadar yayınların büyük bir çoğunluğu Yunancaydı. Fakat Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında hatırı sayılır miktarda parasal yardım alan ve dikkatleri üzerine toplayan Amerikan Rum misyonu, Yunan hükümeti tarafından desteklenen Rum Kilisesi’nin giderek artan muhalefetiyle karşı karşıya kalmıştı. 1837’de İzmir matbaasının Rumca yayın üretimi 854.400 sayfaya tekabül ederken Ermenice yayınlarda üretim (çoğunluğu o yıl basılmış olan Klasik Yeni Ahit’e aitti) 2.440.100 sayfaya çıkmıştı.⁴⁰

Ermenice üretimin artan talebi karşılaması için, Adger bazı Ermeni âlimlerinden daha yardım aldı. Adger, bunlardan ilkini, Hohanisyan gibi İstanbul’dan gönderilmiş olan “Baron Arisdages” Yepremyan’ı (soyadı İngilizce kaynaklarda bazen Ephraimson olarak geçer) “çok iyi bir Ermeni âlim” olarak tarif etmişti; Arisdages Yeni Ahit’in yayımlanmasında yardımcı oldu. Üçüncü çevirmen İstanbullu Mıgırdiç Tomasyan İngilizceyi çok hızlı öğrenen “iyi bir Ermeni âlim” olarak tarif edilmişti; Hohanisyan ve Baron Arisdages’in dilsel becerilerine sahip olmasa da onun Ermenice yazma tarzını “halk daha rahat anlayabilir”di. Tomasyan’ın yardımıyla, Adger 1841’de

38 ABC 16.7.1, c. 6, No. 155, 20 Ekim 1838.

39 İzmir matbaasının Ermenice yayınlarının listesi için bkz. Peder John B. Adger, “A Historical and Descriptive Catalogue of Armenian and Armeno-Turkish Publications of the Smyrna Press,” Temmuz 1846, ABCFM Annual Report, 1846. Ekler, s. 249-54.

40 ABCFM, *Annual Report*, 1838.

C. C. Jones'un *Catechism*'inin Ermenicesini yayımladı. Daha sonra temel Amerikan okul kitabı *Çarmuh Yolcusu*'nun günlük Batı Ermenice çeviri ve basım işini yürüttü; bölümler ilk *Işdemaran bidani kidehyats*'da yayımladıktan sonra kitap tüm Türkiye'de kurulmakta olan Ermeni okullarında kullanılacak şekilde hazırlandı. Diğer bir yardımcı, İzmirli Mıgırdıç Papazyan oradaki Ermeni Akademisi'nin "baş öğretmeni" Antreas Varjabed'in küçük kardeşiydi. Papazyan'ın yardımıyla, Adger, Amerikalıların Ermeni Apostolik Kilisesi'ni ıslah etme amacına yönelik en iddialı projelerinden birini, Merle d'Aubigné'nin *Histoire de la Réformation*'unu Fransızcadan Ermeniceye çevirme işini tamamladı.⁴¹ Bu eserlere ek olarak, Adger "Cennetteki Neşe", "Ruhun Işığı", "Günahın Yolculuğu", "Günah Önemsiz Değildir", "Ne Yapmalıyım?" gibi başlıkları olan bazı kısa dini broşürlerin çevirisi ve basımını yürüttü. Okul kitapları, dört cilt olarak hazırlanan oldukça popüler resimli bir imla kitabından, Worcester'in astronomi ve John Abercrombie'nin bilinç kültürü üzerine olan lise kitaplarına kadar geniş bir yelpazede yayımlanıyordu.⁴²

İzmir'deki Batı Ermenice matbaacılık faaliyetlerinin ilk on yılında, John Adger en önemli kişiydi. Oldukça küçük (üç-beş kişi ve eşlerinden oluşan) İzmir misyonunun iyi Ermenice konuşan tek üyesiydi; ne matbaanın müdürü (Peder Temple Yunanca uzmanıydı) ne de Amerikalı matbaacı (Homan Hallock) Ermenice biliyordu. Zengin bir aileden gelen güneyli Presbiteryen Adger, birçoğu kuzeydoğulu ve Kongregasyonalist olan meslektaşlarınınkinden daha farklı bir geçmişe sahipti. Onlar New England'daki okullardan mezundu, Adger ise Princeton Teoloji Okulu'nda okumuştı ve ailesinin maddi desteği sayesinde İzmir'deki sağlıklı yaşam koşullarından, özellikle yaz sıcaklarından kaçıp eşi ve çocuklarıyla birlikte civar bölgelere, hatta Avrupa'ya gidebiliyordu. 1838'de üçüncü çocuğunun ölümünden sonra Adger eşiyle birlikte İngiltere'ye seyahat etti ve daha sonra eşini toparlanması için ABD'ye gönderdi. Bazı meslektaşları ona muhtemelen imrenerek bakıyordu. Memleketinden gelen ek

41 Adger, *My Life*, s. 100-03.

42 Adger, "Historical and Descriptive Catalogue".

mali desteği yalnızca ailesinin özel ihtiyaçları için kullanmıyordu. Bir noktada, Adger iki erkek kardeşinin 800 dolarlık misyon ekipmanı için yardım ettiğini not düşer; bu parayla Viyana Mikhitaristlerinden matbaada kullanılmak üzere zarif bir Ermenice yazı tipi takımı satın alınmıştı.⁴³

Ufak misyoner çevresi dışında, İzmir’deki Amerikalılar şehirde bir Protestan şapeli kurmuş olan yerel Felemenk ve İngiliz tüccarlarla ilişki içerisindeydiler. Protestan çevreler bazen BFBS, Londra Misyoner Topluluğu, Amerikan Kitabı Mukaddes Cemiyeti temsilcilerini de içeriyordu. Protestan şapelinde tüccarlara ve diğer Evanjeliklere vaaz vermenin dışında, misyonerler yerel Rum ve Ermeni halkları için de çeşitli ayinler düzenliyorlardı. Fakat Rum Ortodoks ve Ermeni Apostolik kiliselerinin Evanjelik öğretilerine karşı gidecek artan düşmanlıkları bu ayinlere katılımın kısıtlanmasına yol açtı. Anılarında Adger matbaanın gereksinimlerinin ve İzmir Ermeni nüfusunun görece ufaklığının onun Ermeniler arasında doğrudan misyoner çalışması yürütmesini zorlaştırdığını belirtir. Fakat dili öğrenir öğrenmez Pazar ayinlerini Ermenice yapmaya başladı. “Genelde, kendi üç dört çevirmenimin dışında, kutsal metin tefsirlerimi bir ya da iki Ermeni daha dinlerdi. Ama bir Pazar ayinine karşımda tam on altı Ermeni’nin olduğu geniş bir cemaat vardı!”⁴⁴

Matbaanın gereksinimleri Adger’ın, halka ulaşmanın en etkin yolu olan okullara çok az zaman ayırmasına da sebep olmuştu. Adger, yine de kız çocuklarının okula gönderilmesi için çaba harcadı. 1836 yılının Mayıs ayında, Ermeni hastanesindeki bir odanın kız okulu öğrencileri için ücretsiz hale getirildiğini ve çok geçmeden, “muhtemelen okuma yazma bilen bir Ermeni kadının dahi olmadığı” ve “okul denebilecek yerlerdeki derslerinse cahil din adamları tarafından verildiği” bir şehirde kırk öğrencinin kız okuluna kayıt yaptırdığını not düşer. Ermeni cemaatinden birinin itiraz edip, diğerlerini “kendi okullarını destekleyemeyecek kadar fakir olmadıklarına” ikna edene kadar her şey yolunda görünüyordu. Adger,

43 ABC 16.7.1, c. 6, No. 154, 3 Ekim 1838, No. 190, 27 Ocak 1841.

44 Adger, *My Life*, s. 104.

okulu bir hafta yönettikten sonra İzmirli Ermenilerden bir teşekkür mektubu aldı; masa, sıra ve malzeme masraflarını karşılamayı ve bundan sonra okulun cemaat tarafından yönetilmesini istediklerini ifade ediyorlardı. Adger, üstlerine iyimser bir tavırla Ermenilerin bu işin altından kalkabileceklerini düşündüğünü belirtir ve “[Bu okulu] memnuniyetle teslim etmek benim görevimdir,” diye yazar. Bu olaydan “Ermeniler gururlu, cesur bir halk, ve parayı Rumlar kadar sevmiyorlar” sonucunu çıkarır. “Kendi kız çocuklarının eğitimi için yabancıların yardımlarına muhtaç olmayı istememeleri kesinlikle takdire şayan.”⁴⁵

Adger, yerel halkın hassasiyetlerine dönemin çoğu misyonerlerinden daha fazla önem veriyordu. Klasik Ermenice Yeni Ahit’in orijinal Yunancayla tam uyuşması için sözcük seçimini değiştirme meselesindeki muhalefeti Adger’ın Ermeni geleneğine duyduğu saygının bir göstergesiydi. Ermeni Kilisesi’nin içine sızmış önemsiz pratiklerin birçoğunu eleştirme yönündeki misyoner eğilimine karşı çıkmış, üzerinde genel olarak uzlaşılan daha kapsamlı Hristiyan ilkelerinin vurgulanmasını önermişti. Her ne kadar dini yayınların İngilizceden Ermeniceye çevrilmesi konusunda kendi payına düşenden fazlasını yapmış olsa da, bu Batılı materyalin birçoğunun Ermeni düşün dünyasında yeri olmadığına işaret etmiş ve yerel bir Hristiyan literatürü oluşturmaya teşvik etmenin önemine dikkat çekmişti. Eğitimli bir Ermeni nüfusun Protestan öğretilerine açık, yenilikçi gücü oluşturabileceği yönünde bir kanısı vardı – bu nedenle eğitim programlarını ve Hristiyanlık öğretilerinin yanı sıra genel anlamda aydınlanmayı savunan *İşdemaran bidani kidelyats*’ı güçlü bir şekilde desteklemişti.⁴⁶

Adger, yaymaya çalıştığı Evanjelik Protestanlığı İzmirli Ermeni entelektüellerin çoğunun onaylamadığını bilse de, onlarla irtibat halinde kalmak için büyük çaba sarf etmişti. Adger’a bakılırsa, İzmir’deki Ermeni misyonu iki bağımsız Ermenice gazetesinin kurulmasını sağlamıştı. Misyonun matbaası, bir kemer sıkma hamlesi sonu-

45 ABC 16.9, c. 3, No. 68, 3 Mayıs 1836.

46 ABC 16.7.1, c. 6, No. 202, Adger, *Journal of a Tour to Some of the Seven Churches of Asia*, 1838, Sonuçlar.

cunda 1830'ların sonuna doğru kapandığında, İzmir matbaasının birçok ekipmanı ve hurufatı, matbaanın eski idarecilerden William Griffitt'e devredildi. Griffitt bağımsız bir matbaa kurmuştu ve sözleşmeye bağlı olarak misyoner yayıncılığı hizmeti verecekti. Fakat ona bütün Ermeni yazı tipleri verilmedi, bazıları yerel Ermeni matbaacılar satıldı. Bunlardan birinde, modern Batı Ermenice yayımlanan ve ilerici görüşlerinden ötürü Adger'ın övgüsünü kazanan yeni bir gazete çıkarılıyordu. Bu gazete, 19. yüzyıl Ermeni rönesansında fark edilir bir rolü olan *Arşaluys Araradyan*'dı (Ararat Şafağı). Adger gazeteyi "göründüğü kadarıyla olumlu bir etki yaratan" haftalık bir yayın olarak tanımlamış ve editörün "hususî arkadaşı" olması ve gazetenin misyondan gelen, matbaacı Hallock'un, ABD'den ısmarlanmış "ıstampa ve harf kalıpları"nı kullanarak döktüğü yazı tipiyle basılıyor olmasından gurur duyuyordu.⁴⁷ Adger "hususî arkadaşı"nın ismini vermez ama *Arşaluys Araradyan* gazetesinin editörünün Ğugas K. Baltazaryan olduğunu biliyoruz. *Arşaluys Araradyan* hem Türkiye'de basılmış ilk Ermenice gazete (kısa bir süre için Ermenice baskısı olan, İstanbul'da yayımlanan Fransız *Monitor Ottoman* dışında) hem de farklı ülkelerdeki Ermenilere de dağıtılan, kelimenin tam anlamıyla ulusal ilk Ermeni gazetesiydi.⁴⁸

1843'te, ikinci bir gazete çıkarmak isteyen Ermeniler, Adger'ın yardımcısı Sarkis'ten İngilizce gazetelerden yapılacak çevirileri üstlenmesini talep ettiklerinde, Adger onlara ne ölçüde destek olması gerektiği konusunda kararsız kaldı. Halihazırda misyon –matbaacı Hallock aracılığıyla– Trieste'de yaşayan İzmirli bir Ermeni yayıncıya hurufat vermiş ve teknik konularda yardım sağlamıştı. Adger, "içerdiği birçok iyi konuya rağmen, Fransız ve Yunan gazetelerinde çıkan, Protestanlık konusunda büyük palavralara ve taşlamalara yer vermeye devam ediyor" dediği *Arşaluys Araradyan* örneğine rağmen,

47 ABC 16.7.1, c. 6, No. 203, 10 Şubat 1841.

48 Karekin Levonyan, *Hayots barperagan mamulı: Liagadar tsutsag hay Irakrutyan sgxpits minçev mer oren, 1794-1934* [Ermenice Süreli Yayınlar: Başlangıcından Günümüze Ermeni Gazeteciliğinin Eksiksiz Kataloğu] (Erivan: Hradaragutyun Melkonyan Fondi, 1934), s. xx-xxi, 5. *Arşaluys Araradyan* 1887'ye kadar yayın hayatını sürdürdü.

hâlâ “gazeteler aracılığıyla çok faydalı bir etki bırakılabileceği”ni düşünüyordu. Adger ikinci gazetenin ismini vermez ama muhtemelen 1843-1846 yıllarında yayımlanan *Hayrenaser* gazetesiydi.⁴⁹

Adger’ın *Arşaluys Araradyan*’ın editörlüğünü yapan “hususî arkadaş” aynı zamanda eğitimi desteklemek için 1842’de kurulan edebî ve vatanperver bir dernek olan Sünikliler Cemiyeti’nin önde gelen üyelerindendi. Adger bu topluluktan üyelik teklifi almış olmaktan ötürü kıvanç duyar fakat bu teklifi kabul edip etmediğine dair bir şey söylemez. Cemiyet, misyonun felsefe teçhizatını alarak Ermeni Akademisi’nin hizmetine sunmuş ve Akademi’ye bir geometri ve bir İngilizce öğretmeninin alınması için gerekli kaynağı sağlamıştı. Ertesi sene, Adger, cemiyetin çalışmaları ve özellikle on iki yoksul Ermeni erkek çocuğun seçilerek eğitim için Avrupa’ya gönderilebilmesi için Ermeni cemaatinin üyelerinden maddî destek (hisse şeklinde) talep ettiğini bildiriyordu. Bu çocuklar (“Sünyats Cemiyeti’nin Evlatları”) döndüklerinde öğretmen olmaları amacıyla Avrupa’ya gönderilecekti. Adger bu tür bir dernek fikriyle Ermenilerin yeni karşılaştıklarını ve bunun cemaate çok büyük yarar sağlayabileceğini söylüyordu.⁵⁰

Adger, İzmirli entelektüellerle kurduğu ilişkilere dair genelde olumlu notlar alsa da, yerel halkın Amerikalılara ve Evanjelik Protestanlığa şüpheyle yaklaştığı ve bunun alttan alta bir gerginliğe yol açtığını gizleyemez. Bu kozmopolit şehirde Frenk kültürünü öne çıkaran çağdaş modanın esintileri vardı. Adger 1845’te yeni yardımcısının, bölgedeki Ermenilerin yarısının “inançlarına sıkı sıkıya bağlı”, diğer yarısının ise “Frenk âdetlerine deli divane” olduklarına ilişkin gözlemini paylaşır.⁵¹ Yabancıların Ermenileri ilgilendiren meselelere müdahale etmesi hem Katolik/Mıkhitarist hem Ermeni Apostolik dini çevrelerde bir düşmanlık ve öfkeye yol açıyor, Amerikalıların sunduğu eğitim fırsatlarından istifade etme arzusu Amerikan karışıklığıyla birlikte yürüyordu. Adger bu çelişkili hislerin kesinlikle farkındaydı; 1841’de, günlüğüne, şehrin önde gelen kişilerinin,

49 ABC 16.7.1, c. 6, No. 205, Adger’ın Hatıratı, 24 Ocak girişi, 1843; Levonyan, *Hayots barperagan mamuli*, s. xxi, 5.

50 ABC 16.7.1, c. 2, No. 204, 22 Nisan 1842; No. 205, 27 Ocak 1843.

51 ABC 16.7.1, c. 2, No. 88, 16 Şubat 1845.

onun çalışmalarını ve özellikle Pazar ayinlerini durdurmanın yolunu aradıkları bir toplantı düzenlediklerini yazar. Adger, Ermeni Kilisesi’ne nüfuz eden “batıl inançlar”a ilişkin konuşurken çok dikkatli davranması gerektiği sonucuna varmıştı.⁵² Alta alta süren gerginlik Boston’daki Heyetin ve İstanbul’daki Ermeni Patriği’nin gitgide saldırgan bir tutum içine girmesiyle artmıştı. Mezhepsel farklılıklardan ziyade Hristiyan teolojisinin ortak yanlarını vurgulamaya çalışan Adger, Ermeni Kilisesi’nin onlara hata gibi görünen taraflarını öne çıkarmaya çalışan birçok meslektaşıyla fikir ayrılığı yaşadı. 1840’ta tavırlar sertleşince, her iki tarafın ılımlı üyeleri zorluk yaşamaya başladı. Antreas Varjabed, kutsal metinlerin çevrilmesinin ve dağıtılmasının yanlış olmayacağı fikrine karşı çıkmasına rağmen, Adger’la olan yakınlığından ötürü mülkünü kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. Roma’da *Propaganda Fide*’de öğrenim görmüş olan Antreas, Adger’a göre “iyi tahsilli ve yüksek itibara sahip bir adam”dı. Adger, onu, Protestan olmasa da “hakikate kayda değer bir bağlılık” gösteren etkin bir güç olarak görüyordu.⁵³

Matbaa idarecilerinin şevkine rağmen, Amerikan Heyeti’nin yayınların yerel halk üzerindeki etkisini beklemeye sabrı olmaması tuhaftı, zaten çok geçmeden de matbaacılık faaliyetlerinden desteğini çekti. Yayınlar genel olarak insanları Protestanlığa çekmekte pek başarılı değildi. Üstüne üstlük birçok dilde yayın yapmak oldukça masraflıydı ve misyoner bütçeleri sıkı kontrol altındaydı. Misyonerlik çalışmalarının artık doğrudan yapılması gerektiğine karar verildi.⁵⁴ Adger bu yönde vaaz vermenin sınırlı bir etkisi olduğunu fakat yayınların binlerce insana ulaşma imkânı sağladığını savunarak bu yeni politikaya karşı çıktı. Ayrıca köklü bir Hristiyan literatürüne sahip olan ve en temel dini kitapların modern baskılarının faydasını görebilecek halklar –örneğin Ermeniler– ile diğerleri, yani herhangi bir Hristiyan geleneğini benimsememiş, ve genellikle Amerikalılar ge-

52 ABC 16.7.1, c. 6, No. 204, 24 Kasım 1841.

53 ABC 16.7.1, c. 2, No. 94, 17 Mart 1846.

54 J. F. Coakley, “Printing Offices of the American Board of Commissioners for Foreign Mission, 1817-1900: A Synopsis,” *Printing in the Mission Field*, Harvard Library Bulletin 9:1 (Bahar 1998): 5-7.

lene dek bir yazılı metni dahi olmayanlar arasında ayırım yapılmasını önerdi. Heyetin politikasını anlamak güçtü çünkü İzmir'deki matbaacılık faaliyetleri büyük oranda diğer kurumlar tarafından destekleniyordu; Kitabı Mukaddes'in Ermenice baskıları için ilk önce BFBS sonra Amerikan Kitabı Mukaddes Topluluğu tarafından fon sağlanır. American Tract Society ve diğer kurumlar da finansal destek vermişlerdi. Heyetin masrafı misyonerlere verdiği destekten ibaretti. Fakat Adger'ın talebi ciddiye alınmadı ve yayın için kendisine tahsis edilen bütçe azaltıldı, hal böyle olunca *İşdemaran bidani kidelyats*'ın basımı maddi sıkıntılardan ötürü 1842 ile 1844 arasında durdu.⁵⁵

Adger en becerikli ve üretken Amerikalı misyoner editör-çevirmenlerden biriydi ama on iki yıl sonra işi bıraktı. Geçirdiği çiçek hastalığının ardından tam olarak iyileşmeden editörlüğe döndü ve bu durum bir editörün yaşayabileceği en kötü sakatlığa, görme yetisinin bozulmasına yol açtı. Misyonerlik faaliyetleri konusunda meslektaşlarıyla sık sık anlaşmazlık yaşadı. Fakat bu anlaşmazlıkların en yıpratıcısı 1846'da, ücretsiz izinde olduğu sırada Boston'daki misyoner evini ziyaretinde yaşandı; burada Adger'ın üstleri, onun karısı vasıtasıyla birkaç köleye sahip olduğunu öğrendiklerinde şok oldular – köleliğin kaldırılması için mücadele verilen bir dönemdi bu. Amerikan Heyeti, yurtdışındaki misyonerlik faaliyetlerine yoğunlaşmaya ve içeride gittikçe büyük bir sorun haline gelen kölelik meselesine karışmamaya özen gösteriyordu. Yine de çoğu üyesi ve destekçisi köleliğin kaldırılmasından yanaydı. Adger bu nedenle görevinden istifa etti. Fakat İzmir'den ayrılmadan önce, o zamana kadar matbaada basılmış Ermenice ve Ermeni harfli Türkçe yayınların bir kataloğunu hazırladı. 1836-1846 arasında çıkan kırktan fazla Batı Ermenice yayını listeleyen bu doküman oldukça etkileyicidir.⁵⁶

Yeni koşullar

Adger'ın Türkiye'den ayrıldığı 1846 yılı, Amerikalıların Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinde kritik bir eşiğe işaret ediyor-

55 ABC 16.7.1, c. 6, No. 36, 16 Haziran 1840, ve No. 190, 27 Ocak 1843.

56 Adger, "Historical and Descriptive Catalogue".

du. Amerikan Heyeti’nin 1843-44 kışında gittikçe güçlenen dışişleri sekreteri Peder Rufus Anderson, Heyetin nüfuzlu bir üyesi olan Peder Joel Hawes ile birlikte Boston’dan Doğu’ya doğru bir yolculuğa çıktı ve misyonun Atina, İzmir, Bursa, İstanbul, Trabzon, Beyrut ve Kudüs’teki merkezlerini ziyaret etti. Bu yolculuğun amacı misyonerlik faaliyetlerinin durumunu incelemek ve mevcut politikaların bir değerlendirmesini yapmaktı. Yoğun toplantılar ve görüşmelerle geçen üç buçuk ayın sonunda, Anderson, Rum bölümünün kapatılmasını, Yahudi bölümünün diğerlerinden ayrılmasını, Ermeniler içinse yoğunlaştırılmış ayrı bir çalışma yürütülmesini ve daha atak davranılmasını önerdi, Hawes da onunla aynı fikirdeydi.

Bu zamana kadar Ermeniler arasında yürütülen misyoner çalışmaları Ermeni Kilisesi’nde reforma önayak olmak için halk arasında Evanjelik öğretiyi yaymaya odaklanmıştı. Fark edilen hatalara işaret edilse de Ermeniler milli kiliselerinden ayrılmaya teşvik edilmiyor ve Evanjelik Kilisesi’ne kabul edilmiyorlardı. Bu politika Ermenilere yakınlık duyan, küçük ama sayısı giderek artan bir grup misyonerin –çoğunluğu İstanbul’dandı– ilgisini çekmişti. Bundan sonra Ermenilere “vicdanlarını rahatsız edebilecek herhangi bir doktrini benimsemeleri ve bu yönde bir edimde bulunmaları” için –Anderson böyle diyordu– tavsiye verilmeyecekti. Ancak Hawes bu konuda çok daha katıydı: Ermeni Kilisesi’nin “hata”larına dikkat çekmiş, “bu meselede uzlaşıya yer olmadığı”nı söylemişti. “Kardeşlerimizi hatalarıyla birlikte kabul etmemek, mezhebimize geçecek olanlara zulmetmekse, olsun varsın,” diyordu, çünkü ne de olsa “havariler de ruhlarının selameti için böyle bir bedel ödemiştir.” Anderson’ın Amerikan Heyeti tarafından tasdik edilen önerileri, 1846’da Protestanlık yanlılarının Ermeni Kilisesi’nden aforoz edilmesine ve Ermeni Evanjelik Kilisesi’nin kurulmasına yol açacak olaylar zincirinin önemli bir halkasıydı.⁵⁷

57 Rufus Anderson, *Report to the Prudential Committee of a Visit to the Missions in the Levant* (Boston: ABCFM, 1844). Ermeni Evanjelik Kilisesi’nin kuruluşuna yol açan olayların bir anlatısı G. H. Chopourian, *The Armenian Evangelical Reformation: Causes and Effects* (New York: Armenian Missionary Association of America, 1972), özellikle 7. bölüm, “The Final Separation.”

Artık Ermenice yayınlara eskisinden daha fazla ihtiyaç vardı. Fakat Anderson çelişkili bir biçimde, misyoner yayıncılığına ilişkin şüphelerini dile getiriyor, matbaanın “köle değil efendi olmaya” meylettiğini iddia ediyordu.⁵⁸ Lakin yeni bir modern Ermenice Kitabı Mukaddes’in yayımlanması temel bir ihtiyaçtı. Neyse ki Adger’ın bıraktığı işi devralacak becerikli, yeni bir misyoner vardı. 1838’de Ortodoks Kilisesi ve Yunan hükümeti, Amerikan Evanjelistlerin faaliyetlerine şiddetle karşı çıkınca, misyoner Elias Riggs Küçük Asya Rumları arasında çalışması için Atina’dan İzmir’e tayin edilmişti. Fakat Rumlara yönelik ilerleme kaydedilememesi ve Ermeni misyonunun ihtiyaçlarının gittikçe artması üzerine Heyet, 1844’te, fazla mesai yapan Adger’a yardım etmesi için Riggs’i görevlendirdi. 1846’da, Adger istifa ettikten sonra, Riggs Ermenice yayın yapan matbaanın başına getirildi ve Adger’ın halefi olarak önemli başarılar kazandı. 1810’da New Jersey’de doğan Riggs, Amherst Koleji ve Andover Teoloji Okulu mezunuydu. On sekiz yaşında bir Arapça gramer kitabı yazmış, teoloji çalışmalarının son senesinde de Kelanice bir kılavuz çıkarmıştı. Klasik Yunanca, Latince ve İbranice dışında Türkçe de biliyordu. Riggs, kayda değer dil becerisiyle şimdi de Ermeniceye yönelmişti.⁵⁹

Saygıdeğer bir dilbilimci olan Riggs standart referans kitaplarına olan ihtiyacın farkındaydı. 1847’de, çığır açan iki çalışmasından ilki ni yayımladı. *A Brief Grammar of the Modern Armenian Language as Spoken in Constantinople and Asia Minor* [İstanbul ve Küçük Asya’da Konuşulan Modern Ermenicenin Gramerine Kısa Bir Bakış] adlı çalışması, “günlük dillerinin grameri hakkında henüz bir yayınları olmayan” Ermeniler için hazırlanmıştı. 162 sayfalık ikinci çalışması, *Vocabulary of Words Used in Modern Armenian but Not Found in the Ancient Armenian Lexicons* [Klasik Ermenicede Olmayan, Modern Ermenice Kelimeler Sözlüğü] ise altı binden fazla kelime barındırıyordu. Her iki çalışma da İzmir’de basıldı; ilk kitabın gözden geçirilmiş hali daha sonra İstanbul’da 1853’te tekrar basıldı.

58 Anderson, *Visit in the Levant*, s. 18-19.

59 Henry O. Dwight, “A Mighty Worker Before the Lord: Rev. Elias Riggs,” *Missionary Herald* (Mart 1901): 98-103.

Riggs en çok Eski Ahit’in Modern Batı Ermeniceye çevrilmesi için uğraştı, bunu Klasik Ermenice çevirinin temel aldığı Yunanca metnin yerine orijinal İbranice metne dayanarak yapacaktı. Adger gibi Ermeni asistanlarından destek aldı. Eski Ahit 1847 ile 1853 arasında dört bölüm halinde yayımlandı; 1853’te İzmir matbaası, Riggs’in gözetiminde tüm Kitabı Mukaddes’i Batı Ermeniceye çevirdi. Bu edisyonun daha sonra defalarca tekrar basımı yapıldı.⁶⁰

İzmir matbaasındaki Ermenice üretim çarpıcıydı. 1853’te misyonun yıllık raporuna göre Ermenice basılmış 6.375.000 sayfa vardı. İzmir matbaası kuruluşundan itibaren toplam 116.500.000 sayfa basmıştı ve bunun ciddi bir bölümü, hatta yarısından fazlası muhtemelen Batı Ermeniceydi.⁶¹

1853’te Kitabı Mukaddes’in Batı Ermenice baskısını tamamlayan Peder Riggs, matbaayı İstanbul’a taşıma kararı aldı, çünkü oradaki geniş Ermeni nüfusu misyonerlik faaliyetleri açısından daha fazla kaynak sağlayabilir, daha çok fırsat sunabilirdi. Böylece Amerikan misyonunun İzmir’deki Ermenice yayıncılık hikâyesi sona erdi. Buradaki çok kapsamlı Batı Ermenice üretimin önemi göz ardı edilemez. Bu faaliyetler edebiyat dilinin gelişimini tetiklemiş, sonraki yıllarda Ermeni yazarlar, kaleme aldıkları harika düzyazıları ve şiirlerle bu dile incelik kazandırmış ve aynı yüzyılın son çeyreğinde Ermeni edebiyatı yükselişe geçmiştir. Bunun ötesinde, misyonerlerin matbaacılıkta benimsediği felsefe, o zaman ve mekân açısından bir devrim niteliğindeydi – zengininden fakirine, şehirlisinden köylüsüne, yalnızca seçkinlerin değil, orta ve alt sınıfların da, herkesin yazılı metinlere erişimi olmalıydı. Demokrasinin bir ürünü olan bu mefhumla göre herkesin matbu bilgiye ulaşma ve bir papaza, kamu görevlisine

60 Riggs, 1856’da iki yıl kalmak üzere ABD’ye döndüğünde, New York’taki Bible House’da, Ermenice Kitabı Mukaddes’in elektrikli klişe yapımına nezaret etti ve aynı zamanda Union Teoloji Okulu’nda İbranice ve Keldanice hocalığı yaptı. İstanbul’a geri geldiğinde eğitim çalışmaları, konuşmaları ve yazılarıyla misyonerlik çalışmalarına devam etti ve bu süre zarfında, özellikle, Kitabı Mukaddes’i Bulgarcaya çevirmesiyle tanındı. 1901’de, 90 yaşında öldü. (Dwight, “A Mighty Worker”).

61 ABCFM, *Annual Report*, 1854, s. 6.

veya başka bir otoritenin aracılığına ihtiyaç duymadan bu bilgiyi yorumlama ve doğrudan hükme varma hakkı vardı. İzmir’de başlayan misyoner yayıncılığı, yeteri kadar takdir edilmese de, özellikle okur-yazarlığın yaygınlaşması için eğitim alanında yürütülen geniş çaplı misyonerlik faaliyetleriyle birlikte Ermeni halkının 19. yüzyıldaki “uyanış” veya rönesansında (*zartonk*) önemli bir rol oynamıştır.

İngilizceden çeviren: Gülbin Kıranoglu

İzmirli Çevirmenler-Aydınlanmacılar

Sona Seferian

İzmir Ermeni toplumunun kökleri 13. yüzyıla dayanır. 17. ve 18. yüzyıllarda Doğu Ermenistan bölgesinde yaşayan binlerce Ermeni İzmir'e göç etmişti. 1836'da şehirde 10.000, 1915'e gelindiğinde ise 30.000 Ermeni vardı. 1920-22'deki Türk-Yunan savaşından sonraya şehirdeki Ermeni varlığı sona ermişti.¹

19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca, Ermeniler şehrin farklı kesimlerine yerleştiler. Dört kiliseleri, 1802'den beri faaliyet gösteren bir hastaneleri vardı. Ermeni tüccarlar Avrupa şehirlerinde iş kurmuşlardı; halı, deri, yün, tahıl ve kuru meyve ihraç ederken, yağ ve şeker ithal ediyorlardı. Ermeni esnaflar loncalara ayrılmışlardı, civar yerleşimlerde yaşayan köylülerse her çeşit meyve ve sebze üretimiyle uğraşıyorlardı.

İzmir aynı zamanda bir kültürel merkezdi. 1759'da, ilk matbaa olan Mahdesi Margos kitaplar, süreli yayınlar ve gazeteler çıkarmış, bu sayede şehrin kültürel, sosyal ve siyasal yaşamı canlılık kazanmıştı. 1830'larda ise Batı Ermenice (*aşkhapapar*) pek çok dergi ve gazete ortaya çıkmıştı. Bu yayınlarda şehirden ve dünyadan haberler, edebi metinler, ticaret, tarih ve siyasetle ilgili makalelere yer verilmişti. Böylece Ermeni toplumunun birlik içinde hareket etmesi durumunda sosyal-ekonomik-kültürel reformlar gerçekleştirilebileceği fikri vurgulanmıştır. 1922'ye kadar, toplamda otuz altı Ermenice gazete ve dergi yayımlanmıştır.

Eğitim alanında, 1775'te kurulan Mesrobyan Okulu dikkat çekiyordu, bu okuldan mezun olan öğrenciler eğitimlerini yurtdı-

1 Haygagan Sovedagan Hanrakıdaran [Sovyet Ermenistan Ansiklopedisi], c. 4, (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1978), s. 312-13.

şında devam ettirebilmektedirler. Okul özellikle, Ermeni toplumu için kültürel bir merkez haline geldiği 1830 ve 1840'lı yıllarda faaldi. 1840'larda kendi matbaasını kurdu ve burada kitapçılar, ders kitapları, kurgu eserler ve çeviriler yayımlandı. Okulun kütüphanesinde ise farklı dillerden binlerce kitap bulunuyordu. Mesrobyan dışında 1840'ta kurulan Hripsimyan Kız Okulu ve pek çok özel okul ve kültür derneği mevcuttu.

1841'de Triesteli Ermeni tüccarlar, 4. yüzyılda Tanrı'nın kelamını ve inayetini tüm Ermenistan'a yaymış olan Kutsal Çevirmenler (*Surp Tarkmançats*) Sahak Barteve ve Mesrob Maşdots için bir anma düzenlenmesi konusunda Sünikliler Cemiyeti'ni (*Sünyats ingerut-yun*) desteklediler. Cemiyet Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok okul inşa etti ve onardı. Bunun yanında okul ile kilisenin ayrılmasını savunan başka dernekler de mevcuttu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa'da ortaya çıkan Aydınlanma Çağı felsefesi, Hindistan Madras'taki Movses Bağramyan ve Şahamir Şahamiryan –insanın özgür bir varlık olarak doğduğunu savunuyor ve özgürlükçü ideolojiyi benimsiyorlardı– aracılığıyla Ermeni âlemiyle buluşmuştu. Bağımsızlık mücadelesi veren Hovsep Emin de dahil olmak üzere bu entelektüeller, monarşiye karşı gelmiş, Ermenileri özgürleştirmek ve doğaya hükmetmek için akli en kudretli güç olarak görmüşlerdi. Onlara göre aydınlanmış bir toplum, aklın yasalarına göre işleyen toplumdur. Aydınlanma, toplumlar iyi ve kötüyü birbirinden ayırabilen önderler tarafından yönetildiği takdirde, tarihin döngüsünü değiştirebilirdi. Eğitim, gençlere yurtseverliği aşılama ve onları aydınlatma yoluydu. Aydınlanma'yla birlikte Ermeniler arasında edebiyat, sanat ve bilim alanında bir uyanış gerçekleşmişti. İlk Ermenice dergi *Aztarar*'ın (Ulak) 1794 ve 1796 arasında Harutyun Şimavonyan tarafından Madras'ta yayımlanmasıyla birlikte yeni edebiyat dili olan *aşkharapara*nın kullanımının önündeki engeller ortadan kalkmış, okullarda modern uygulamalar resmiyet kazanmış ve Ermenice edebiyat gelişmeye başlamıştı.

19. yüzyılın ikinci yarısında İzmir, Osmanlı Ermenileri için İstanbul'dan sonra en önemli ikinci merkezdi. Ermeniler, ticaret, zanaat,

bilim ve kültürde öne çıkmaktaydı. On yıl sonra, Ermeni yayıncılık faaliyetleri gelişmişti. Mesrobyan Okulu'yla birlikte Dedeyan Matbaası (1853-1892) Ermeni toplumunun kültürel hayatının nüvesiydi.² Dedeyan kardeşlerle birlikte neredeyse dönemin tüm çevirmen ve aydınları, Mesrobyan Okulu'ndan çıkmıştı. Belli başlı Avrupa dillerine, Ermeni tarihine, klasik ve modern Ermeniceye (*krapar* ve *aş-kharapar*) hâkimlerdi, okullar ve matbaalar kurmuşlar, gazeteler ve dergiler yayımlamışlar, yetenekli çocukları eğitim almaları için Avrupa'ya göndermişlerdi. 1851'de Mesrobyan Okulu öğrencilerinden Dikran Dedeyan, kardeşleri Isdepan ve Sarkis'le birlikte İzmir'de bir matbaa kurdu. Henüz öğrenci olan iki kardeş, Aram ve Hagop ise Latince'den yaptıkları çevirileri basmışlardı. 1853'te *Arpi Araradyan* (Ararat Şafağı) gazetesi Garabed Dedeyan'ın *Shakespeare Oyunları* başlığıyla çevirdiği *Yanlışlıklar Komedyası*'nı yayımlamış ve Shakespeare'in *aş-kharapar* çevirilerinin yapılacağı yeni bir dönemi müjdelemişti. Aynı zamanda *Moliere Oyunları* başlığı altında *Cimri* oyunu Dikran Dedeyan tarafından çevrilmişti. Dedeyanlar çeviri kitapları bir seri halinde yayımlamayı ve sonrasında da bunları ayrı ciltler halinde abonelerine ulaştırmayı amaçlıyordu. Bu kitaplar arasında *Binbir Gece Masalları*, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* ve *Yanlışlıklar Komedyası* vardı. *Arpi Araradyan*'ın yayın hayatı üç yılın ardından son bulunca *Yanlışlıklar Komedyası*'nın çevirisi tamamlanamadı, Molière oyunları ise tek bir cilt olarak kaldı. Aram Dedeyan boş durmadı. 1854'e girerken, Yılbaşı arifesinde Dickens'ın *Bir Noel Şarkısı* eserini, *krapar* olarak Shakespeare'den "Kadın zaaf demekmiş meğer!" (Hamlet) epigrafiyle yayımladı.

Aydınlanmacı kuşak –Isdepan Vosganyan, Madteos Mamuryan, Karekin Papazyan, Harutyun Sivacıyan, Armenak Hayguni, Krikor

2 İzmir'deki matbaalar ve süreli yayınlar için bkz. Arşag Alboyacıyan, "Zmürnio dbaranneri" [İzmir'deki Matbaalar], *Badma-panasiragan hantes*, 1964, no: 2, s. 67-84; K. H. Cingözyan, "Eçer 19-rt tari 50-60-agan tvaganneri zmürnahay kragan şarjman" [19. Yüzyılın 50'li ve 60'lı Yıllarında İzmir Ermeni Edebiyat Hareketinin Tarihinden Sayfalar], *Badma-panasiragan hantes*, 1982, no: 2, s. 61-71; Mikael Hagopyan, *Zmürnahay barperagan mamuli (1839-1860 tt.)* [İzmir'deki Ermeni Süreli Yayınları, 1839-1860] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1984).

Çilingiryan, Mesrob Nubaryan– Fransızca, Almanca ve İngilizce eserleri çevirerek toplumun zihnini kurcalayan sorulara yanıt aramışlardı. Yunan klasiklerini, Victor Hugo’nun, Voltaire’in, Friedrich Schiller’in, Lord Byron’ın, P. B. Shelley’nin, Sir Walter Scott’ın ve William Shakespeare’in Ermenice çevirilerini İzmir’de bulmak mümkündü.³

Isdepan Vosganyan ve Krikor Çilingiryan

Ermeni aydınlanmacılar arasında Isdepan Vosganyan⁴ ve Krikor Çilingiryan⁵ sıradışı figürler olarak dikkat çeker. 1825’te İzmir’de doğan Vosganyan, Mesrobyan Okulu’ndan mezundu ve orada öğretmen olarak çalışmıştı. 1846’da okumak için Paris’e gitti ve Avrupa’daki devrimci coşkuya yakından tanık oldu. Altı yıl sonra modern düşünceyi iyiden iyiye benimsemiş bir biçimde doğduğu topraklara geri döndüğünde, kendisini toplumunu cehaletten kurtarmaya adanmıştı. “Hrovmeğan barkev” (Roma Hediyesi) başlıklı makalesinde, Ermeni Katolik Mıkhitaristlerin ulusçuluk karşıtı görüşlerini eleştirdi. 1854’te Eugène Sue’nün *Le Juif errant* [Gezgin Yahudi] adlı eserini çevirdi, ancak kitap yayımlanmadı. Ertesi yıl Paris’e döndü, “Kalem ve Kelam” sloganıyla yeni *Arevelk* (Doğu) süreli yayınına çıkardı.

Arevelk’in 1856’da kapanmasından sonra, *Arevmudk*’u (Batı) çıkardı ve bu dergide tiranlık, özgürleşme hareketleri ve modern Ermeni dili ve edebiyatının biçimi üzerine makaleler yayımladı. 1859’da çağdaş yaşam ve ideoloji konusunda çalışmak için İtalya’ya gitti. 1865’te yeniden İzmir’e döndüğünde Mesrobyan Okulu’nun müdürlüğünü yaptı ve modern programlar, ders kitapları ve klasik diller hakkında çalışmalarla eğitim sistemini değiştirmeye çalıştı. Ermeni dünyasında karşılaştığı tüm zorluklara rağmen 1867’de *La Réforme* dergisini kurdu ve otuz yıl boyunca bu sayfalarda Ermeni

3 Bu kuşak hakkında, bkz. “Arevmdahay lusavoriçneri 1860-70-agan tvagannerin” [1860-70’li Yıllarda Batı Ermeni Aydınlanmacılar], *Değegakir*, 1944, no: 6-7. Ayrıca bkz. *Hay nor kraganutyun badmutyuyun* [Modern Ermeni Edebiyatı Tarihi], c. 1 [Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1962].

4 *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran*, c. 8 (1982), s. 626

5 *age*, c. 9 (1983), s. 24.

toplumuna, yabancı edebi metinlere ve siyasal makalelere yer verdi. Bu önemli, nevi şahsına münhasır kişilik, 1901'de İzmir'de bir Fransız otelinde hayata veda etti.

Vosganyan'ın ideolojisi kendi milletini aydınlatmaya ve özgürleştirmeye dayanıyordu. Hem Osmanlı hem de Rus imparatorluklarının otokrasiye dayalı yönetimine karşıydı. Bu yüzden *Dzağig* (Çiçek) gazetesi ona kapılarını kapatmıştı ve yazılarını yalnızca *Arşahıys Aradyan*'da yayımlatabiliyordu. 1850'li ve 1860'lı yıllarda ulusal dilin oluşumu hakkında yazmıştı. Klasik *kraparı*n yerini gündelik dile bıraktığı bu dönemde yazıları herkese çok makul geliyordu. Makaleleri ve çevirileriyle modern Ermeniceyi ve Ermenice edebiyatı zenginleştiriyordu. Ermeniler, çeviri faaliyetlerini dönemin taleplerine uygun olarak yürütüyorlardı. Oluşum halindeki modern edebiyatın ana damarı, tarihte yaşananlar ve eski hataların tekrarlanmaması için halkın eğitimini hedef alan bir milletin içinde bulunduğu koşullardı. Doğu ile Batı'yı kendi *Arevelk* ve *Arevmudk* dergilerinde bir araya getirmeye çalışan Isdepan Vosganyan, bu fikirleri ortaya atan ilk aydın olmuştu. Her bireyin milli kimliğine vurgu yapıyor, monarşiyi reddederken gelecekte bir Ermeni Cumhuriyeti'nin kurulmasını savunuyordu.

Krikor Çilingiryan 1833'te İzmir'de doğdu ve Mesrobyan Okulu'nda önce öğrenci ardından da eğitimci oldu. Gençliğinde çeviri-bilimle ilgilendi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mevcut koşullara sert eleştiriler getiren ve dönemin edebi aydınlanmasında önemli bir role sahip olan *Dzağig* gazetesini kurdu. Victor Hugo'nun *Sefiller*'ini modern insan ilişkilerinin bir göstergesi olarak gördüğünden çevirmeye başladı. Ancak Osmanlı sansürü 1864'te kitabın çevrilmesini yasakladı ve Çilingiryan gazetesini kapatmak zorunda kaldı. 1867'de *Dzağig* İstanbul'a taşındı. Çilingiryan daha sonra *Sefiller*'in ve Eugène Sue, Abbé Prévost, Lamartine, George Sand, Alfred de Musset gibi diğer Fransız yazarların eserleri üzerinde yeniden çalışmaya başladı. 1880'de makaleleri *Arevelyan mamul*'da (Doğu Basını) yayımlandı ve bunlar *İstanbul Seyahati* isimli özel bir ciltte basıldı.⁶

6 Krikor Çilingiryan, *Uğevorutyun i Gonstantinobolis* (İzmir, 1883).

Çilingiryan burada özgürlük, hümanizm, devrim, eşitlik, kardeşlik gibi kavramlardan bahsediyordu. Fransız ve İngiliz devrim tarihini ve makaleleriyle Ermeni halkına aşılama çalıştığı düşüncelerin esin kaynağı olan Aydınlanmacıları ve dünyaca ünlü yazarları biliyordu. Yazarlık ve çeviri faaliyetlerinin yanında, toplumsal çalışmalarla da uğraşıyor, pek çok cemiyetin ve tiyatronun kuruculuğunu yapıyordu, ayrıca modern eğitim sisteminin ve özellikle Ermeni kadınların eğitiminde benimsenecek yeni yaklaşımların en ateşli savunucusuydu. 1890'lı yıllarda gazeteciliği bırakarak hukuk eğitimi aldı. 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde Ermeni Aydınlanması, devrimci ve özgürlükçü hareketler ve edebi canlılık son bulmuştu. Gazeteler ve dergiler birbirini ardına kapanıyordu. Çilingiryan, meslektaşlarını ve dostlarını kaybediyordu. Bibliyografya yazarı Teotig bu durumu şöyle anlatacaktı: "Yaşına hürmeten (Türk hükümeti tarafından) şehirde kalmasına izin verilen ve bu anlamda Ermeni halkının İzmir'deki son üyesi olan Çilingiryan, 3 Şubat 1923'te ardında hiçbir vârisi olmadan hayata veda etti."⁷

Modern Ermeni edebiyatının oluşumunda Çilingiryan'ın rolü çok önemlidir. Lehçeler arasında en uygununu seçerek ortak bir dil yaratmıştır. Ona göre, edebiyat bir milletin aynası olmalıydı ve insanlar ahlaki mükemmeliyeti onda aramalıydı. Piyeslere gelince, Avrupa repertuarı Ermenilerin beklentilerini karşılamaktan uzaktı. Bu nedenle ayrı bir Ermeni repertuarı olmalıydı. Çilingiryan toplumdaki bozuklukları gözler önüne seren ve insanlara bilinç kazandıran komedi ve hicivlerden yanaydı. Çilingiryan 1860'larda yaşamış ve parlak fikirleriyle kendinden sonraki kuşakları farklı alanlarda –aydınlanma, demokrasi, sosyal adalet, modern Ermeni dili, edebiyatı, tiyatrosu ve pedagojisi– eğitmiş isimlerden biridir.

Dedeyan Kardeşler

Aydınlanmacılar, yapmış oldukları çevirilerin önsözlerinde, modern Ermenicenin zenginleşmesinde bir kaynak teşkil eden ve Ermeni halkının eğitim, edebiyat, tiyatro, kadın hakları ve diğer ko-

7 Teotig, *Dib u dar* [Baskı ve Yazı] (İstanbul, 1912), s. 136.

nulardaki sorunlarının çözümüne dolaylı yoldan katkı sunan çeviri edebiyatına dair düşüncelerini dile getirmişlerdir. 1850'li yıllardan bu yana Ermeni okur Avrupa klasiklerine ulaşabiliyordu. Böylece okuma sevgisi aşılanmış ve artırılmış, toplum da giderek daha eğitilmiş hale gelmişti. Dedeyan Matbaası sıradan bir basımevinden ziyade, entelektüelleri ve çevirmenleri barındıran bir merkezdi.⁸ Hatta 1860'ta Krikor Çilingiryan, çeviri ilkeleri, modern Ermenice, eğitim ve özgürlük hareketi sorunlarına yoğunlaşan eğitilmiş insanlardan müteşekkil bir Çeviri Merkezi kurdu. *Binbir Gece Masalları* ve *Monte Kristo Kontu* Ermeni edebiyatında yeni bir dönemi başlatarak kendilerinden sonra yeni çevirilerin ortaya çıkmasını ve bunların ilgiyle karşılanmasını sağladı. Aydınlanmacı çevirmenlerin çalışmalarını ve yaratıcı faaliyetlerini ele alan pek çok Ermeni edebiyat eleştirmeni bu dönemden övgüyle söz eder. Mikhitarist *Hantes Amsorya* süreli yayınında, Dikran Dedeyan'ın *Binbir Gece Masalları* çevirisiyle Ermeni edebiyatında yeni bir dönem başlattığı ve 1850'lerdeki diğer çevirilerin de önünü açtığı belirtilir. *Monte Kristo*, Ermenileri edebiyat konusunda daha ince zevkli hale getirmiş ve edebiyat anlayışını geliştirmiştir. Buna ek olarak *aşkharapar* zenginleştirilmiş ve Ermeni toplumunun okuma aşkı gitgide artmıştır.

Mesrob Nubaryan, eski ahababı Dikran Dedeyan'dan gururla söz eder, onu Avrupa standartlarında bir yayıncı olarak tanımlar.⁹ Arpiar Arpiaryan İzmir'i Ermeni edebiyatı merkezleri arasında en önemli şehirlerden biri olarak görür, burada yapılan yayınlar insanlara ilham olmakta ve onları etkilemektedir.¹⁰ Vırtanes Papazyan bu sayısız yayının modern Ermenicenin gelişiminde büyük yeri olduğunu belirtirken, Dedeyan kardeşlerin çalışmalarını takdir eder.¹¹

8 *Haygagan Sovedagan Hanrakıdaran*, c. 1 (1985), s. 669.

9 Mesrob Nubaryan, "Dikran Harutyun Dedeyan", *Arevelyan mamul*, 1901, no: 1, 3, 5.

10 Arpiar Arpiaryan, "Hayots arti kraganutyun" [Çağdaş Ermeni Edebiyatı], *Keğuni* (1902): 4-6.

11 Vırtanes Papazyan, *Badmutyun Hayots kraganutyun* [Ermeni Edebiyatı Tarihi], c. 2 (Tiflis: N. Ağanyan, 1910), s. 638; Leo, "Şekspiri hayeri mod" [Ermenilerin Gözünde Shakespeare], *Horizon*, 1916, no: 101.

Dedeyan kardeşler, Ermeni diline duyulan sevgi ve heyecanla, toplumu edebiyat üzerinden eğitmeye adanmışlıkla başarılı bir matbaa kurmanın mümkün olduğunu gösterdiler. Hraçya Açaryan, insanlar bu romanları bir çırpıda bitirdikçe, okumanın bir gereklilik haline geldiğinden ve bunun sonucunda sayısız Ermeni'nin *aşkharapar* okumayı öğrendiğinden bahseder.¹² Arşag Çobanyan, Ermeni yayıncılığının bu dönemini, İzmir'in "Ermeni Atinası"na dönüştüğü altın çağ olarak adlandırır.¹³

1860'ta yeni yayımlanmaya başlayan haftalık *Haverjahars*'ta (Denizkızı) Shakespeare'den yakında yapılacak çeviriler duyuruldu, büyük ozanın eserlerinin Avrupa ve Amerika'ya ulaştığı ve neredeyse her dile çevrildiği bilgisi de verildi. *Haverjahars*'ın editörü Sarkis Papazyan, dergilerinde herkesin –seçkinler, zanaatkârlar, esnaf ve köylü– anladığı bir dil kullanılacağını belirtiyordu.¹⁴ *Yanlışıklar Komedyası*'nın tamamlanamayan çevirisinden sonra, 1862'te Aram Dedeyan *Haverjahars*'ta *Venedik Taciri*'ni çevirmeye başladı. Bu oyun modern Ermeni tiyatro tarihinin de başlangıcıydı. Dedeyan, derginin modern Ermeniceye ilişkin ilkelerine sadıktı. *Haverjahars*, *Venedik Taciri*'nin yarısını yayımladıktan sonra, Krikor Çilingiryan ve Armenak Hayguni, editörü oldukları *Dzağig*'de *Romeo ve Juliet*'ten bölümler yayımlamaya başladılar. Daha sonra Karekin Papazyan *Haverjahars*'ta Dedeyan'ın *Romeo ve Juliet* çevirisini tamamladığını duyurdu. Böylece Shakespeare çalışmaları iki ayrı yönde sürdü: Çeviri dilini olabildiği kadar sade ve anlaşılır kılmaya çalışan Dedeyan-Papazyan okulunun *aşkharapar* çevirileri ve şiirsel etkiye büyük önem veren Kağtaklıyan okulu. İlki bire bir çeviriye, ikincisi metnin ruhuna sadık kalmaya önem veriyordu.

Doğu Ermeni aydınlanmacı, özgürlük hareketinin neferi, şair ve toplum önderi Mikael Nalbandyan 1861'de İzmir'i ziyaret ettiğinde,

12 Hraçya Açaryan, *Hayots lezvi badmutyun* [Ermeni Dilinin Tarihi], c. 2 (Erivan: Devlet Üniversitesi Yayınları, 1951), s. 496.

13 Arşag Çobanyan, *Yerger* [Eserler] (Erivan: Hayasdan, 1966), s. 343-44.

14 Luiza Samvelyan, *Şekspiri yev hay kragan u taderagan mşaguyti, nakhasovedagan şırçan* [Sovyet Öncesi Dönemde Shakespeare ve Ermeni Edebiyat-Tiyatro Kültürü] (Erivan: Hayasdan, 1974), s. 49-87.

Dzağig'in editörleri ve entelektüellerle buluştu ve Vasburagan Tiyatrosu'nda bir temsile katıldı. Bir ay sonra Çilingiryan, tiyatronun eğitim hayatındaki önemine değinen ve Nalbandyan'dan derin izler taşıyan bir yazı yayımladı. Aktörlere, kendi aydınlanma faaliyetlerinin bir parçası olarak Shakespeare'in oyunlarındaki karakterlere önem vermeleri konusunda tavsiyede bulunuyordu. Çilingiryan Ermeni edebiyatı ve tiyatrosunda Fransız geleneğinin ateşli bir savunucusuydu, hatta Romantizm akımı yerini Gerçekçiliğe bıraktığında bile hayatının sonuna kadar ilkelerinden ödün vermedi. Yalnızca Avrupa edebiyatını değil Rus edebiyatını da çok iyi biliyordu. Sıklıkla Shakespeare'in Lady Anne, Othello ve Ariel gibi karakterleri üzerine konuşuyordu.

Aram Dedeyan, İzmir'deki tek gerçek Shakespeare araştırmacısıydı. 1862'de, baştan sona hicve yer vermeyi planlasa da, ilk sayılarında kendi *Hamlet* çevirisini yayımladığı *Timag* (Maske) adlı yeni bir dergi çıkarmayı bir şekilde başarmıştı. Ancak kısa zamanda bu yayın da kapandı. *Arşaluys Araradyan* bu durumu şöyle duyurdu: "*Timag* ve *Karun Hayasdanı* (Ermenistan Baharı) İstanbul hükümetinin kararı üzerine kapatıldı. *Timag*'ın saygıdeğer editörü Aram Garabed Dedeyan izin belgesi almak için bugün İstanbul'a gidecek." Ancak üç aylık kısa yayın hayatının ardından *Timag*, Ermenice konuşan Hamlet'in verdiği mesajlar gerekçe gösterilerek kapatıldı. Derginin editörü Dedeyan, Danimarka prensi gibi deli maskesi takacak derecede cesur bir adamdı, gelgelelim bu akıl almaz çabası karşılıksız kaldı.

Mahiyeti itibariyle ağırlıklı olarak milletperver öğeler taşıyan bu edebiyat İstanbul ve İzmir'de ortaya çıkmıştı. Aynı durum, içerisinde *Venedik Taciri*, *Othello* ve *Hamlet* gibi metinleri barındıran Shakespeare repertuarı için de geçerliydi.¹⁵ Hamlet'i oynayan aktörler, Ermeniler için Türkiye'nin bir zindan olduğu fikrinden hareketle kendilerini Danimarka'ya hapsolan Hamlet'le özdeşleştiriyorlardı. Ermeni aktörler Shakespeare'e tam anlamıyla vâkıf olmakla kalmı-

15 Bkz. G. Isdepanyan, "Şekspiri mudkı hay tadron" [Shakespeare'in Ermeni Tiyatrosuna Girişi], *Şekspiragan*, c. 2 (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1967), s. 235-39.

yor, onun oyunlarında mevcut olan ulusal fikirleri de fark ediyorlardı. Ermeniler, kendi toplumsal ve ulusal sorunlarına bir çözüm ararken, Shakespeare'de bir çıkış yolu bulmuştu. Bu sebeple Shakespeare performanslarının odağında ve hedefinde, bireyden ziyade halkın, Ermeni halkının akıbeti vardı. Özellikle *Hamlet* uyarlamaları ulusal özgürlük fikrini yansıtmaktaydı. Bir keresinde Türk basınında bu durum şöyle tiye alınmıştı: "Hamlet Ermenilerin şimdiki kralı, hayaletse geçmişteki Ermeni monarşisinin sembolik bir temsili." Ermeniler Julius Caesar'a, özellikle Brutus'un konuşmasına sıklıkla dikkat çekiyor ve uzun zamandır zulüm gören bir halkın özgürlük arzusunu vurguluyorlardı. Aydınlanmacı düşünce İzmir'e çeviriler yoluyla gelmiş ve o sayede gelişmişti. İngiliz drama yazarı Ben Johnson'ın büyük ozana yönelik, onun tüm zamanlara ait olduğuna dair görüşleri gerçeğe dönüşmüştü. Shakespeare tüm dünyaya aitti. Shakespeare Ermenistan'a aitti.

Shakespeare ve Ermeniler

Aram Raffi'nin 1916'da, Shakespeare'in 300. ölüm yıldönümünde Londra'da yayımladığı bir makaleye göre, Ermeni okurların Shakespeare'le tanışması 17. yüzyıla dayanır. 18. yüzyıl Ermeni özgürlük hareketinin önde gelen figürlerinden Hovsep Emin, *Emin Hovsep Emin'in Hayatı ve Maceraları* başlıklı otobiyografisinde Shakespeare karakterlerine atıfta bulunur. Ermeniler başlarda Shakespeare'e nadiren değinmiştir. Eserleri üzerine kapsamlı ya da teorik bir çalışma yapılmamıştır. Onun hakkında Batı'da çıkan yazılara ilişkin değerlendirmeler vardır sadece. Shakespeare'i ve eserlerini yorumlamak ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında bir ihtiyaç halini almıştır. Eserlerinin Ermeni ulusal bilincini şekillendirmesiyle birlikte pek çok yazar ve gazeteci büyük ozanla ve onun eserleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Başlarda bu konuyla pek ilgilenen yoktur, ama 1832'de Moskova Üniversitesi'nden genç bir öğrenci, Sarkis Dikranyan, antik çağlardan 19. yüzyıla tiyato tarihini yazmış ve Shakespeare'e de birkaç sayfa ayırmıştır. Shakespeare'in eserlerini edebiyat eleştirisine dahil eden ilk çalışma budur. Dikranyan'a göre, Shakespeare herke-

sin düşüncelerini etkileyen dünyaca ünlü bir ozan, insanın en gizli itkilerini kavrama kudretine sahip tartışmasız ve mutlak bir otoriteydi. Renkli bir anlatımı ve engin bir muhayyilesi vardı. Dikranyan'dan sonra Shakespeare hakkında yazan herkes büyük ozanın dehasını doğruladı.¹⁶

Ermeniler için Shakespeare ulusallığın aynı zamanda evrensellik anlamına gelebileceğine delalet eden büyük hakikatin ete kemiğe bürünmüş biçimiydi. Shakespeare'i Ermeniceye –başta, yalnızca parçalar halinde– tercüme etme yönündeki ilk girişimler 1820'lere dayanmaktaydı, Hindistan'daki Ermeni basını onun oyunlarından alıntıların çevirisine yer verdi. Ermeni gazeteciler Shakespeare'den çevrilmiş birtakım aforizmaları ya da diyalogları hem kendi argümanlarını daha ikna edici kılmak, hem de Ermeni toplumuna dünya edebiyatının en iyi örneklerini göstermek için kullanıyordu. Pek çok Ermeni Shakespeare'i çevirmeye çalıştıysa da hiçbirisi başarılı olamadı. Yine de çabaları beyhude değildi, çevirilerin dili anlaşılması zor olsa da o dönem için yararlı bir faaliyetti. 1894'te Hovhannes Masehyan'ın klasik *Hamlet* çevirisiyle ilgili olarak Ermeni devlet şairi Hovhannes Tumanyan şöyle yazmıştı:

Bir halkın kültürel seviyesini değerlendirirken Shakespeare önemli bir kriter haline gelmiştir. Shakespeare çevirisi olmayan bir halk cahil, onu anlamayanlar entelektüel anlamda yetersiz ve Shakespeare'in çevrilmediği diller aslında fakir dillerdir. Kendi adımıza büyük bir ilerleme kaydettiğimizi söyleyebiliriz. Shakespeare Ermenice konuşmuştur. Bu [*Hamlet* çevirisi] ileriye atılmış büyük bir adımdır, ani, dev bir adım.

Goethe'ye göre çeviri sanatı üç aşamada gelişim gösterir: İlk olarak aslının tüm karakteristik özelliklerinden mahrum nesir çeviriler aracılığıyla yabancı yerlerle tanışmak; ikinci olarak yazarın görüşleri-

16 Konu hakkına değerli bir çalışma için bkz. Ruben Zarian, *Shakespeare and the Armenians* (Erivan: Armenian Society for Friendship and Cultural Relations with Foreign Countries, 1969; Ermenice aslı, 1967) Ayrıca bkz. *Eçer haygagan Şekspirabadumits* [Ermeni Shakespeare Çalışmalarından Sayfalar] (Erivan: Ermenistan Bilim Akademisi, 1979).

ni, fikirlerini ve duygularını içselleştirmeye çalışmak; üçüncü olarak da aslına sadık bir çeviri yapmak.¹⁷ Çeviri ve nazım sanatı ilkeleri gelişirken, Ermenistan'da çeviri sanatı henüz ilk aşamadaydı. Özgün dilden ya da aracı bir dilden yapılan nazım ya da nesir çevirinin sorunları belirleniyordu. Tüm bu başlangıç adımları, Shakespeare'in çalışmaları da dahil olmak üzere çeviri sanatının gelişimi için gerekli donanıma sahip olan İzmir'e taşınmıştı.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Dedeyan kardeşlerin büyüğü olan Aram 1853'te *Yanlışlıklar Komedyası*'nı yayımlamıştı. Bu modern Ermeniceye yapılan ilk eksiksiz çeviriydi ve bunu 1862'de *Venedik Taciri*, 1866'da ise *Romeo ve Juliet* izledi. Aram, oyunları neye göre seçtiğini şöyle açıklamıştı: Eğlenceli kurgusu ve komedinin merkezinde yer alan çocuk sevgisi nedeniyle *Yanlışlıklar Komedyası*; Hamlet'in yüzyıllardır zihinlerden çıkmayan monoloğunun yanı sıra intikam, kıvrak zekâ, beceri içerdikleri için *Hamlet* ve *Venedik Taciri*; çocuksu masumiyeti ve bağlılığı gösterdiğinden *Romeo ve Juliet*. Dedeyan, Shakespeare araştırmacılarını okudu. Gelecek kuşakların Shakespeare'de yeni güzellikler bulacaklarından emindi. Özgün metne sadık kalarak Shakespeare'i Ermeni okurlara tanıtmayı umut ediyordu.

Shakespeare'in modern Ermenice çevirmenlerinin önünde türlü zorluklar vardı. Bunlardan bir kısmı, Dedeyan'ın da kendi önsözlerinde değindiği üzere, çeviri ilkeleri ve Shakespeare'i yorumlayanların dünyaya bakışından kaynaklanıyordu. Nesir biçiminde çeviri, belki de bire bir kelime anlamını vermek konusunda en güvenilir yoldu. Shakespeare bir tür Kutsal Kitap olarak görülüyordu ve onun kelimelerinden şaşmak günaha girmekti. Shakespeare kendi döneminin yaşayan, günlük konuşma dilini kullanıyordu, dolayısıyla benzer bir çeviri dili tutturulmalıydı. Dedeyan da bu nedenle, çağdaşlarının rahatlıkla anlaması ve takdir etmesi için İzmir'de konuşulan dili çevirilerinde kullanmıştı. Şairane çevirilerin okurun kafasını karıştırabileceğini ve Shakespeare gibi çok büyük bir yazarın metninin

17 Johann Wolfgang von Goethe, *West-östlicher Divan* (Berlin ve Weimar: Aufbau Verlag, 1965), s. 307.

ancak nesir çeviriyle asıl değerini bulabileceğini düşünüyordu. Kötü şairane çeviri, kusurlu nesir çeviriden daha feciydi. Köklü bir Shakespeare çeviri okuluna sırtını yaslayamayan ve nesir ya da nazım kullanımı konusunda yönünü tam belirlemeyen bu modern Ermenice çevirmenine özgün metnin dili karmaşık geliyordu. Yani çeviri ilkelileriyle ilgili birincil sorunların haricinde çevirinin biçimi ve tarzıyla alakalı ikincil zorluklar vardı. Dedeyan nesir biçimini seçti. Sözcük oyunu kaybolduğundan ve İngilizcedeki asıl cinas etkisini yitirdiğinden, Dedeyan cinas gibi yaratıcı araçları kullanamadı. Bunun yerine, İngilizce kelimelerin sözlük karşılıklarının altına oradaki cinasın bir açıklamasını verdi. Üçüncü bir zorluk da isimlerin transkripsiyonuyla ilgiliydi, Dedeyan bunları her birine ulusal bir nüans katarak tercüme etti. 10. yüzyıldan önce Ermeni edebiyatı özel adların çevirisinde Yunanca ya da Latinceyi esas almıştır, Dedeyan da bunu korudu, ancak diğer isimler İngilizce telaffuza uygun olarak yazıya döküldü.

Dedeyan'ın karşılaştığı zorluklar bunlardı. Peki, çevirileri neden ulusal mirasa dahil edilmemiş ve daha sonraki Shakespeare çevirileri antolojilerinin çoğunda yer almamıştır? İlk sebep, birçok Batı Ermeni topluluğunun anlayabildiği, ancak Doğu Ermenilerine büsbütün yabancı olan İzmir lehçesidir. İkincisi, çevirilerin sahnelenmemiş ve halkın gündelik hayatında yer etmemiş olmasıdır. Üçüncü ve en önemli sebepse nazım kullanan bir oyun yazarı olan Shakespeare'in nesir kullanan bir oyun yazarı olarak sunulmuş olmasıdır.

Yıllar boyunca, Shakespeare ulusallaştırıldı ve Ermenileştirildi. Bunun sebebi elliye yakın Ermeni'nin onun eserlerini çevirmeye girişmesi ya da Shakespeare performanslarının Ermenilerin gündelik yaşamında alışıldık bir fenomen haline gelmiş olması değildir. Bilakis, Ermeniler Shakespeare'i, Ermeni halkına kendisini ifade etme fırsatı veren bir tiyatro yazarı olarak görmüşlerdir. Onun sayesinde, Ermeni çevirmenler ulusun kaderine dikkat çekebilmişlerdir. Shakespeare'in Ermenilerce keşfedilmesi ulusal uyanış dönemiyle çakışmıştır. Shakespeare Ermeni toplumunun kendini tanımasında ve kendini ortaya koymasında pay sahibidir. Bu durum diğer uluslar için de geçerlidir. Ferdinand Freiligrath 1848 Almanyası'nın Ham-

let'in vücut bulmuş hali olduğunu belirtmiştir. Adam Mickiewicz de ulusal baskı yıllarının Polonyası'nı Hamlet'le mukayese etmiştir – asi ve fıkren hür, ama onun gibi zincirlenmiş.

1916'da kadın şair Zabel Boyacıyan, Aram Raffi ve klasik Shakespeare çevirmeni Hovhannes Masehyan'la birlikte Londra'daydı. Bir konuşma yapmak yerine ezberden şunları okudu:

Çatık alnında altın bir taç taşımayan, gamlı yurdum Ermenistan, büyük tiyatro ozanının mabedinde ona sunacağın hiçbir şey yok, yüzyıllar boyu acı ve ıstırap çekmiş bir halkın dikenden tacı ve göz-yaşlarından gayri.

Her ulusun kendinde Shakespeare'i sahiplenme hakkı görmesinin daha temel bir sebebi vardır. Her bir ulus kendini Shakespeare üzerinden tanımladıkça, hangi inançtan ya da milliyetten ya da hangi çağdan olursa olsun insanlar arasındaki bağ daima kuvvetlenir. Tüm ulusları eninde sonunda birbirine yakınlaştıran da onların İyi ve Doğru olana tutkuları, İnsanlığın temel güdülerine olan İnançlarıdır. Ve bu ortaklığı sağlayan da Shakespeare'in eserleridir.

20. yüzyılda Ermenistan yeniden bir devlet olduğunda, Shakespeare devletin ilgi alanı haline geldi ve eserleri farklı edisyonlarla yayımlandı. 1963'te, Ermenistan Ulusal Bilim Akademisi bünyesinde, Shakespeare oyunlarının çevirileri ve yorumlamaları hakkında yıllıklar yayımlayan Shakespeare Kütüphanesi kuruldu. 1970'te Erivan Devlet Üniversitesi'nin Çeviri Okulu'nda küçük bir Shakespeare merkezi kuruldu ve faal bir biçimde Ermenice çeviriler üzerinde çalıştı. Çeviri Sanatı üzerine yapılan yıllık konferanslardan birinin teması "Zaman ve Mekân Üzerinden Shakespeare" (1998) oldu. Bunu 2000'de düzenlenen "Shakespeare Günleri" konferansı izledi.

Üç yüzyıl boyunca Shakespeare'in Ermeni çevirmen ve aktörleri kendilerini tamamen işlerine adadılar. Ermeni tiyatrosu, Shakespeare çevirmenleri ve araştırmacılarıyla işbirliği içinde, Rönesans'tan mülhem tutkulu bir fırça darbesiyle, onu ilkeli, düşünce ve eylemlerinde yaratıcı, yaşama delicesine bağlı, son derece hümanist ve İyiyi yücelten biri olarak gösterdi. Ermeni tarihinin, bilhassa 19.

yüzyılda İzmir’de yaşayan küçük bir cemaatin tarihinin fonunda göze çarptığı haliyle, William Shakespeare işte böyle algılanır. Tüm ulusların bu iyi yürekli, bilge dostunu, 16. yüzyılın her daim çağdaş kalan bu devasa ismini sevgiyle anmamızı sağlayan çevirmenlerdir.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

Krikor Çilingiryan

Isdepan Vosganyan

Krikor Mseryan

Dikran Harutyun Dedeyan

Madteos Mamuryan: Batı Ermeni Rönesansına Katkıda Bulunan Bir İzmirli

Robert H. Hewsen

*Tutsak bir halkın ilk ve tek kurtarıcısı kendisi, kendi eseri,
kendi manevi gücü, kendi aydınlanması, kendi birliği ve azmidir.*

Madteos Mamuryan

İzmir, sonradan yalnızca İstanbul'a yayılan Batı Ermeni Rönesansı'nın ilk yurdu olarak görülebilir. Şehir 1922 Büyük Yangını'nda tahrip olmadan evvel, onlarca yıl boyunca zengin bir kültür hayatına sahipti. Tüm bu hareketliliğin merkezindeki en önemli isimlerden biri de, topluma mâl olmuş İzmirli gazeteci, eğitimci ve entelektüel Madteos Mamuryan'dı (1830-1901).¹ Madteos Mamuryan'ın mirası, sadece modern Ermeni düşüncesine sunduğu katkılar ve Batı edebiyatından yaptığı çok sayıda tercümeyle değil, aynı zamanda, belki de tüm bunlardan çok, önde gelen mimarlarından, destekçilerinden ve uygulayıcılarından biri olduğu modern Batı Ermeni halk dilinin oluşumundaki rolüyle bugüne kaldı.

Madteos Mamuryan, 19. yüzyılın son birkaç onyılını biçimlendiren Ermeni Rönesansı'nın en parlak figürlerinden biriydi. Özverili bir entelektüel olarak; yazar, çevirmen, politika yazarı, tarihçi, gazeteci, dilbilimci, denemeci, eleştirmen, öğretmen ve iktisatçıydı.² Seç-

1 Bu makalenin yazarının büyük büyükannesi Mamuryan ailesinin bir ferdiydi. Büyükbabası İzmir'de Mamuryanların okullarından birinde eğitim gördü. Babası ve amcaları, Alexandre Dumas'nın (baba) eserlerinin Mamuryan tarafından yapılan tercümeleriyle yetiştirdi.

2 Vahé Oshagan, *The English Influence on the West Armenian Literature in the Nineteenth Century* (Cleveland OH: Cleveland State University/Caravan Books, 1982), s. 17.

kin ve varlıklı bir aileden geliyordu. Ailesi önemli bir başka İzmirli aile olan Nubaryanlarla (Mısırlı ünlü devlet adamı Nubar Paşa da bu aileye mensup) ve onlar üzerinden, 1720'lerde Doğu Ermenistan'da Müslümanlara karşı girilen Tavit Peg isyanına iştirak edenlerden biri olan Prens Nubar'la yakın akrabaydı.³

17 Ekim 1830'da Hovhannes Mamuryan'ın oğlu olarak İzmir'de dünyaya gelen Madteos, ilk eğitimini doğduğu şehirdeki Mesrobyan Okulu'nda aldı, 1845 yılında okulu bitirdi⁴ ve sonra Paris'teki Muradyan Okulu'na devam etti, 1851'de Fransız yazar Lamartine'in elinden ilk ödülünü almış olarak buradan mezun oldu.⁵ Aynı yıl İzmir'e dönen Mamuryan, sadece 20 yaşında olmasına rağmen, Ağabekyan Okulu'nun kuruluşunda Margos Ağabekyan'la birlikte çalıştı.⁶ 1853 yılında İstanbul'daki Nersesyan Okulu'nda öğretmen olarak görev yaptı, sonrasında Kırım Savaşı sırasında tercüman olarak çalıştı. 1856-1857 yıllarında Cambridge Üniversitesi'nde dersleri izledi ve akabinde büyük Avrupa turuna çıktı, aralarında St. Petersburg'un da bulunduğu kültürel merkezlere gitti. 1860'tan 1865'e kadar İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'nde hizmet verdi ve bir süre idari işler müdürlüğünde bulundu.⁷

1865 yılında İzmir'e yerleşen Mamuryan, yazar oldu; gazetecilik, edebiyat, eğitim ve yabancı eserlerin Ermeniceye tercümesiyle ilgilieniyordu. Bu iş, halkının kültürünü onu dünyanın diğer gelişmiş

3 Nubar Paşa Nubaryan (1825-1899), 18. yüzyıl özgürlük savaşçısı Prens Nubar'ın torunuydu. Soyadı, meşhur *Tavit Peg indir badmutyun*'da [Tavit Peg'in Seçkin Tarihi], ed. Levon G. Khaçeryan (Glendale: Alco Printing, 1988) hiç yer almamasına rağmen, bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin güneyinde bulunan Sünikli Melik-Parsadanyan ailesinin bir üyesi olması muhtemel görünüyor.

4 *Haygagan sovedagan hanrakidaran* [Ermeni Sovyet Ansiklopedisi], c. 7 (Erivan, Ermenistan Bilimler Akademisi, 1982), s. 198.

5 A. J. Hacikyan vd., *The Heritage of Armenian Literature*, c. 3: *From the Eighteenth Century to Modern Times* (Detroit: Wayne State University Press, 2005), s. 305.

6 age.

7 Oshagan, *English Influence*, s. 17, onu "Cambridge tahsilli" olarak tanımlıyor. Bu terim Mamuryan'ın söz konusu üniversiteden mezun olduğu izlenimi uyandırıyor. Gerçek şu ki orada burslu öğrenci olarak sadece bazı derslere katıldı. Hacikyan, *Heritage of Armenian Literature*, s. 305.

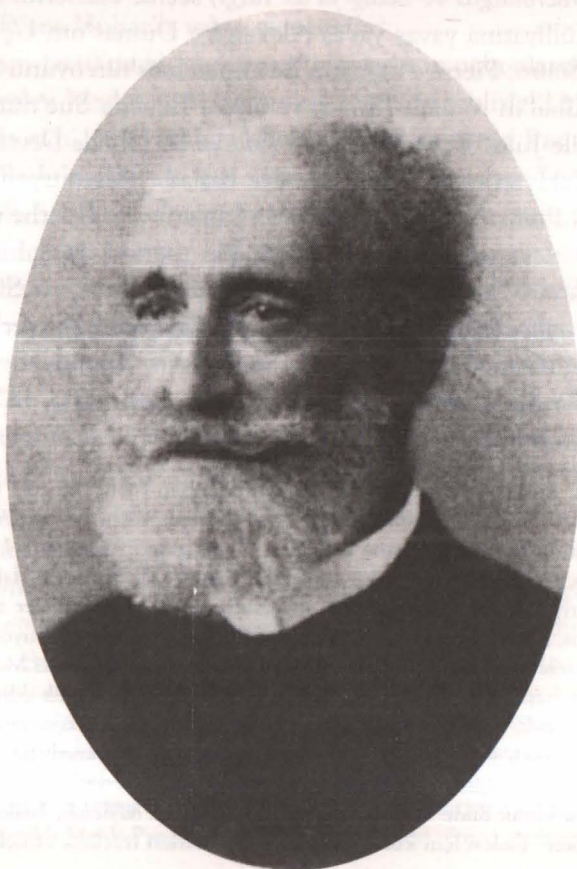
halklarının düşüncesiyle tanıştırmak zenginleştirmeye çalışan Ermeniler arasında nesillerdir saygı duyulan bir gelenektir.⁸ Mamuryan çevirmenlik uğraşına 18. yüzyıl Fransız filozofu Voltaire'in (*Jeannot et Colin*, *Micromégas* ve *Zadig ya da Yazgı*) seçme eserlerini çevirerek başladı. Külliyyatına yavaş yavaş Alexandre Dumas'ın *Üç Silahşörler: 20 Yıl Sonra*, Pierre-Augustin Beaumarchais'nin oyunu *Sevil Berberi*, Stendhal'ın romanı *Kırmızı ve Siyah*, Eugène Sue'nun *Paris'in Gizemleri* ile Jules Verne'in *Esrarlı Ada* ve 80 Günde *Devriâlem* gibi Fransız edebiyatı tercümeleri girmeye başladı.⁹ Mamuryan'ın çeviri faaliyetleri Fransızcayla sınırlı değildi; Johann von Goethe'nin *Genç Werther'in Acıları* ve Gotthold Lessing'in eserleri de dahil Almanca edebiyattan Ermeniceye tercüme yaptı. İngilizceden Sir Walter Scott'ın *Ivanhoe*¹⁰ romanını, Rusçadan Tolstoy'un bazı eserlerini tercüme etti. Mamuryan bu şekilde, Fransızca ve İngilizceden yaptığı yaklaşık 50 ciltlik roman ve tiyatro oyunu çevirisiyle, belki de en üretken modern Ermeni yazarı haline geldi.¹¹

8 Oshagan, *English Influence*, s. 10. Yabancı dillerden yapılan önceki tercümeler, Yunanca ve Süryanice eserleri Ermeniceye kazandırmıştı. Bu eserlerden bazılarının günümüze kalan yegâne nüshaları bu çevirilerdir (örneğin; Lyonlu Aziz İreneyus tarafından yazılan bir ilmi eser, Sahte Kallisthenes'in İskender'i ve İskenderiyeli Pappus'un *Coğrafya* adlı eseri). Sonraki tercümeler arasında ise Homeros, Platon, Sofokles, Vergilius ve Milton'ın eserleri bulunuyordu. Ancak tüm bu tercümeler, Klasik Ermeniceye (*Krapar*) yapıldı, oysa ki Mamuryan ve dönemin başkaca çevirmenleri, Avrupa eserlerini modern halk diline (*Aşkharhapar*) aktardı. Bu süre zarfında, onlar başarılı eserler verdikçe, yeni Ermenice inceldi, parladı ve dilin kapsamı genişledi. Sözdizimi istikrarlı hale geldi, modern kavramlar için yeni sözcükler türetildi ve klasik terimler modernleştirildi (örneğin; klasik dilde "baba mirası" anlamına gelen *hayrenik*, başkaca dillerde "memleket" ifadesi için kullanılan muhtelif tabirleri tercüme etmek için kullanıldı.)

9 Hacikyan, *Heritage of Armenian Literature*, s. 307. Avrupa edebiyatından yapılan bu çeviriler, okuryazarlar arasında son derece meşhurdur; birçokları (yazarın büyükbabası gibi) evlerde yapılan akşam toplantılarında eserleri yüksek sesle okurdu. Böylece hizmetindeki okumamış gençler, geldikleri köylerde bilinmeyen yeni fikirlerle tanıştırdı.

10 *Ivanhoe*, İngilizce okuryazar Ermeniler arasında zaten oldukça meşhurdur ve Mamuryan'ın kendi eseri *Sevlerin marı* [Kara Dağın Adamı] için örnek teşkil etti. Bkz. Oshagan, *English Influence*, s. 19-20.

11 Oshagan, *English Literature*, s. 17. Mamuryan'ın eseri için bkz. Kevork Bardak-

Madteos Mamuryan

Mamuryan'ın Ermenice özgün yapıtları arasında, *Kısa Dünya Tarihi*, *Günümüze Kadar Ermenilerin Kısa Tarihi*, *Ermenice Kompozisyonun Püf Noktası* (Ermeni okullarında kullanılmak üzere pedagojik eserler) ve (Vruyr müstear ismiyle kaleme aldığı) çocuk kitaplarının yanı sıra, *Ermenice Mektuplaşmalar* bulunuyor.¹² Mamuryan ayrıca kendini tiyatro oyunları yazmaya adanmış fakat sahnelenen tek oyunu *Sefilets dunı* (Sefiller Evi, 1882), sahip olduğu yeteneklerin bu alanı kapsamadığını gösteriyordu.¹³ Madteos Mamuryan, tüm bu edebiyat faaliyetleriyle uğraşırken, Mesrobyan Erkek Okulu ve Hripsimyan Kız Okulu olmak üzere İzmir'deki iki Ermeni okulunun müdürlüğünü de başarıyla yürütecek zamanı buluyordu.¹⁴

Mamuryan bir gazeteci olarak en çok, 1871 yılında kurduğu ve 30 yıl boyunca hem yayıncılığını hem de editörlüğünü üstlendiği nüfuzlu gazetesi *Arevelyan mamul*'la (Doğu Basını) hatırlanıyor. Gazete, kısa süre içinde yurtseverlik, aydınlanma ve eğitim ile birlikte siyasi, kültürel ve toplumsal meselelere verdiği ağırlıkla Ermeni kültür rönesansının en etkili araçlarından biri oldu. Aslında, "Uyanış Hareketi'nin en ileri görüşlü, dengeli süreli yayınlarından biri" olarak anılageldi.¹⁵

Gazetenin yayımlanması, Mamuryan'ın standart modern Ermeni diliyle verdiği eserler için bir laboratuvar işlevi gördü. Nahabed Rusinyan (1819-1886), Ğevont (Levon) Alişan (1820-1901), Mıgırdıç Khirimyan "Hayrig" (1820-1907), Garabed Ütüciyan (1823-1904), Arsen Aydınyan (1825-1902), Krikor Odyan (1834-1887) ve Kri-

jian, *A Reference Guide to Modern Armenian Literature, 1500-1920* (Detroit: Wayne State University Press, 2000.), s. 407-409; Hacikyan; *Heritage of Armenian Literature*, s. 305-307.

12 Mamuryan M. M. Abrsam ve V. Şahnur müstear isimleriyle de yazdı. Bkz. Bardakjian, *A Reference Guide*, s. 407. Bahsi geçen eserlerin Ermenice isimleri şöyle: *Hamarod mthannur badmutyun tibrotsats hamar*; *Hamarod badmutyun hayots minçev mer orerin*; *Panali hayeren şaratrutyun*; *Haygagan namagani*; *Manr veber u taser manr dğots hamar*; *Kidelik u bardik dğayots*.

13 H. Thorossian, *Historie de la littérature arménienne* (Paris, H. Thorossian, 1951), s. 283.

14 Hacikyan, *Heritage of Armenian Literature*, s.306.

15 age, s. 307. *Arevelyan mamul* öylesine değerliydi ki 20. yüzyılın sonlarına kadar İstanbul'daki sahaflarda ciltlenmiş nüshalarını bulmak hâlâ mümkündü.

kor Çilingiryan'ın (1839-1923) önceki eserlerinden yararlanan Mamuryan, İstanbul'da konuşulan Ermeniceden etkilendi.¹⁶ Rus Ermenisi yazarlar arasında, büyük ölçüde Erivan lehçesine dayanan Doğu Ermeni halk dilinin eşzamanlı gelişimi yaşanmasaydı, modern Almanca ya da modern Yunanca gibi tek bir modern Ermeni halk dilinin yaratılması mümkün olabilirdi diye düşünülebilir. Fakat bu, her ne kadar modern Ermenicenin Doğu ve Batı lehçeleri çoğunlukla karşılıklı olarak anlaşılabilir olsa da, mümkün olamadı.

Kendi gazetesi için makaleler ve denemeler kaleme alan üretken bir yazar olarak Mamuryan, aralarında *Meğu* (Arı), *Giligya* (Kilikya), *Varaga* (Varak), *Jamanak* (Zaman), *Medzmua* (Mecmua), *Arşaluys* (Şafak) ve *Koyutyun* (Varlık) ile birlikte Krikor Çilingiryan tarafından kurulan *Dzağig*'in (Çiçek) de (Mamuryan bir süre eş yayın müdürüydü) bulunduğu çeşitli süreli yayınlar için makaleler yazdı. Böylelikle, kalemini İzmir'in ötesine, İstanbul ve başkaca yerlere ulaştırdı. Dönemin şiddetli "Ermeni Sorunu" bağlamında politik olarak, Rahip Karekin Sırvantzdyants (1840-1892) ve Ermeni halkının özgürleşmesi için Batılı güçlerin yardımına bel bağlanmasına karşı çıkan diğer entelektüellerle aynı fikirdeydi. Onlar böylesi sahte umutları tanımlamak için "zırva" ifadesini kullanıyorlardı. Mamuryan, "Tutsak bir halkın ilk ve tek kurtarıcısı kendisi, kendi eseri, kendi manevi gücü, kendi aydınlanması, kendi birliği ve azmidir" iddiasını sürdürmeye devam etti. Ermeni gençliğinin eğitimi ona göre, ulusal uyanışa giden doğru yoldu. Batı'nın sunduğu ve yararlı bulduğu her şeye kucak açmasına karşın, Mamuryan, döneminin Ermeni düşünürleri arasında, "Batı'dan gelen her şey kendiliğinden kıymetli değildir ve Doğu'ya özgü her şey reddedilmemelidir" iddiasıyla öne çıktı. Tüccar ve sarraflardan oluşan muhafazakâr İstanbul elitinin aksine, Mamuryan ve onunla benzer fikre sahip düşünürler, çabalarını ve kaynaklarını kadim Ermeni anavatanı içinde toplamak istedi. Karekin Sırvantzdyants, Krikor Ardzruni, Mıgırdiç Portakalyan ve Khirimyan "Hayrig" (1892-1907, İstanbul Patriği ve sonradan Tüm Ermeniler Gatoğigosu) gibi isimler için İzmir ve hatta İstanbul'da

16 age, s. 62.

yaşananlar daha az önemi haizdi. Osmanlı Ermenistanı'nın yetki sınırları içinde Ermenilerin hâlâ çoğunluğu oluşturduğu tek yer olan Vasburagan vilayeti (Van), Ermenistan'ın kalbiydi ve burası Ermenilerin, ulusal kültür uyanışı için çabalarını bir araya getirmeleri gereken noktaydı.¹⁷ Mamuryan'ın siyasi ve toplumsal fikirlerine en iyi örnek, Dumas tarzında ve Scott'ın *Ivanhoe*'sundan¹⁸ ciddi ölçüde etkiler taşıyan uzun, vasat tarihi romanı *Sevlerin martı*'dır (Kara Dağın Adamı). Gazetesi *Arevelyan mamul*'da 10 yılı (1871-1881) aşkın bir dönem boyunca tefrika edilen roman, maalesef, bir türlü nihayete ermedi. Fakat felsefi ve yurtsever fikirleri, *Ankliagan namagani* (İngiltere Mektupları) romanında en iyi şekilde ifade buldu. 1872 yılında yayımlanan kitap, dikkate değer bir maharet ürünüdür.¹⁹ Önceki yüzyılın İngilizce ve Fransızca mektup romanlarından örnek alındığı anlaşılan bu kitap, romandan ziyade, okurları bilgilendirmeyi amaçlayan didaktik bir eserdir. Cambridge'de bulunduğu için İngiliz kültürüne hâkim bir İngiliz hayranı olarak Mamuryan, *İngiltere Mektupları*'nda, İngiliz kurumlarına ve kültürüne dair derin bir hayranlık ifade eder ve bu durum onların Ermeni emsallerinin eksiklikleriyle sık sık zıtlık gösterir.

Ona şöhret getiren bu eseri sayesinde Mamuryan, daha önce Fransız nüfuzu altındaki Ermeni Rönesansı'na ilk kez ciddi anlamda İngiliz etkisini soktu.²⁰ 19. yüzyıl düşüncesinin birçok alanında ileri fikirlere sahip bir birey olan Mamuryan, öncü Ermeni kadın yazar Sırpuhi Düsap'ın (kızlık soyadı Vahanyan, 1841-1901) ilk romanı *Mayda*'nın bütün içeriğinden olmasa bile manasından etkilendi. Kadınların meslek sahibi olma hakkına odaklanan *Mayda*, herhangi bir alanda kadınların haklarını savunan ilk Ermenice eser oldu ve böylece Avrupa'da yeni fakat gelişmekte olan feminist hareketi Ermenice edebiyata tanıttı. Romanın ciddi kusurlarını (örneğin, eserde

17 Bkz. Arnavouradian'ın A. E. Şaruryan değerlendirmesi içinde, *Sırpuhi Düsap, gyankı yev kordzi* [Sırpuhi Düsap, Hayatı ve Eserleri] (Erivan, Erivan Devlet Üniversitesi, 1963), Ermeni Haber Ağı/Groong, 2003.

18 Oshagan, *English Influence*, s. 20, iki eser arasındaki benzerliklerde ısrar ediyor.

19 *age*, s. 18; Thorossian, *Histoire de la littérature arménienne*, s. 283.

20 Oshagan, *English Influence*, s. 3, 18.

“özgün” milli bir bağlamın olmayışını ve yazarın Ermeni toplumsal hayatı konusundaki somut bilgi eksikliğini belirtir) kabul eden Mamuryan, bununla beraber, Krikor Çilingiryan’ın “romanın kadın haklarını ‘cesurca savunması’nın Ermeni edebiyatında bir dönüm noktası olduğu” yönündeki düşüncesini tekrarladı.²¹ Düşap dışında, Mamuryan ve İzmirli meslektaşı Çilingiryan (ve Ardzruni ve Nalbandyan gibi Doğu Ermenistan’daki başkaları) gibi entelektüeller, kadın hakları ve kadının toplumdaki yeri konularında hatırı sayılır ölçüde düşünce ve tartışma ortaya koydu ve bu önemli doğrultuda, statükonun müdafaasındaki muhafazakâr iddialara rağmen, gelecekteki mücadeleye zemin hazırladı.

Üretken bir kitap ve makale yazarı olan Mamuryan, ortaya çıkarmakta olan Batı Ermeni edebiyat dilinin gelişiminde derin bir etkiye sahipti ve yayınlarında konuyla ilgili ortaya koyduğu yoğun tartışmalar ve sağladığı örnekler sayesinde, dil üzerindeki etkisi günümüze kadar varlığını sürdürdü. 19. yüzyılda uzun bir süre boyunca, Klasik *Krapar*’ı canlandırmak gibi basit bir yöntemle birleşik bir Ermeni dili yaratmak isteyenler ile bunun pratik olmadığını görerek açık, basit, standart hale getirilmiş ve yabancı sözcüklerden arındırılmış yeni bir Ermenice için uğraşanlar arasında mücadele vardı.²² Mamuryan ikinci grupla birlikteydi. Batı Ermeni halk dilini oluştururken yalnız değildi. Hem aynı fikirde olduğu yazarlardan etkileniyor hem de onları etkiliyordu. 1890’lı yıllarda, yaklaşık 60 yıldır kızıyan savaş kazanılmış ve yine de hâlâ güzel ve hâlâ değerli olan Klasik Ermenice (Latince İtalyancadan ne kadar farklı bir dilse, o da o kadar farklıydı), Ermeni Kilisesi ve bilim insanlarının himayesine bırakılmıştı.

Mamuryan, parlak düşünürler ve yeni fikirlerle dolu, Ermeni kültürünün yeniden canlanmasına dair böylesi heyecan verici beklentiler taşıyan bir dönemde yıldızı parladığı için şanslıydı. Gerçekten de hemen hemen bütünüyle Batı Ermeni Rönesansı’nın bir ürünü ve temsilcisiydi ve Rusya İmparatorluğu’ndaki Ermeni kültür merkezi konumunda bulunan Tiflis’teki Doğu Ermeni entelektüelleri arasında yaşanan gelişmelerle yakın bağlantıları yoktu.

21 Bkz. Arnavourdian’ın değerlendirmesi, Üstteki 17’nci dipnot.

22 Hacikyan, *Heritage of Armenian Literature*, s. 54-55, 61-63.

Madteos Mamuryan 2 Ocak 1901 yılında 70 yaşındayken İzmir’de hayatını kaybetti. Öncü *Arevelyan mamul* gazetesi birkaç yıl daha devam etti, fakat 1909’da kapandı. 1919’da yeniden çıkan gazete, 1922 olaylarıyla sonsuza dek sustu. Özel hayatına gelince, yedi kardeşten biri olan Mamuryan, evli ve bir çocuk babasıydı. Oğlu Hrant, Paris’te 1937’deki ölümüne dek babasının izinden gitti.²³

Madteos Mamuryan, uzun yaşamı süresince, Batı Ermeni Rönesansı’nın en saygın ve etkin üyelerinden biri oldu, sesi 40 yıl boyunca milli önemi haiz her meselede duyuldu.²⁴ Ölümünün üzerinden yüz yılı aşkın bir süre geçmesine ve Ermeni düşünce tarihi açısından önemine karşın, hakkında ne yazık ki, herhangi bir Batı dilinde çok az şey yazıldı.²⁵ Bu kısa makalenin, Madteos Mamuryan’ın Ermeni edebiyatı ve kültürüne yaptığı katkılara bir saygı duruşu niteliği taşıması umuduyla...

İngilizceden çeviren: Serdar Aksoy

23 Mamuryan’ın en küçük kardeşinin en küçük oğlu, 1970’li yılların başlarında ailesiyle birlikte Philadelphia’da yaşamını sürdürüyordu.

24 Hagop Oşagan, *Hamabadger arevmudahay kraganutyen* [Batı Ermeni Edebiyatı Panoraması], c. 4 (Kudüs: S. Hagopyants, 1956), s. 448.

25 Vahé Oshagan’ın *The English Influence on the West Armenian Literature* eseri bir istisna sayılabilir. Ermenicede bile özel olarak Madteos Mamuryan’a yönelik eserlerin sayısı çok değil. Bu eserler arasında şunlar bulunuyor: Hayk M. Ğazaryan, *Madteos Mamuryan* (Erivan: Haybedhrad, 1961); ve A.B. Garinyan, *M. Mamuryan mşaguyti badmutyan masin* [Madteos Mamuryan, Kültür Tarihi Hakkında] (Erivan: Ermenistan Bilimler Akademisi, 1973). Ermeni Sovyet Ansiklopedisi’nde, c. 7, s. 198, maddenin görece kısalığı, en azından Sovyet döneminde, Ermenistan’da Batı Ermeni Rönesansı edebiyatını keşfe yönelik görünür ilgisizliği ya da özgürlük yoksunluğunu ortaya koyuyor. Bununla birlikte, Mamuryan’ın eserlerinden oluşan *Yerger* [Eserler] başlığını taşıyan bir cilt, H. Ğazaryan ve H. Boğosyan editörlüğünde, 1966 yılında Erivan’da yayımlandı. Lübnan, Antilyas’taki Kilikya Gatoğigosluğu, yakın geçmişte Mamuryan’ın eserleri ve hakkındaki yayınların sponsorluğunu üstlendi.

Geç Dönem Osmanlı Smyrna'sında Ermenilerin Toplumlararası İlişkileri

Hervé Georgelin

19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başında nüfusu büyük oranda Ortodoks Rumlardan oluşan liman şehri Smyrna'da Osmanlı Ermenileri ve Ermeni olmayanlar, yakın ve çok yönlü bir birliktelik içindeydi.¹ 17. yüzyıldan itibaren İzmir, coğrafi konumu sayesinde benzersiz bir ekonomik büyümeye sahne oldu ve 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan ve herkes için güvenlik, din ve eğitim özgürlüğü vaadinin yanı sıra sultanın tüm tebaası için daha fazla eşitlik eğilimi taşıyan Tanzimat reformlarından fayda sağladı.² Smyrna'da iç içe geçmiş toplumsal sınırlar, yerini sıkı toplum-merkezli faaliyetlere bıraktı. Nüfus çeşitliliğini ve Smyrna Ermenilerinin durumunu eksiksiz olarak anlamak için çeşitli kaynaklara gereksinim var. Bu bağlamda, Atina'daki Küçük Asya Çalışmaları Merkezi (CAMS) bilhassa çok değerli.³ Ermeni kaynaklarına gelince, en önemli referans eser

1 Bu makalede İzmir değil, Smyrna adı kullanılıyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında Ermenicede yaygın olarak kullanılan isim İzmir'di. *Zmürnia*, Smyrna'da yayın yapan meşhur Ermenice süreli yayın *Arevelyan mamul*'un kapağında yer alıyor fakat gazetede yayımlanan makalelerde bile kullanılan temel ad İzmir'di. Ele alınan şehrin, bugünün İzmir'inden çok farklı olduğunu belirtmek için bu makalede Smyrna'yı kullanmayı tercih ediyorum. Smyrna, canlı kozmopolit hayatın hüküm sürdüğü bir Osmanlı liman şehriydi, oysa ki İzmir beraberce getirebileceği yeni dinamikler ve çeşitliliklerle bir Türk kentidir.

2 Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1865-1876* (Princeton: Princeton University Press, 1963).

3 Sözlü Gelenek Arşivi belgeleri, Atina'daki Küçük Asya Çalışmaları Merkezi tarafından oluşturuldu ve orada muhafaza ediliyor. Bunlar, 1930'lardan 1970'li yıllara kadar, mülteciler ve Eylül 1922 (Smyrna'da Yunanlıların yenilmesinin ardından) ile 1925 (Ocak 1923'te imzalanan ve Türkiye'nin Rum Ortodoks

hâlâ Peder Hagop Kosyan'ın *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* (İzmir ve Civarındaki Ermeniler) kitabıdır.⁴

OSMANLI TOPLUMSAL DOKUSUNUN BİR PARÇASI OLARAK SMYRNALI ERMENİLER

Bu bölümde “kozmopolitlik” ifadesi, sadece farklı etnik-dini grupların yan yana tarafsız yaşaması olarak değil, aynı zamanda bu durumun kişi tarafından algılanması ve değişik toplumsal grupların kendi şartlarına uyum sağlamak için geliştirdiği stratejiler olarak kullanılıyor.⁵ Burada Smyrna gibi bir Batı Osmanlı şehrindeki kozmopo-

nüfusuna karşı Yunanistan'ın Müslüman nüfusunun zorunlu değişimini öngören Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konmasının sonu) arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarından mübadeleye tabi tutulup Yunanistan'a gelenlerle yapılan mülahakatların deşifreleri. Tahmin edilebileceği gibi, bu kaynaklar, tarihçilerin çalışmak durumunda olduğu herhangi bir belge kadar taraflı. Katılımcılar, mülahakat sırasında birkaç on yıldır yaşadıkları Yunan ulus devletinin etnosentrik atmosferinden etkilenen kişisel ve toplumsal hafızalarına güveniyordu. Melpo Merlier'in projesinin tam da, Osmanlı İmparatorluğu içinde geçmişe bakarak güçlü bir Helenik Asya Azınlığı oluşturmak için gerçekleştirildiği bile ileri sürülebilir. Fakat bu yine de çok ileri bir yorum olabilir; zira, bazı röportörlerin milliyetçi eğilimleri olsa dahi, dosyaların çoğunda tek bir CAMS temsilcisi tarafından hazırlanan deşifreler bulunmuyordu. Bazı dosyalar, yıllar içinde hazırlandı; iki mülahakat oturumu arasından birkaç on yıl geçmişti. 1930'larda bir mülteciyle görüşmekle, muhtemelen aynı insanla 1950'lerde ya da 1970'lerde mülahakat yapmak aynı şey değildi. Mülahakatlar aynı yönlendirici biçimde planlandıysa bile, “Muhtelif” başlığı altında daha özgür ifadeler için biraz alan bırakıldı. Fakat bu belgelerin asıl önemi, emsalsiz görüşler, ayrıntılar ve tanıkların Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya topraklarındaki sosyal hayata ilişkin ilk ağızdan anlattıkları kişisel hikâyeler olmalarında yatıyor. Bu belgelerin bir kısmına sinmiş olması muhtemel milliyetçilik tespit edilebilir. Dolayısıyla onları kullanan sosyal bilimcilerin, ciddi olarak değerlendirme yapmaları gerekiyor. Toplanan belgelerin fazlalığı ve iç uyumsuzluklar, bu belgelere yönelik eleştirel bir yaklaşıma imkân veriyor. Sözlü tarih uzmanlarının savunduğu gibi, böylesi tanıklıklar, insan hayatının uzun zamandır, tarihyazımının çeperlerinde kalan alanına erişim sağlıyor ve tarih yazma sürecine katkı sağlamak için toplumsal tabakaları çeşitlendiriyor.

4 Hagop Kosyan, *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays* [İzmir ve Civarındaki Ermeniler] (Viyan: Mikhitaryan, 1899), c. 2.

5 Kozmopolitlik hakkında idealist bakış açılarıyla arama önceden mesafe koydum.

litliğin iki yüzü değerlendiriliyor: Biri, seküler Osmanlı tarafı, öteki ise liman şehrinin giderek artan Batılılaşmasının sonucu olarak ortaya çıkan tarafı. İlk taraf çeşitli dilsel, etnik ve dini grupların yüzyıllara dayanan yakınlığından doğuyor. Kozmopolitliğin bu biçimi, seküler Osmanlı yüzü. Bunu en iyi yansıtan şey, Türk dilinin Türk ve Müslüman olmayanlar tarafından kullanılması. Buradaki varsayım şu, dilsel hususlar toplumsal gerçekliğin barometresidir. Smyrna bölgesinde, bilhassa eyaletin ya da vilayetin eski idari merkezi Aydın'da bulunan Ermeniler, Türkçeyi anadilleri olarak konuşuyordu. Ermenilerin Müslüman Türk toplumuna yakınlığı, ister yabancı gezgin olsun ister Yunan komşuları, gözlemciler için onların en çarpıcı özelliklerinden biridir. Fransız bilim adamı Vital Cuinet şöyle yazıyordu:

Türkçe konuşma konusundaki müthiş kabiliyetleri, birçoğunun hukuka yönelmesini sağlıyor; vilayete en fazla Hristiyan avukat kazandıran onların cemaatidir. Üstelik, Türklere diğer Osmanlı tebaasından, yukarıda bahsedilen uyuma ilaveten, daha fazla yakınlar.⁶

Türkçe, çarşı ve pazarlarda, dükkânların büyük çoğunluğu gayrimüslimlere ait olmasına rağmen, Smyrna'nın Yunan yönetiminin ülkenin kovulmasını takip eden Eylül 1922'ye kadar konuşulan temel dil olarak kaldı.⁷ Ekonomik faaliyetin türü ile sosyal varlık tarafından kullanılan dil arasında bir bağlantı var. Cuinet, tıpkı Rumların durumunda olduğu gibi, Aydın vilayetindeki Ermenilerin milliyetçi duygulardan yoksun olduğunun üzerinde duruyor. Hristiyan gruplar, işleyen bir bütünün, temel dil unsuru Türkçe olan hakiki Osmanlı toplumunun, bir parçası gibi görünüyorlardı.

Osmanlı kozmopolitliği Smyrna'da 19. yüzyılda mahiyet değiştirdi. Şehirde ve Ege kıyılarında süratli bir Yunanlaştırma süreci yaşandı. Bunu tetikleyen, Yunanistan Krallığı, Ege adaları ve iç Anadolu

Bkz. Hervé Georgelin, "Smyrne à la fin de l'Empire ottoman: Un cosmopolisme si voyant," *Cahiers de la Méditerranée* 67 (Nice: Centre de la Méditerranée Moderne et voyant, 2003): 125-147

6 Vital Cuinet, *Turquie d'Asie*, c. 3 (Paris: Ernest Leroux, 1894), s. 357.

7 Philippos K. Falbos, "Bezestens and Hans in Smyrna," s. 130-195, *Mikrasiatika Chronika*'da, c. 9 (Athens, Unions of Smyrneans, 1967), s. 130-195 ve "Charses and Bazars in Smyrna," c. 10, s. 334-349.

vilayetlerinden gelen göçler, ayrıca bölgedeki Rum Ortodoks nüfusun yüksek doğum oranı ve modern tıp tedavisine erken erişimleri idi. Smyrna çevresindeki bazı bölgeler, bilhassa Çeşme yarımadası, nüfus olarak öyle Rum Ortodoks ağırlıklıydı ki Müslümanlar hâkim dile uyum sağlamak için Rumca öğrenmek zorunda kaldı.⁸ 1900'de Smyrna'da Ermeniler, toplam 300 bin olan nüfusun sadece yaklaşık 10 binini oluşturunuyordu.⁹ Bu rakam, 19. yüzyıl boyunca oldukça sabitti ve Osmanlı 20. yüzyılının büyük kısmında da değişmeyecekti. 1922'de sadece Helen hâkimiyetinin son ayında radikal bir biçimde değişti. 1914 itibarıyla şehirde yaklaşık olarak 500 bin nüfus vardı.

Ermeniler, Batı'ya ya da 1882'deki İngiliz işgalinden sonra İskenderiye gibi başkaca Doğu Akdeniz şehirlerine göç ettikleri için Rum Ortodokslarınkine benzer bir demografik genişleme yaşamadılar. İç evlilik yolundaki genel dini uygulamanın aksine, Rum Ortodoks ya da Levantenler gibi diğer etnik ve dini grupların üyeleriyle çok sayıda karma evlilik gerçekleşti. Bu da Ermeni Apostolik cemaatinin durumunu olumsuz yönde etkiledi. Smyrna'da Ermeniler, sayıca nispeten daha az öneme sahipti. Yunanlaştırma sadece niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel, yani sadece demografik değil şüphesiz dilseldi ve bölgede yaşayan tüm grupları etkiledi.

8 Ön Asya Çalışmaları Merkezi, Atina, Sözlü Gelenek Arşivi, dosya: Ionia 112, Çeşme, tanık: Ionnis Valampous; röportör: Zoi Kyritsopoulou; Konu: Dil. Tanık şunları söyledi: "Çeşme Rumca konuşulan bir kasabaydı. Yerleşik halkın büyük kısmı Türkçe bilmiyordu. Elbette Türkler de Rumca konuşuyordu, hepsi değil ama çoğu." Bir başka kanıt, Proodeftikos kai Politistikos Syllogos tarafından hazırlanan CD'de (Atina, 2008) bulunabilir, "Hayios Ioannis o Theologos" (<http://meli1.wordpress.com/>) ve En Chordais (<http://www.facebook.com/pages/En-Chordais-En-Chordais/231723267948?v=wall>), *Stou Meliou tous kafedenes* [Küçük Asya'daki Meli'den (Çeşme yarımadasında) Şarkılar]]. Bunların hiçbirinde, bu şarkılar artık dışlanmıyor ama, Türkçe şarkılar yok, yine de Yunan şarkıları, biraz Türk etkileri taşıyor, fakat Çeşme'deki dil durumuyla Kapadokya'daki arasında ortak hiçbir yan bulunmuyor.

9 S. Eprikyan *Badgerazart pnaşkarhig pararan* [Resimli Coğrafya Sözlüğü], c. 1 (Venedik: Mikhitaryan, 1903), s. 789.

KENT SİSTEMİ İÇİNDE ERMENİLER VE RUM ORTODOKS ETKİLEŞİMİ

İzmir'de Ermenilerin hâkim dil kullanımlarında benzer bir değişim yaşandı. Yerel Rumca, Smyrna Ermenilerinin günlük dili olma eğilimindeydi. İzmir'in Rum Ortodoks nüfusu, Ermeni komşularının Rumca konuşmasını tabii buluyordu. Ermenilerin çevrelerine dilsel uyumu, Tanrı vergisiydi, ya da öyle görülüyordu. Tek dilli Ermeniler, böylesi bir ortamda uyumsuzluk çekmedi. Mülakat yapılan bir Rum Ortodoks, kendi toplumundaki Türkçenin gücünü kuvvetle muhtemel hafife alarak, şunları anımsıyordu:

Biz Rumca, Smyrna Rumcası konuşuyorduk. Türkçe bilmiyorduk; sadece birkaç cümle. Bayrakkale'deki (Smyrna'nın dış mahallelerinden biri) yabancılar da Rumca anlıyordu. Ermeniler, tabii ki, Yahudiler de Rumca konuşurdu.¹⁰

Fakat, aynı zamanda, yerel Ermeni gençliğinin, Smyrna'nın üst seviye Rum Ortodoks eğitim kurumlarına entegrasyonu söz konusu değildi. *Evangeliki Scholi*'nin Christos Solomonidis¹¹ tarafından yayımlanan mezun listesinde Ermeni soyadı taşıyan tek bir kişi vardı. *Evangeliki Scholi* Smyrna'daki en önemli Rum Ortodoks okuluydu ve öğrencilerini Atina Üniversitesi'ndeki daha ileri eğitim için hazırlıyordu. Rumca ya da Türkçe bilmek, gayriortodokslar için özel bir iftihar vesilesi değildi; zira, bu durum, Smyrna halkı için yaygın temel bilginin bir parçasıydı. Rum Ortodoksların Ermeni komşularına ilişkin karmaşık bir algıları vardı. En önce belirtilmesi gereken unsur, Ortodoksların Ermenileri hakiki Hristiyan saymaması ve diğerlerini dışlayarak yalnızca kendilerini gerçek Hristiyan olarak görmeleriydi. Bu yaygın düşünce, bugün dahi Yunanistan'da duyulabilir, kötücül bir maksatla olmasa bile söylenir. Bu ayrım, Yunanis-

10 CAMS, İonia 9, Bayrakkale, röportör: Hermolaos Andreadis; tanık: Yiannis Kavgalakis; konu: Dil, 14 Nisan 1970. Mülakat Yunanistan'da yapıldı ve Yunan milliyetçiliğine sempati duyan bir kişinin, tanığı kendi cemaatinin Türk dili konusundaki aşinalığını en aza indirmek için yönlendirmiş olması muhtemel.

11 Christos Solomonidis, *I paidia sti Smyrni* [Smyrna'da Eğitim] (Atina: y.y, 1961).

tan'daki Ortodoks mültecilerin böylesi anlatımlarında –Smyrna'nın 20 kilometre kuzeyinde bulunan Menemen hakkındaki bu parçada açığa vurulduğu gibi– görülüyor.

1922'de biz giderken, yaklaşık 30 bin nüfus vardı. Çoğunluğu Türk'tü, azınlık yüzde 35, Hristiyan'dı. Ayrıca takriben 40 Ermeni ve 20 Yahudi aile vardı.¹²

Ermenilerin öteki olarak algılanması, en azından geriye bakıldığında, Yahudilerinkiyle benzerlik taşıyordu. Bu durum, Smyrna'nın hükümet konağına yaklaşık üç kilometre mesafedeki dış mahallelerinden olan Karataş'ın eski bir sakini tarafından verilen şu beyandan anlaşılabilir:

Karataş'ta 350 Rum evi vardı. Bir o kadar da Türklerin vardı. Yarı yarıyaydık. Çok az Ermeni ve Yahudi vardı. Hepimiz ayrı ayrı yaşıyorduk. Bir tarafta Helenler, diğer tarafta Türkler ve öteki tarafta diğerleri.¹³

Ermeniler diğerlerince en zengin insanlar olarak görülüyordu. Bazı sansasyonel olaylar, Ermeni nüfusun çeşitliliğini Ermeni olmayanlar açısından anlaşılmaz kılmıştı; tıpkı Göztepe'nin eski bir sakini tarafından yapılan bu tanıklığın açık ettiği gibi:

Göztepe'de vapurdan indiğinde, deniz kenarında evler görürdün. Onların arasında, Sivrihisaryanların ve Aznavuryanlarınki ayrıtı edirdi. Gerçek bir kaleydiler: Büyük, güzel ve düzgün inşa edilmiş.¹⁴

Yöre Ermenilerinin bu abartılı imajı, Ermenilerin kendilerince de doğrulanıyordu. Eprikyan'a göre:

Ermeniler arasında esnaflık hiçbir zaman çok yaygın olmadı; [tüccarlarla kıyaslandığında] sayıca az saatçi, kuyumcu, nalbant, ayakkabıcı, halıcı, terzi, yorgancı, eczacı vs. vardı.¹⁵

12 CAMS, İonia 43, Menemen, röportör: Zoi Kyritsopoulou; tanık: Dimitrios Katrioulis; konu: Nüfus, 3 Temmuz 1963.

13 CAMS, İonia 5, Karataş, röportör: Sophia Goraniti; tanık: Markos Attalias; konu: Coğrafya ve Topoğrafya, 11 Aralık 1965.

14 CAMS, İonia 3, Göztepe, röportör: Zoi Kyritsopoulou; tanık: Heleni Ampatzoglou; konu: Evler, 16 Temmuz 1970.

15 Eprikyan, *Badgerazart pnaşkharhig pararan*, s. 797.

Ermenilere yönelik bu genel algı, yeni filizlenmeye başlayan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaktsutyun) Smyrna'ya *Vosgehank*, yani, Altın Madeni kod adını verdiği dikkate alındığında, doğru görülebilir. Bu isim belki de yerel Ermeni nüfustan, iyi kötü gönüllülük esasına dayalı, çok para temin edilebileceği iması taşıyordu. Fakat Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) üyeleri, Smyrna'ya ilişkin klişeyi paylaşıyor, bu algıdan çok pratik sonuçlar çıkarırlardı. Kaynak sağlamak için varlıklı Ermenilere yönelik fidye ve şantaj, radikal örgüt için gönüllülüğe dayalı cömert yardımlar beklemekten daha etkili bir yoldu. Fransız diplomatik arşivleri (Hınçak ile Taşnak partilerini karıştırırsa da) kapsamlı olarak bunu belgeliyor.¹⁶

Böylesi tek tip resimler, köklü yerel aileler ile yeni gelen Ermeniler arasındaki toplumsal statü eşitsizliğini tarafsızca yansıtmıyor. Söz konusu yeni Ermeniler, Anadolu'nun içlerinden başta mevsimlik iş için geliyorlardı ve çoğunlukla bekârlardı. Ve bu, Türkçede *gurbet*, Ermenicede *bandukht* olarak anılan bir olguydu.¹⁷ Maalesef, Smyrna'da düşük gelirli göçmen Ermeni nüfusun varlığı, dönemin Ermenice yayınlarının pek ilgisini çekmiyordu. Smyrna'daki Ermeni varlığının dikkat çekmeyen bu yönleri hakkında çok fazla bilgi mevcut değil.

Rum Ortodokslarla Ermeniler arasındaki ruhsal mesafe, tıpkı 1894-1895 katliamlarında olduğu gibi, imtiyazlı Smyrna dışında imparatorluğun her yerinde Ermenilerin tehlikede olduğu dönemlerde, Rumların Ermeni komşularının duygularını paylaşmasını engelleyebiliyordu. Geriye doğru bakıldığında, Ermeni ulusal davası hiç sempati kazanmadı. Diğer grupların ulusal hareketleri, toplumsal düzen için, Osmanlı statükosu için potansiyel karışıklık olarak görülüyordu. İzleyen satırları okuyanlar, Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeninin, sultanın Hristiyan tebaası arasında sahip olduğu meşruiyeti sezebilir. Hristiyan mücadelesini eşzamanlı ve devletin parçalanma-

16 Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Yeni Seri, Türkiye 67, folyo No: 164, 7 Ağustos 1902 çıkışlı, Smyrna'daki Fransız Başkonsolosu'ndan, Pierre Blanc, Fransa Cumhuriyeti Konstantinopolis Büyükelçisi'ne, H. E. M. Constants.

17 Hervé Georgelin, "Armenians in Late Ottoman Rural Cappadocia" Richard G. Hovannisian, ed., *Armenian Kesaria/Kayseri and Cappadocia* (Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2013), s. 231-264.

sına yönelik bir dayanışma olarak düşünmek büyük bir hata olacaktır. Örneğin, Pınarbaşı'nın eski bir Rum Ortodoks sakininin sözleri, farklı bir tablo ortaya koyuyor:

Ermeni katliamları bizi üzmedi. Korkmadık. Bizi destekleyen bir konsolosluğumuz vardı. Onlar örgütsüz insanlardı. Kuzu gibi boğazlandılar, fakat onlar da sorumluydu. Zaman zaman isyan ettiler. Yabancı bir ülkedeydiler. Başlarına ne geleceğini bilmiyorlar mıydı?¹⁸

Toplumlar arasında oluşan manevi engelin hem nedeni hem de sonucu olan Ermeni dili, Smyrna'da Ermeni olmayanlarca çok nadiren konuşuluyordu.¹⁹ Bazı Ermeni olmayan komşu çocukları, Ermeni arkadaşlarıyla oyun oynamak için biraz Ermenice öğrenebiliyordu. Ölümünden kısa bir süre önce Paris'te görüştüğüm Smyrnalı Yahudi bir kadın, 1922 öncesi öğrendiği Ermeniceyi biraz hatırlamış, 10'a kadar saymıştı. Ancak şehrin hem toplumsal hem de ekonomik hayatında, Smyrna'da azınlık olarak görülen ve pratikte kullanılmayan bir dil öğrenmeyi teşvik eden başkaca bir şey yoktu. Benzer konumlarda bulunan birçok cemaat de benzer bir durumu yaşıyordu.²⁰ Bu son argümanla, kozmopolitliğin anarşiye neden olan toplumsal bir süreç olmadığı ve çoklu toplumların tüm bileşenlerinin ortaya çıkan dengede aynı görevi üstlenmediği görülebilir.

SEMBOLİK OLARAK BATI'NIN BİR PARÇASI OLMAK

Smyrna kozmopolitliğinin öteki yüzü, aslında Smyrna halkının gurur duyduğu tek tarafıydı. Bu, liman şehrinin ekonomisi ve bir bütün olarak Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Batı etkisinden ileri geliyordu. Çoğu gayrimüslim, az sayıdaki Müslüman'la birlikte, hayalini kurdukları, şüphesiz ki mükemmel addettikleri ve parçası olmak istedikleri Batı dünyasını, bilhassa Fransa'yı taklit etmek için

18 CAMS, Ionia 27, Pınarbaşı, röportör: Chara Lioudaki; tanık: Kostis Lamprioudis; konu: Tarih, önemli olayların yankıları, 22 Mart 1965.

19 Ermenicenin hâkim olduğu Merzifon gibi iç şehirlerde durum tersiydi.

20 Gilbert Dalgalian, *Enfances multilingues: Témoignage pour une éducation bilingue et multilingue* (Paris, L'Harmattan, 2000).

büyük çaba gösteriyordu. Üst sınıfların arasındaki resmi iletişimde geçerli dil Fransızcaydı. Ermeni olsun, Rum olsun, daha ilkokul çağında öğrenilmeye başlanan ilk sözde yabancı dildi. Fransız diline hâkimiyet, bilhassa Osmanlı yönetimindeki nüfuzlu çevreler ya da iş dünyasında, kişinin eğitim seviyesi için bir kalite ölçütüydü. 19. yüzyılda Tatigyan Matbaası tarafından basılan *Le Courrier de Smyrne* ve Isdepan Vosganyan'ın yönetimindeki *La Réforme* gibi gazetelerle Fransızca yayın yapan basının gelişimi, Fransızcanın önemine ilişkin bir başka kanıt olarak görülebilir.

Şehrin her tarafında, dükkânlarda ve binalarda Fransızca yazılar peyda olmaya başladı. Frenk ya da Avrupa mahallesi, Smyrna'nın kent kimliğinde referans noktası olarak kullanıldı. Tüm bu işaretler, şehrin arzulan görsel Batılılaşmasını açığa vuruyordu. Etnik-dinsel *millet* sınırlarının bir ölçüde ötesine geçen kent toplumu, modernitenin dili olarak görülen Fransızcanın yaygın kullanımıyla biçimlendi. Fransızcanın önemi Smyrnalıların toplumsal ve gündelik hayat biçimlerinde de kendini belli ediyordu. Örneğin, Fransızca filmler I. Dünya Savaşı'ndan önce dünya çapındaki üretimin yüzde 70'ini oluşturuyordu. Smyrna'da bu filmlere rıhtımdaki Pathé gibi sinema salonlarında ulaşılabilirdi. Smyrna'daki Alliance Française'in üye listesi, bu kültür kurumunun hemen hemen tamamen Ermeni-Rum ve Levanten kulübü olduğunu gösteriyor. Kayıtlarda Müslüman isimleri nadir olarak görülüyor.²¹ Fransızca, en azından gayrimüslim çevrelerde yerel kültürün bir parçası haline gelmişti ve Ermeniler Ege'nin "Küçük Paris" sahnesinde aktif bir rol oynuyordu.

TEPKİSEL MERKEZ GÜÇLER

Kozmopolitliğin cazibesine rağmen, Ermeni toplumsal yaşamına ait özel zamanlar, yerler ve kurumlar, Smyrna Ermenilerinin Ermeni olmayan kentte bütünüyle özümsemesini engelliyordu. 19. yüzyılda yaşanan ideolojik değişimle, yani Ermeni milliyetçiliğinin dönüşümüyle birlikte, toplumsal yapıların bilhassa Smyrna'nın söz-

21 Dünya ölçeğinde Alliance Française hâlâ varlığını sürdürüyor.

de Ermeni mahallesi Haynots'ta yasallaşması ve gelişimi şehrin kozmopolitliğine karşı hareket etti. İzmir'de Ermeni âlimler ve gazeteler, örneğin *Arevelyan mamul* ve de Konstantinopolis'teki diğerleri, Smyrnalı hayat tarzını sert bir biçimde eleştiriyordu. Dış dünyayla ilişkiler, 'doğuştan' bozuktı ve Smyrna'nın Ermeni cemaati, her zaman tehdit altında gösteriliyordu.²²

Ermenice basın ve edebiyat, kozmopolitanizmin tehlikeli tezahürlerine –bölgede yaşayan Ermeni gençlerin yaygın olarak dışevlilik yapmalarında örneklediği gibi– karşı verilen savaşta cephe hattındaydı. Basın, Ermeni cemaatinin, daha iyi bir ifadeyle *azk'*ın²³ merkezde konumlanması gereken bir dünya sunuyordu. Gazeteler ve monograflar, Ermeni toplumsal hayatına dair başarılı bir şablon sunuyordu. Bu şablon, güya Ermeni milleti içinde doğumdan, vaftizden itibaren kabul gören –en azından ilköğretim, evlilik, kulüplere ve muhtelif örgütlerin divanlarına üyelik gibi– toplumsal hayata katılımdan oluşuyordu. *Azkayin* hayatı, Konstantinopolis'te ilan edilen *Azkayin sahmanatrutyun*²⁴ ya da Ermeni milletinin yapısını ve işleyişini düzenleyen kanunname nedeniyle, 1863'ten itibaren bilhassa Smyrna'da şekillenmeye başladı. Toplum, 1908 Jöntürk devrimini takiben, örgütlenme özgürlüğü gibi temel insan hakları garanti altına alınır alınmaz, güçlü bir ilerleme yaşadı. En azından kısa bir süre için yerel dernekler, imparatorluk çapındaki gruplara katılabiliyordu.²⁵

Katolikliğe dönme ve Fransızca ya da Yunancanın yaygın olarak kullanılması yoluyla Batı'ya benzeme, her tarafa nüfuz eden bir sü-

22 Hervé Georgelin, "Être arménien dans une société plurielle: Le cas de la Smyrne ottomane tardive," Michel Bruneau, Ioannis Hassiotis, Martine Hovanessian ve Claire Mouradian (ed.), *Arméniens et Grecs en diaspora, approches comparatives: Actes du colloque*, CNRS-EFA, *Diasporas*, 4-7 Ekim 2001 (Atina: EFA, 2007), s. 123-132.

23 Tercümesi zor, en yakın sözcük "millet". *Azk* kelimesinde, "millet'i bir devlete ait olan işleyen bağ olarak gören Batılı siyasal anlayıştan ziyade, akrabalık kavramı var. Aynı anlamsal köken, "akraba" sözcüğü için kullanılan *azkagan*'da var. Rum Ortodoks *millet*'i, kendini *syngenis*'e yakın *genos*, ki çağdaş kullanımda *ethnos*'la değişmiştir, olarak tanımladığı sürece, benzer durumu tecrübe etti.

24 Osmanlı Türkçesinde Nizamname-i Millet-i Ermeniyan.

25 S. Amadyan, "İzmiri hay kağıtı" [İzmir Ermeni Kolonisi], Teotig'in *Amenun daretsuytsi* [Herkesin Yıllığı] içinde, (İstanbul: Nersesyan, 1913), s. 166-81.

reçti. Bu, yersiz bir korkudan öte bir durumdu. Nahçıvan göçmenlerinin soyundan gelen Katolik Ermeniler, dillerine sahip çıkmadı ve Latin cemaati olarak anılan nüfusla karıştılar. Mikhitarist keşişlik Smyrna'ya ancak 1840'ta ulaştı. 1883'te, aslında çok geç bir tarihte, Ermeni Katolik cemaati kuruldu. Yeni gelen Katolik Ermeniler, Mikhitaristlere ve diğerlerine ait kurumlardan faydalandılar fakat eski Katolik nüfus, onlara çok az ilgi gösterdi. Mikhitarist Okulu'na esasen Ermeni Apostolik cemaatinin çocukları gidiyordu.

Smyrna'da Ermeniler arasında Ermeni dili, her zaman tehlikede olarak görüldü. Hagop Kosyan, Smyrna tarihini yazarken bu durumdan şöyle dert yanımtı:

Fransızca ve İngilizce yazıp da anadilinde tek kelime edemeyen genç Ermenilerle karşılaşanlar olabilir. Hatta bu süreci ilerleme ve medeniyet olarak tanımlayanlara bile rastlanabilir.²⁶

Smyrna Ermenilerinin akıbetlerine yönelik kıyas yapmak yerinde olur. Kentteki diğer gruplar arasında eşzamanlı olarak, hafif fakat kati bir farklılıkla aynı olay yaşanıyordu. *Alliance Israélite Universelle*, ihtiyaç halinde Ermeni öğretmen çalıştırıyordu, fakat Ermeni öğretmenin mesleki kabiliyetleri ne olursa olsun, yerine mümkün olan en kısa sürede uygun bir Yahudi öğretmen bulmaya çalışıyordu.²⁷ Üstelik, bu ayırım, Avrupa'da bilhassa İtalyan ve Alman ulus devletlerinin kurulmasından bu yana keskinleşen milliyetçilikle eşzamanlıydı. Bu gelişmeler Osmanlı ideolojik iklimini etkiledi. Smyrna gibi kozmopolit bir şehirde bu, iki arada kalmış dünyanın aşınmış bir özgörünümünü yaratmak gibi önemli sonuçlar doğurdu.

Kozmopolit Ermeniler, arzu edilen milliyetçi kalıplara sığmadı. Bu varsayım, Smyrna'da (*Vosgehank*)²⁸ faaliyetler yürüten ve 1905'te

26 Kosyan, *Hayk i Zmürnia yev i şırçagays*, c. 1, s. 36.

27 *Alliance Israélite Universelle Arşivleri*, dosya LXXXIV - E, İzmir, Smyrna'daki *Alliance Israélite Universelle* Müdürü M. Nabon'dan Paris'teki *Alliance Israélite* Müdürü'ne mektup, No: 1478/3, 18 Ocak 1919: "Bayan Nabon, boşalan kadroya uygun bir Yahudi olmadığından, Blois'da [Fransa] eğitim görmüş olan Ermeni bir kadını işe aldı."

28 Hraç Dasnabedian, ed., *Nüter H. H. Taşnaksutyun Badmutyan hamar* [Ermeni Devrimci Federasyonu Tarihi için Materyaller], c. 1 (Beyrut, ARF, 1984), s. 7.

Osmanlı'nın yanı sıra Avrupa binalarına yönelik şiddet eylemleri planlayarak Smyrna'daki Ermeni cemaatini tehlikeye sokan Ermeni Devrimci Federasyonu'nun yayımlanmış belgelerine dayanıyor. Bu saldırılar, Ermenilerin can ve mal güvenliğini sağlayacak etkili reformlar için Avrupalı güçleri müdahaleye zorlayan daha büyük bir planın parçasıydı.²⁹ Oysa operasyon, gizli tertibin kötü planlama ve hazırlık yüzünden fark edilmesi nedeniyle, gerçekleşmedi.³⁰ Ermeni cemaati yetkilileri –ileri gelenler, mahalle encümeni, episkoposa (araçnort) yakın isimler, yani ulusal kanunlar ya da *Nizamname* ile yetkilendirilmiş ve Fransız konsolosunun iletişim kurma ihtimali bulunan kişiler– yaşananlardan ötürü üzüntülerini bildirdiler ve Ermeni kardeşlerini kurban etmeye eğilimli görünen o insanların ihanetine uğramış gibi göründüler:

Şehrimizin barışçıl Ermeni nüfusu kargaşa içinde. Onlara misilleme yapacak çok sayıda Türk bulunmasa da, çoğunlukta olan barışçıl Rumlardan korkacak hiçbir şeyleri olmasa da, polisin onlara karşı sergileyeceği tarafgir aşırılıklardan korkuyor gibi görünüyorlardı. Halihazırda gerçekleşen tutuklamaların sayısı ve hızı görünüşe göre bu korkuların haklı olduğunu ortaya koyuyor.³¹

SMYRNA'DAKİ ERMENİ HAYATININ DAĞILMA ÖNCESİ BOYUTLARI

Smyrna'nın Ermeni cemaati dikkate değerdi, zira tarihi Ermeni topraklarının dışında yer almasına karşın, ekonomik ve kültürel çevrelerde dört başı mamur icraatlar ortaya koydu. Bu cemaat, halihazırda Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşanan Ermeni hayatının dağılı-

29 Mıgırdiç Tokacian, "Tsutsagan kordzuneutyun (verhişumner antsialen)" [Gösteri Eylemleri (Geçmişten Hatıralar)], *Hayrenik amsagir* 38 (Eylül 1960): 72-84.

30 Hervé Georgelin, *La fin de Smyrne: Du cosmopolitisme aux nationalismes* (Paris: CNRS Éditions, 2005), s. 157-167.

31 Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri, Yeni Seriler, Türkiye, 68, folyo No 3, 14 Ağustos 1904 çıkışlı, No 12, "Smyrna'daki Ermeni Tertibinin Fark Edilmesi", Smyrna'daki Fransız Konsolosu'ndan, Pierre Blanc, Paris'teki Dışişleri Bakanlığı'na.

mının en iyi örneklerinden biriydi. Mesafeye rağmen cemaat, hiçbir şekilde tecrit olmuş değildi. Yerel Ermeni eğitim ya da başkaca kültür kurumlarının iş ilanları, Konstantinopolis'teki Ermenilerin bile ilgisini çekiyordu. Bir makale, İstanbullu iki entelektüel Hayganuş Mark ile eşi Vahan Toşigyan'ın, ikisi de Ermeni edebiyatçı Madteos Mamuryan³² tarafından kurulan İzmir merkezli *Arşaluys* (Şafak) ve *Artzakank* (Yankı) gazetelerinden aldıkları ve bir süre için kabul ettikleri iş teklifinden bahsediyor.³³ Cemaat, düzenli olarak imparatorluğun iç bölgelerinden, bilhassa Abdülhamit katliamlarının ardından, şahsi güvenliğin yanı sıra ekonomik imkânlar için gelenleri ağırlıyordu. Ermeni nüfusun iç vilayetlerde çektiği ıstırap, kaygı ve rici bir sorundu ve yetimleri kurtarmak ve onların Smyrna'ya gelip uygun eğitim almalarını sağlamak için ortak eyleme yol açtı.

Ermeni yazar ve gazetecilerin Smyrna Ermenilerinin süratli Batılılaşma ya da Yunanlaşma nedeniyle yaşadığı kimlik kaybına ilişkin o dönemki söylemine rağmen, yerel cemaat 1922'ye kadar hâlâ hatırı sayılır ölçüde edebiyat üretebiliyor, son derece saygın gazete ve dergiler çıkarabiliyordu.³⁴ Smyrna Ermenileri 19. yüzyılın ilk yarısında, çoğunlukla fakat yalnızca Fransızcadan değil, Batılı edebiyat metinlerinin çevirmenleri olarak öne çıktılar. Bu bakımdan yüzyılın ikinci yarısında yaşanan Konstantinopolis merkezli kültür patlamasının habercileriydiler.³⁵ Bu bağlamda Dedeyan Matbaası'ndan en önemli

32 Bedros Simonyan, *Huşamadyan Haygagan Zmürniatn* [Ermeni Smyrna'sı Anı Kitabı] (Paris: Union des compatriotes arméniens de Smyrne et des environs, 1936). Ayrıca bkz. aynı, kısa biyografi, "Madteos Mamuryan, 1830-1901", s. 37. Claire Mouradian bu kitabın bir fotokopisini lütfetti.

33 Rober Haddecian, "Badger mı 1907 tvagani İzmirin" [1907 İzmir'inden Bir Resim], *Haraç*, Paris (19 Mayıs 2006), ilk olarak *Marmara*'da yayımlandı (İstanbul, 2006).

34 Asbed Mancikyan, *Zmürnahay mamulı XIX taru geseren minçev hamaynkın anşgatsumu* [19. Yüzyıl Ortalarından Cemaatin Karanlığa Gömülmesine Kadar İzmir Ermeni Basını], *Haraç*, Paris (6-7 Temmuz 2006), ilk olarak *Aztag*'da yayımlandı. Büyük ölçüde bu metinde daha önce alıntılanan monografilerde bulunan bilgilerin derlemesidir.

35 Vahé Oshagan, "L'École des traducteurs Arméniens des Smyrna au XIXe siècle, *Haygazian Armenological Review* 4 (Beyrut: Haigazian College, 1973): 199-216.

kurumlardan biri olarak bahsedilmeli. Peki bu Ermeni kültür verimliliği Ermeni olmayanlar açısından ne denli anlaşılabilirlikti? Dil engeli Ermeni gerçekliğini Ermeni olmayanlar nezdinde kısmen görünmez kılıyordu. Ermeniceden Smyrna'da konuşulan diğer dillere yapılan tercümeler muhtemelen çok nadirdi. Ermeniler bir ölçüye kadar, hâkim Fransız ve Yunan kültür şablonlarına başarılı bir şekilde uyum sağlamaları nedeniyle, yabancılar için zaten görünmezdi. Fakat yalnızca Ermenice dışındaki dillerde yayın yaptıkları sürece, faal kültürel değer olarak işlev görebiliyorlardı.

Kozmopolit şehrin ideolojik şemaları ile toplumsal gerçekliği arasındaki çatışma, hayatta kalan ve mülteci Ermenilerin 1915 ve özellikle 1922 sonrası yabancı ülkelerde karşılaştıkları durumlara karşı ilk tecrübelerini sağlamıştı. Ağırlıklı olarak Ermeni olmayan çevreye uyum, İzmir'de yaşayan herkes için, fakat bilhassa erkekler için olmazsa olmazdı. Smyrna, Batı Ermenileri için hem kültürel etkileşim hem de modernleşmenin yeri idi.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Smyrna'daki Ermeniler, giderek artan bir şekilde Batı Ermeni dünyasının kökten imhası hakkında bilgi sahibi oluyordu. Yeni kurulan Kafkas Ermeni Cumhuriyeti, Egeli Ermenileri cezbedememişti, fakat Smyrna'daki Ermeniler, yeni gelişen devlete yakınlık duyuyordu. Cumhuriyet'in üç renkli bayrağı, Ermeni katedrali üzerinde dalgalanıyordu ve Başbakan Aleksandr Khadisyan, Eylül 1920'de, Ermeni devletine kaynak bulmak için diaspora Ermeni cemaatlerine yaptığı ziyaretler kapsamında Smyrna'ya gelmişti. "Orada da Ermenistan'a duygusal yakınlık besleyen Ermeni topluluğu olduğuna kani oldu."³⁶ Belki de Khadisyan bu sözlerle, Suriye çöllerinden Küçük Asya'ya dönen hayatta kalmış sürgünler için insani yardım çalışmaları yürüten Smyrna cemaatinin kendi devasa sorunlarına rağmen, mücadele içindeki Cumhuriyet'e hatırı sayılır bir para yardımı yaptığını kastetmiştir.

Smyrna Ermeni cemaati, şehri 1922'de ele geçiren Kemalist ordunun "özel muamelesine" maruz kaldı.³⁷ Yahudilere ve büyük öl-

36 Alexandre Khatissian, *Naissance et développement de la République d'Arménie* (Atina: Publications arméniennes, 1989), s. 213.

37 Hervé Georgelin, "Smyrne 1922: Le nationalisme turc met fin à la présence ar-

çüde Avrupalılara ve Müslümanlara dokunulmadı. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Konstantinopolis'tekileri bir kenara bırakırsak, hayatta kalan tek Ermeni cemaati, o sıralarda sistematik olarak imha edildi. Konstantinopolis'ten Paris'e taşınan *Amenun daretsuytı* [Herkesin Yıllığı], Ermenilerin ikinci kültürel başkentinin sonu için müteessirdi.³⁸ Rumlara yakın yazarlar bile, Smyrna'nın Ermeni halkının tanıklıklarını teyit ediyor.³⁹ Şehrin milliyetçi Türk güçleri tarafından fethi, I. Dünya Savaşı sırasında ileri görüşlü ve sağduyulu *vali* Rahmi Bey tarafından muallakta bırakılan soykırım planının tamamlanışına delalet ediyordu.

Sonuç olarak, Smyrna'daki Ermeni cemaatinin, çağdaş Diaspora'nınkine çok benzer, muğlak bir durumdan geçtiği belirtilebilir. Ermeniler hem yerel hâkim kültürle aşina olarak hem de şehrin yoğun Batılaşmasında aktif bir rol oynayarak, Smyrna hayatına uyum sağladılar. Diğer taraftan, özenle hazırlanmış Ermeni kurumlarını ve *azk'*ı yücelten, diğer etnik ve dini gruplarla daha az karışmayı teşvik eden bir söylem geliştirdiler. Fakat 1915 Soykırımı'ndan kurtulan Ermeni Smyrna'sı kendisine biçilen bedeli gecikmeli de olsa ödedi. Haynots mahallesi ve Ermeni komşuların varlığı, muzaffer Türk milliyetçileri için artık kabul edilebilir değildi. Smyrna'nın canlı Ermeni hayatı, Eylül 1922'de planlı bir şekilde ortadan kaldırıldı.

İngilizceden çeviren: Serdar Aksoy

ménienne et grecque en Asie mineure occidentale," *Aventures et Dossiers secrets de l'histoire*, No 61 (Kasım 2005): 20-33.

38 Teotig, *Amenun daretsuytı*, c. 17 (Paris: Turabian, 1924), s. 148.

39 René Puaux, *Les derniers jours de Smyrne* (Paris: y.y., 1922), s. 10; Krş. Hovakim Uregian ve Krikor Baghdjian, "Two Unpublished Accounts of the Holocaust of Smyrna 1922," *Armenian Review* 35:4 (1982): 362-389.

Aya Fotini Rum Ortodoks Katedrali

Rum Metropolit Krisostomos Kalafatis,
Eylül 1922'de öldürüldü

Ermeni İzmir'in Sonu

Asya vilayetlerinde Rum ve Ermenilere roprak vermemiş hedefinde basarıya ulaşınca, 1922'de yaşanan trajedi Ege bölgesindeki bu men-

Yangın ve göçmenler

Ermeni İzmir'in Sonu: Bir Sözlü Tarih Perspektifi

Rubina Perroomian

Smyrna/İzmir ve çevresinde yaşayan Ermeni toplumu Ermeni Soykırımı'nın tarihinde apayrı bir yere sahiptir. İzmir Ermenileri, tüm Osmanlı İmparatorluğu'na yayılmış Ermenilerden farklı olarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında Jöntürkler tarafından uygulanan Osmanlı Ermeni toplumuna yönelik imha politikaları kapsamındaki tehcir ve katliamlardan görece daha az etkilenmişlerdir. Ancak, Mustafa Kemal savaştan galip çıkan müttefik devletleri kovma ve Asya vilayetlerinde Rum ve Ermenilere toprak vermeme hedefinde başarıya ulaşınca, 1922'de yaşanan trajedi Ege bölgesindeki bu merkezi yutmuştur. Çeşitli politik ve askeri gelişmelerin sonucu olarak, Yunan ordusu Küçük Asya'da ele geçirdiği topraklardan çekilmiş, bu durum, Hristiyan nüfusu, ilerlemekte olan Kemalist güçlerin saldırıları ve mezalimi karşısında savunmasız bırakmıştır. Özellikle de düzenli ordu birliklerinden önce kasabalara ve köylere girerek yağmalayan, tecavüz eden, katliamlar yapan çetelerin gaddarlığı karşısında.

Kemalist ordular, Rum ve Ermeni mahalleleri ateşe verildikten çok kısa bir süre sonra, 9 Eylül 1922'de İzmir'e girdiler. Hristiyan nüfus katliamdan kurtulmak umuduyla son bir çare olarak deniz kenarına kaçtı. Ermeni İzmir yanıp kül oldu ve böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci büyük şehrindeki zengin Ermeni yaşamı bir anda yok olup gitti.

Uzun zamandır, "Ermeniler ve Rumların şehri terk etmeden önce kendi evlerini ateşe verdiklerine dair bir mit yaratılıyor."¹ Bu

1 Christopher Walker, *Armenia, The Survival of a Nation* (New York: St. Martin's Press, 1980), s. 345

“uydurma”, Christopher Walker’ın ifade ettiği üzere Marjorie Housepian’ın *Smyrna, 1922: The Destruction of a City*² eserinde ortaya koyduğu ses kayıtları, olgular ve verilerle çürütülmüştür. Daha yeni bir çalışmada ise, Yair Auran *The Banality of Indifference* eserinde şunları söyler: “İzmir’deki savaştan sağ kurtulabilmiş Ermeniler, Kemalist güçlerin şehri ele geçirmesinden sonra yaşanan kundaklama, yağmalama, tecavüz ve katliam hadiselerinden ötürü kaçmak zorunda kalmışlardır.”³

Ancak bu açıklamalar, hesabın kesin olarak kapandığı ve Ege bölgesindeki Hristiyan halkların maruz kaldığı barbarca uygulamalara dair hakikatin evrensel olarak kabul edildiği anlamına gelmez elbette. Rumlar ve Ermenilerin şehri terk etmeden önce kendi evlerini ateşe verdiklerine dair ortaya atılan iddialar halen genel olarak Ermeni Soykırımı’nı inkâr eden anlayış içerisinde bir yer tutmaktadır. Bu gerçekdışı iddiaya göre, Kemalist güçler şehre barış ve huzur getirmek üzereyken Rumlar ve Ermeniler İzmir trajedisinin yaşanmasına neden olmuşlardır. Aslında, Marjorie Housepian’ın kitabından kısa bir süre sona, Joseph Grabill İzmir Uluslararası Koleji müdürü Alexander MacLachlan’ın görüşlerine dayanarak İzmir olaylarıyla ilgili Housepian’inkine karşıt bir tablo ortaya koymuştur. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East* eserinde şunları yazar: “Türklerin kontrol altına almak için uğraş verdikleri üç günlük İzmir yangını (13-15 Eylül) Rum ve Ermenilerin yaşadığı yaklaşık iki buçuk kilometre karelik alanı yok etmiş, iki yüz bin insanı evsiz bırakmıştı... MacLachlan’ın yangının çıkış sebebine dair incelemesi Ermeni teröristlerin Türk üniformaları giyerek şehri ateşe verdikleri kanaatini uyandırıyordu. Görünüşe göre teröristler Batı’nın müdahalesini sağlamaya çalışmışlardır.”⁴ MacLachlan’ın notları aslında

2 Marjorie Housepian, *Smyrna, 1922: The Destruction of a City* (Londra: Faber and Faber, 1971; ilk olarak *The Smyrna Affair* adıyla yayımlanmıştır, 1971).

3 Yair Auran, *The Banality of Indifference: Zionism & the Armenian Genocide* (New Brunswick, NJ ve Londra: Transaction Publishers, 2000), s. 48

4 Joseph L. Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy, 1810-1927* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971), s. 263. Grabill, Uluslararası Kolej’den S. Ralph Harlow’un ABD po-

bu minvaldeki notlardan yalnızca biriydi. Marjorie Housepian, politik zorunluluklar, şahsi çıkarlar ve misyonerlik politikaları gereği resmi yazışmalar, hükümet raporları ve Amerikan basınına olay yerinde bulunan temsilcileri tarafından gönderilen haberlerde felaketin nasıl çarpıtıldığını çalışmasında uzun uzadıya ele almıştır.⁵

Ancak bu incelemenin öncelikli amacı Türkiye'nin inkârına karşı bir tez geliştirmek değildir. Amacımız daha ziyade, sözlü tarihe başvurarak, ekonomik ve kültürel açılardan gelişmekte olan İzmir Ermeni toplumunun hayatta kalan üyelerinin gözünden felaketin insani ve tarihsel boyutlarını ele almaktır. Belgelere, telgraflara, istatistiklere ve 1922'nin Eylül ayında İzmir'de olanlara dair yazılı görüşlere dayanan devasa bir literatür olsa da, sözlü tarih perspektifi bizlere o dönemde hakikat olarak neye inanıldığını ve de kuşaklararası travma aktarımıyla, bu olayın sancılı etkilerinin hayatta kalanların hafızasının da ötesine nasıl taşındığını gösterir.

Bu örnekte İzmir felaketinden kurtulanların tanıklıkları olarak karşımıza çıkan sözlü tarih, "içeriden bilgi" sağlamanın başlıca yoludur. Jan Vansina bunu şöyle ifade eder: "Bu kaynakların, yalnızca

litikalarını eleştirdiği ve bu politikaların Türkiye'deki azınlıkların başına dertler açabileceğini belirttiği için istifaya zorlandığına değinmeyi ihmal etmiştir. MacLachlan Amerikan kolejini tehlikeye attığını düşündüğü için Harlow'un susmasını ve istifa etmesini istemiştir. İzmir felaketinin ardından Harlow *New York Times*'a bir röportaj vermiş ve bu röportajda "misyonerler yüz karasıydılar" demiştir. Bkz. Housepian, *Smyrna*, s. 226.

- 5 Bu çarpıtılmış raporları belgeleyen Housepian özellikle John Clayton ve Constantine Brown'ın yazışmalarını ele alır. "Bristol gazeteleri kontrol altına almıştır," der. Raportörler Amiral Bristol'ün iznine tabilerdi ve emirleri de ondan alıyorlardı. Daha en baştan kendi kafalarına göre, diledikleri şeyleri rapora yazamayacakları uyarısını aldılar. Raportörler orada Bristol'ün Türkiye yanlısı çıkarlarını desteklemeliydiler. Bkz. Housepian, *Smyrna*, s. 117. İzmir Amerikan konsolosu George Harton, *SS Litchfield* gemisinde, Kemalist işgalin üçüncü gününde yaşanan Türk mezalimini yazan iki raportöre tanık olmuştur. Biri yazmayı bırakıp, kâğıdı daktilodan çıkardıktan sonra, "Bunları gönderemem... Beni İstanbul'da mahvederler," demiştir. Bunu dedikten sonra her ikisi de "Rum mezalimini" rapora eklemek için kolları sıvamıştır. İzmir'den gelen raporlarda "Türk güçleri şehre girmeden önce Ermeniler, Rumlar ve Türklerin yaptıkları" yağmalardan ve ardından Kemalist orduların disiplinli kontrolünden bahsedilmektedir. *Smyrna*, s. 143-44.

kayda alınmadıkları takdirde kaybolacak olmaları nedeniyle değil, aynı zamanda ‘içeriden’ bilgi sunmaları açısından da eşsiz olduklarını ne kadar vurgulasak azdır.”⁶ Vansina’ya göre, bu kaynaklar olmadan, tarih yalnızca tarihçilerin perspektifine dayanırdı ve böylece ortaya çıkan tablo da dönemin entelektüel yaşamıyla şekillenmiş olurdu.

Profesör Richard Hovannisian’ın UCLA’de verdiği “Ermenilerin Sözlü Tarihi” dersine katılan öğrencilerin İzmir trajedisinin hayatta kalanlarından aldıkları ses kayıtları, bu insanların yaşadıkları çileyi ve bölgeye dair çok önemli detayları ortaya koyar.⁷ Görüşmelerde, cömert İzmir ve çevresinin lüks ve zenginlik dolu, hayatta kalanların tatlı çocukluk anılarında saklı olan güzel manzarasıyla başlayıp yanan şehrin cehennemine, yüzeyi cesetler ve kesik beden parçalarıyla kaplı denizden başka gidecek yeri olmayan isten kararmış mültecilere uzanan ve müttefik savaş gemilerinin tıpkı sesi çıkmayan, tarafsız birer seyirci gibi hiçbir şey yapmadan durduğu görüntüsüyle sonlanan bir resim çizilir.

6 Jan Vansina, *Oral Tradition as History: A Study in Historical Methodology*, çev. H. M. Wright (Londra: Routledge & K. Paul, 1965) s. 197.

7 Profesör Richard Hovannisian “Ermeni Sözlü Tarihi” derslerine UCLA Tarih Bölümü’nde 1970’li yılların başlarında başlamıştır. Otuz yıl boyunca belirli periyotlarla açılan derslere dört yüzden fazla öğrenci katılmıştır. Ermeni tarihi, Ermeni Soykırımı tarihi üzerine ve bunların yanı sıra sözlü tarih kavramı ve mülakat tekniklerine dair temel bilgiler alındıktan sonra her öğrenci altı ya da sekiz sözlü tarih mülakatı yapmıştır. Ancak bu derslerin en zorlayıcı ama bir o kadar da hayati kısmı Güney, Orta ve Kuzey Kaliforniya bölgelerinde yaşayan, Soykırım’da hayatta kalmış isimlerin kapsamlı bir kaydını çıkarmaktır. Proje, aynı zamanda bir göçmen ülkesi olan ABD’nin de tarihini aydınlatıp zenginleştirecek bir proje olarak görüldü ve bu amaçla bir göçmen grubunun kendi geçmişine dair verileri toplamalarına UCLA yönetimi tarafından onay verildi. Dersin bir başka amacı da, “ABD Ermeni toplumunun geçmişini ve şimdiki durumunu betimlemek”ti. Ancak zaman hızla akıyor, hayatta kalanların sayısı giderek azalıyordu. Bu nedenle Soykırım sonrasında hayatta kalan Ermenilerle mümkün olduğu kadar çok mülakat yapmak en büyük öncelikti. Böylece 800’den fazla mülakat gerçekleştirildi, bunların yüzde beşi hayatta kalanların çocuklarıyla yapılmıştı. Toplam mülakatların on beş kadarı, Ege’nin Kemalist güçlerce fethedilmesinden sonra hayatta kalan kişilerdi. Bu makale, bu isimlerle yapılan toplam 48 görüşmeye dayanmaktadır.

Güzel İzmir artık yok, ya da yalnızca hayatta kalanların hafızalarında yaşıyor. Şehir yandıktan sonra yerinde Türk İzmir şehri yükseldi. Bu iki İzmir arasındaki farkı Kanadalı Ermeni yazar Lorne Shirian şairane bir biçimde şöyle tarif eder:

Smyrna

İzmir'de
insanlar suskun
mitoloji fazlasıyla gerçek

Beyaz Smyrna'nın
bayırları
Egeyi kucaklayan

İzmir'de
kusursuz bir hilaldir liman
sıcak bir günde
ortalık hafif sidik kokar
İzmir'de

Smyrna
Şark halısı

rihtım boyundaki kafelerde
Ermenice ve Rumca şarap ısmarlar
ve sana arkadaş diye seslenirler
Smyrna'da

İzmir'de
insanlar işten sonra evine gider

geceleri kafelerde içer
sonra çiftler halinde evine gider

İzmir'de
eskiler
asla birbirinin yüzüne bakmaz
Ege'nin
yıkıntıları alıp götürmesini izler
sonra Ege'nin
onları geri sahile getirmesini
ağır ağır izler
İzmir'de⁸

HAYATTA KALANLARIN SÖZLERİ

Smyrna ve İzmir arasında olduğu gibi acaba 1915 ve 1922 trajedileri arasında da bir fark var mı?

Cehennemden kurtulanların tamamı kozmopolit İzmir'de Ermeniler, Rumlar ve Türkler arasındaki iyi ilişkiyi tasdik ederler. Ama burada ve şehrin dışındaki çoğu yerde bile, bu etnik gruplar ayrı mahallelerde yaşamış ve toplum içerisinde belirli rol ve görevler üstlenmiştir. İzmir çevresinde Ermeni okulları açılmadan önce, pek çok Ermeni yalnızca Türkçe veya bazı durumlarda Rumca da konuşuyordu. Ayrımcılıklara ve zaman zaman görülen zulme karşın aralarında yazılı olmayan bir anlaşma vardı. Aslına bakılırsa, Afyonkarahisar'dan Hayk Mısırlıyan her sene *Kurban Bayramı*'nda, Türklerin bir Ermeni gencini dağa kaçırarak öldürdüğü yönündeki yaygın inancı dile getirir.⁹ Görüşülen bir kişinin ifadesine göre, Türkler bir sene, bir çiftin on yıllık evliliklerinden sonra sahip oldukları tek erkek çocuklarını öldürmüş. Bunun üzerine adam aklını yitirmiş, bir silah alıp Türklerin kahvesine girmiş ve etrafa ateş açarak altı Türk'ün ölümüne sebep olmuş. Ardından adam dağa kaçmış, eşiye Mısırlıyanların evine sığınmış.

8 Lorne Shirinian, *Poems of Disperston and Other Rites of Movement* (St. John, Canada: Manna Publishing, 1977), s. 8-9 "Smyrna" şiiri ilk olarak *Ararat* dergisinin 1973 Sonbahar sayısında yayımlandı.

9 Haig Messerlian, 1903'te Afyonkarahisar'da doğdu. Mülakatı yapan Seda Aykarian, 25 Şubat 1985.

Anna Agaginyan'a göre, Afyonkarahisar'da nüfus karışıktı ve Ermeniler evlerinin dışında Türkçe konuşmaya zorlanıyorlardı.¹⁰ Yerel yönetimdeki Türkler, Ermenilerin faaliyetlerini izlediğinden kilise ayinlerinin bile Türkçe icra edilmesi gerekiyordu. Manisa'dan Vahan Arakelyan, 1895-96 katliamları sırasında, Türk çeteleri Ermeni mahallesinin çeperlerinde toplanmış, saldırıya geçmek üzereyken, Ermenilerle iyi geçinen Bekira isimli nüfuz sahibi bir Türk'ün *mutasarrıfı* çeteleri dağıtması için ikna ettiğini anlatır.¹¹

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yazılı olmayan anlaşmalar rafa kaldırıldı ve yaklaşımlardaki farklılık görünür hale gelmeye başladı. Türklerin *gâvurlara* karşı şüpheleri artmıştı. Hükümetin imparatorluktaki Ermeni nüfusa yönelik şiddetli eylemleri topluluklararası ilişkileri olumsuz etkiledi. Önde gelen Ermenilerin tutuklanması ve evlerde asker kaçaklarını bahane ederek yapılan aramalar durumu daha da kötüleştirdi. Manisa yakınlarındaki Akhisar'da tutuklananlardan biri Malvine Hancıyan'ın babasıydı.¹² Dişciydi ve bir Türk ortağı vardı. Ailenin sonradan öğrendiğine göre ortağı onu devrimci diye ihbar etmişti. Tutuklandıktan bir ay sonra, ailesi askeri kampta zehirlenerek öldüğü haberini aldı. Ve Malvine'nin anlattığına göre, günün birinde şunlar oldu:

Babamın Türk ortağı evimize geldi, tüm paramıza ve malımıza el koyarak bizi evden kovdu. Annem ve dört yetim çocuk perperişan ortada kaldık. Annem bostanlarda çalışmaya başladı ancak hastalandı. Her birimizi teker teker başka ailelerin yanına verdi. Başka seçeneği yoktu. Bir aile beni evlat edininip Manisa'ya götürdü.

Edward Papazyan'ın ailesi de aynı kaderi paylaşıyordu.¹³ Babası askere alınmış, amele taburuna gönderilmiş ve sonrasında da ölmüş-

10 Anna Agaginian, önceden Davitian, 1903'te Afyonkarahisar'da doğdu. Mülakatı yapan Taline Satamian, 19 Ocak 1990.

11 Vahan Arakelian, 1887'de Manisa'da doğdu. Fresno'da mülakatı yapan Hamo Kasbarian, 19 Ağustos 1977.

12 Malviné Handjian, önceden Papazian, 1912'de Akhisar'da doğdu. Mülakatı yapan Greg Keosian, 23 Kasım 1982.

13 Edward Papazian, 1904'te İzmir'de doğdu. Mülakatı yapan Laurie Mardirossian, 25 Şubat 1985.

tü. Annesi, zayıf ve hasta bir kadındı, beş çocuğa bakacak durumu yoktu. Çocuklarını akrabalarına ve yakınlarına emanet etmeye mecbur kalmış, bir tek en küçük çocuğu Edward'ı vermemiştir.

Savaş sırasındaki sıkıntılar bir yana, Afyonkarahisar ve Nazilli gibi birkaç yerleşim yeri dışında geniş çaplı tutuklamalar olmadı, tehcirler yaşanmadı. Bölgenin büyük çoğunluğu için savaş yılları sakin geçti. Ancak 1922 yılının Eylül ayında, Kemalist güçlerin İzmir'deki zaferi yerel Türklerin Hristiyan nüfusa karşı harekete geçme imkânı verdi.

Kristin Avakyan,¹⁴ Onnik Eminyan¹⁵ ve İzmir yangınından sağ kurtulan herkes, yerel Türklerin Kemalist güçlerin yağma ve katliamlarına nasıl katıldıklarını hatırlıyorlar. Türklerin Ermeni ve Rum evlerine zorla girdiklerini ve rıhtımda sergilenen barbarlıkları anlatıyorlar. Hayatta kalanların pek çoğu, Ermeni ve Rum mahallelerinin Hristiyan nüfusu şehirden kaçırmak için ateşe verildiği sonucuna varıyor ve Ermeni kilisesinin, içeri sığınmış olan yüzlerce insanla birlikte yanmasının sebebini de bu şekilde açıklıyorlar. Bu açıklama –akla yatkın olmasına bakmaksızın– dipsiz bir gaddarlığa anlam katıyor; acıyı hafifleten bir araç işlevini görüyor. Ancak, yukarıda hikâyesi anlatılan aileye ihanet eden güvenilir Türk arkadaşın bunu nasıl yapabildiğine dair bir açıklama yok. Böyle bir şey nasıl olabilir? Cevapsız sorular, yaralı hafızaların yükünü giderek ağırlaştırıyor.

Onnik Eminyan'ın babası Kemalist güçlerin ilerlediği haberini alınca ailesiyle Sivrihisar'dan İzmir'e taşınmaya karar verdi:

Sivrihisar'daki yüksek rütbeli bir hükümet görevlisi olan bir aile dostumuz babamı gitmemeye ikna etti, babama "Güvenliğinizden bizzat ben sorumluyum," demiş. Amcam bunu dinlemeyerek İzmir'e gitmiş, beni de ailesiyle birlikte götürmüş. Daha sonra, Kemalistlerin babamı tutukladığını duyduk, ardından hapishaneye dönüştürülmüş olan Rum otelinin ikinci katındaki pencereden atlayarak intihar ettiği haberi geldi. Olaya tanıklık eden bazı Türkler yerde can

14 Kristine Avakian, 1903-05 yılları arasında İzmir'de doğdu. Mülakatı yapan Maral İnjean, 26 Ocak 1979

15 Onnik Eminian, 1910'da Sivrihisar'da doğdu. Mülakatı yapanlar Tamar Der-Megerdichian, 27 Şubat 1987 ve Manik Khatchatrian, 6 Mart 1990.

çekişen babama silahla ateş etmişler. Abim ve Sivrihisar'daki birkaç Ermeni'yi –sadece birkaç Ermeni aile kalmıştı, geri kalanlar Rum ve Türk'tü– Akşehir'e götürüp orada bir kilisenin içerisine doldurarak kiliseyi ateşe vermişler. Sivrihisar'da hayatta kalan birisiyle Yunanistan'da karşılaştık, bu kişinin anlattığına göre babamı gitmemesi için ikna eden aile dostumuz evimize girerek annemi, üç yaşındaki kız kardeşimi, on beş yaşındaki erkek kardeşimi ve bizimle yaşayan on sekiz yaşındaki yetim kızı öldürmüş... On iki yaşında bir oğlan olarak, Türklerin öldürmeye programlı birer hayvan olduklarına ikna olmuşum.

Kemalist mücadele yerel Türkleri harekete geçmeleri için tetiklemişti. İşgal altındaki toprakların tamamen temizlenmesini mümkün kılan yerel yönetimlerin işbirliği idi. Malvine Hancıyan, "Jöntürklerin bize iki yılda yaptığını, Kemal on beş günde yaptı," der. "Իզմիրի ջարդի պիտ քան լը՝ չէ եղած" (İzmir'deki gibi bir katliam hiçbir yerde yaşanmamıştır). Bu kanı, "dünyanın en büyük trajedisinin" hayatta kalanı olarak onun tüm zihnini ele geçirmiş ve yaşamına yön vermişti. Peki ama onun böylesi bir kesinlikle öne sürdüğü bu "hakikat"ın boyutları nelerdi?

Savaş yıllarının görece sakin dönemini Yunan hâkimiyetindeki üç yıl izledi ve bu dönemde Ermeniler Avrupalı güçler tarafından korunmanın getirdiği güven duygusuyla yaşadılar. Mustafa Kemal güçlerinin on beş günlük kırımıyla yıkılan bu yanılsama yerini eşi benzeri olmayan bir kargaşaya bıraktı: "İzmir'deki gibi bir katliam hiçbir yerde yaşanmamıştır."

Vahan Arakelyan'ın belirttiğine göre, dünya savaşı sırasında İzmir valisi Rahmi Bey Ermenilerle iyi ilişkiler içindeydi. Eşi yalnızca yüksek sosyetedan Ermeni kadınlarla arkadaşlık ediyordu. Bu kadınlar, o dönemde Rahmi Beylerin evinde misafir olarak kalan Enver'in eşiyle arkadaşlık kurma fırsatı bulmuş ve ondan İzmir Ermenilerini kurtarmak için Enver üzerindeki nüfuzunu kullanacağını sözünü almışlardı. Vahan, onun bu sözü gerçekten yerine getirdiğini düşünse de, tehlikeli ve istenmeyen olarak görülen 240 Ermeni ailenin, vagonlara doldurularak Afyonkarahisar'a sürgün edildiği haberini

yine de almıştı. Kalan İzmirli Ermeniler ise kurtulmuştu. Bu hikâye biraz çarpıtılmış olabilir veya belki de Vahan'ın duydukları yalnızca Enver'in eşi ve olaylara müdahalesiyle ilgili söylentilerdir; her halükârda, Türklerin iyi niyetli olmaları ihtimaline dair duyulan güven, İzmir Ermenilerinin imparatorluktaki diğer tüm Ermenilerden farklı olduğu algısının da göstergesidir.

Malvine Hancıyan'a göre, büyük rüşvetler ve Avrupa bağlantıları sayesinde İzmir Ermenilerinin canları bağışlanmıştı. Hancıyan, İzmir'in imparatorluğun geri kalanından farklı bir Avrupa şehri olmasından ötürü Türklerin Avrupa'yla yakın ilişkileri olan zengin Ermeni tüccarlara karşı toplu bir temizlik faaliyetine cüret edemediklerini düşünüyordu. Şehirleriyle gurur duymalarından geliyordu bu ayrıcalıklı olma hissi. Edward Papazyan'ın cümleleri –bu minvaldeki görüşler başkaları tarafından da sıkça dile getirilmişti– İzmirli Ermenilerin bu gururunu ortaya koyar: “İstanbul yerle bir olsa, İzmir onu yeniden inşa edebilirdi, ama İstanbul yerle bir olmuş bir İzmir'e aynısını yapamazdı. Çünkü İzmir Ermenileri zengindi.”

Kemalist zaferle beraber bu kanaatin de sonu gelmiş, ayrıcalıklı olma hissiyatı yerini hayal kırıklığına bırakmıştı: Böyle bir şey bizim başımıza gelemiz! Ardından derin uykudan da uyanıldı: Avrupalı himayeciler müdahale etmiyorlar! İlk birkaç gün boyunca misyonerlik kurumları kaçmaya çalışan Ermeni ve Rumlara kucak açmışlardı, ancak sonrasında yangın çıkıp misyonerlik merkezleri de tahliye edilince sığınmacılar kendi kaderleriyle başbaşa bırakıldılar. Yabancı konsolosluklara yapılan sayısız başvuru görmezden gelindi.

Görüşülen herkes Avrupalı ve Amerikan donanma birliklerinin verdikleri tepkiyi bütün canlılığıyla hatırlıyor. Sesleri, boşa çıkan umutlarını, bu acı ironiyi, şaşkınlık ve öfkelerini yansıtıyordu. Hayk Mısırlıyan denizin yüzeyindeki cesetlerin arasından metrelerce yüzmeyi başararak Amerikan gemisine ulaşmışsa da üzerine hortumla su fışkırtarak gemiye çıkmasını önlemişlerdi. Edward Papazyan da tanık olduğu benzer bir sahneyi tasvir ediyordu. Onnik Eminyan ise, Ermenilerin *karap* dedikleri İzmir'in güzel sahil şeridinin nasıl bir mezbahaya dönüştüğünü hatırlıyordu. Avrupalılar kurbanların

arasında kayıtsızca dolanıyor ve kanlı görüntüleri filme alıyorlardı. O gece olaylar biraz durulduktan sonra, savaş gemilerinin ışıklarını sahile doğrulttuğu ve bu sayede Türklerin karanlıkta da yağma, tecavüz ve katliamlara devam edebildiği görüşülen birden fazla kişi tarafından ileri sürüldü. Eminyan, "Türkleri destekleyen bu tutum, Ermenilere ihanet etmekte," diye haykırıyordu. Arsenuhi Vırtanesyan da sahili aydınlatan bu meşum ışıklardan ve güzel genç kızlara zorla sahip olan Türklerden söz ediyor.¹⁶ Malvine Hancıyan ise öfkeyle ekliyor: "İzmir'deki Avrupalı ve Amerikalı temsilciler kadınların yalvarışlarına aldırmadan, kayıtsızca geçip gittiler." Acı dolu günlerin ardından, Amerikan Yakındoğu Yardım Kuruluşu jiplerle ekmek ve su dağıtırken kurbanların nasıl yakardığını Malvine şöyle aktarıyor: "Ekmek istemiyoruz. Bize yardım edin! Bizi bu cehennemden kurtarın." Vahan Arakelyan altmış beş yıldır dindiremediği hakiki öfkesini şu sözlerle aktarıyor: "Bu Amerikalılar neden on binlerce kadın ve çocuğa yardım etmediler? Türk mezalimini niçin durdurmadılar?"

1915 TEHCİRLERİNDE HAYATTA KALMAK

İzmir ve çevresi ile Manisa, Akhisar, Kırkağaç gibi civar şehirlerdeki Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasındaki tehcirler ve toplu katliamlardan kurtulmuşlardı ancak başka yerlerde yaşananların da farkındaydılar. Onnik Eminyan'ın aktarımına göre:

Katliamlar kulağıma geldiğinde ben daha çocuktum. Abimin Türkçe bir şiir yazdığını hatırlıyorum – Ermenice okuma yazma bilmezdik. Şiirin başlığı "Խիղճ" [Vicdan] idi ve bundan kasıt Türkçede bu kelimenin bir karşılığı bulunmadığı, çünkü Türklerin vicdan sahibi olmadıklarıydı. Yozgat'taki akrabalarımız [Onnik'in ailesinin memleketi] Der Zor'a tehcir edilerek öldürülmüşlerdi. Halam bize bir fotoğraf göndererek babamdan yardım istedi. Babam ona para gönderdi, ve o da oğluyla birlikte yanımıza geldi. Geniş ailelerinden tek sağ kalanlar onlardı. Halamın hali berbattı, anlattıkları ise kor-

16 Arsenuhi Vırtanesian, önceden Martikian, 1902'de İzmir'de doğdu. Mülakatı yapan Tamar-Der Megerdichian, 23 Şubat 1987.

kutucuydu... Askerlerin Der Zor'da hayatta kalan sürgünleri geniş bir çukurun etrafında topladıklarını, onlara ateş edip cesetlerini bu çukura attıklarını anlatmıştı.

Demiryolu hattında bulunan şehir ve köylerdeki Ermeniler, Bandırma'dan, Balıkesir'den, Akşehir'den tehcir edilenlerin, nakliye vagonlarına doldurularak çöllere doğru götürüldüklerine şahit oldular. Vartanuş İskenderyan¹⁷ onları Eskişehir tren istasyonunda görmüştü. Vartanuş, kederli yüzlerle onlara doğru baktıklarını ve uzaktan "Պատմեցէ՛ք, պատմեցէ՛ք բոլորիս'..."¹⁸ diye yankılanan biçare seslerini, "Anlatın! Başımıza gelenleri, yaşadığımız felaketi, alnımıza yazılan bu korkunç sonu herkese anlatın," dediklerini hatırlıyor. Vartanuş, Eskişehir Ermenilerinin de çok yakında tehcir edileceğinden habersizdi. Ölüm yürüyüşünden ve toplama kamplarından sağ kurtulacağını ve en sonunda İzmir'e ulaştıktan sonra tüm bu mezalimi sil baştan yaşayacağını bilmiyordu. "Gördüğüm her şeyi anlatacağıma dair kendime söz verdim," diyor, zira çok şey görmüş. Unutamadığı, iyi bir anne ve ev kadını olduğu masumane hayatını değiştirerek onu daima yas tutan ve çaresizce geçmişle boğuşan bir kadına dönüştüren her şeyi bütün dünyaya anlatmayı kendine görev edinmiş. "Geceyarısı kâbuslarla uyanıyorum. Unutamıyorum," diye feryat ediyor. Bu da olağandışı bir durum değil. Böylesi katliamlardan sağ kurtulanlar, hafızalarının derinliklerinde olayların imgelerini barındırmayı sürdürür, gün boyunca bastırılan bu imgeler uyku sırasında yüzeye çıkar. Charlotte Delbo, dehşet verici deneyim esnasındaki kendilik ile normal hayata döndükten sonraki kendilik arasındaki ayırmadan bahseder; bu ayırım kişinin akıl sağlığını güvence altına alır. Kâbuslar ise, ayırımın ortadan kalkmasının ve geçmişteki kendilik bilincinin şimdiki rasyonel bilinç üzerindeki zaferinin sonucudur:

Rüya esnasında irade güçsüzdür. Ve ben bu rüyalarda yine kendimi, beni, evet beni, tıpkı o zaman olduğum gibi görüyorum: Zar zor

17 Vartanush Iskenderian, önceden Sahakian, 1898 ile 1900 arasında bir tarihte Eskişehir'de doğdu ve Sivrihisar'da büyüdü. Mülakatı yapanlar Maral Fermandian, 20 Ocak 1979 ve Rubina Peroomian, 13 Ağustos 1981.

18 Erm. Anlatın, herkese anlatın.

ayakta duruyorum... Soğuk içime işliyor, pislik içindeyim, bir deri bir kemik kalmışım ve dayanılmaz acılar çekiyorum. Orada çektiğim acının tıpatıp aynısını fiziksel olarak yeniden hissediyorum, onu tüm bedenimle yeniden hissediyorum ve bedenim ısırap içindeki bir kütleye dönüşüyor, en sonunda ölüm beni ele geçiriyor, öldüğümü hissediyorum. Neyse ki, keder içinde ağlamaya başlıyorum ve ağlamak beni uyandırıyor, böylece bitkin bir biçimde kâbusumdan uyanıyorum... Ve tekrar kendim oluyorum, yani tanıdığınız, sizinle Auschwitz hakkında konuşurken herhangi bir üzüntü veya duygu emaresi bile göstermeyen ben.¹⁹

Vartanuş, Delbo'nun hislerini aktarırken olduğu kadar sofistike ve incelikli bir anlatıma sahip değildir, ama kişilik bölünmesi onun yaşadığı çıkmazın kalıcı mevcudiyetini hatırlatmak için zaman zaman nükseden şimdi ile geçmiş arasındaki acı verici çatışmanın kanıtıdır.

Bazı hayatta kalanlar, tıpkı Vartanuş İskenderyan gibi yaşadıklarını rahatça anlatabilmektedir. Onları sorularla teşvik etmeye gerek yoktur. Her detayı sanki dün yaşamışçasına aktarmaktadırlar. Hayk Mısırlıyan'ın hafızası da çıktığı yolculuk gibi çok etkileyici. Ancak böylesi bir göç için "yolculuk" kelimesini kullanmak ne kadar uygun? İzmir'e çok da uzak olmayan şehirlerden biri olan Afyonkarahisar'daki Ermeniler dünya savaşı sırasında tehcir edilmişti. Hayk o zaman on iki yaşındaydı ve hükümetin tehcir kararı aldığı günü hatırlıyor. Bu tehlikeli ve belirsiz yolculuktan önce cesaret toplamak için kilise çanının çağrısıyla kilisede toplanmışlardı. Mısırlıyanlar yola koyulduklarında yetmiş dokuz kişiydiler, birbirlerine yakın durarak ilerliyorlardı, ancak bu hal uzun sürmedi. Katliam, açlık ve hastalık onlara çok ağır bir darbe vurdu. Yalnızca Hayk, annesi, babası ve bir erkek kardeşi hayatta kalmışlardı. "Yolculuk" onları Afyonkarahisar'dan Konya ve Tarsus'a, oradan Pozantı dağlarını aşarak Katma, Şam'a, çöldeki Arap yerleşiminde bir süre kaldıktan sonra ise geri-singeri Şam'a sürüklemiş, savaştan sonra ise önce Beyrut, ardından Mersin, son olarak da yeniden Afyonkarahisar'a götürmüştü. Bura-

19 Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies: Ruins of Memory* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1991), s. 7.

ya, İngiliz birliklerinin himayesi altında, altüst olmuş hayatlarının kâhntıları üzerine yeni bir hayat inşa etmek için gelmiş, ancak İngilizler İstanbul'dan çekildikten sonra Türklerden korkarak kaçmışlardı. Yunan askerlerinin Afyonkarahisar'ı işgal etmesiyle şehre tekrar geri dönmüş, ancak bu kez de Yunan ordusunun çekilmeye başlamasıyla orada çok kısa süre kalabilmişlerdi. Türkler ilerliyorlardı, Ermeniler de bunun üzerine dağları aşarak İzmir'e varmak için yola koyuldular, ancak orada da onları başka bir sürgün bekliyordu.

Harutyun Bzdigyan'ın anıları, yerler, insanlar ve olayları²⁰ detaylı olarak sunan bir diğer kaynaktır. Harutyun'un memleketi Nazilli'deki Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı sırasında tehcir edilmişlerdi. Harutyun, babasının Türk mahallesindeki çarşıda bulunan dükkânına gittiği bir perşembe günü tehcir edildiklerini hatırlıyor. Birdenbire askerler çarşayı kuşatmış ve Ermeni erkeklerin hepsi tutuklanmış, ardından da kadınlar, çocuklar ve yaşlı erkekler yürüyüşe zorlanmışlardı. Harutyun'un aylarca sürecek çilesi, babasıyla beraber çıktıkları, kimi zaman yayan kimi zaman da yaz sıcağında veya dondurucu kış soğukunda açık vagonlara tıklmış halde çıktıkları bu yolda başlamıştı. Doğuya giden ve bir türlü sonu gelmeyen bu yolculuğun durakları Denizli, Uşak, Şarkikaraağaç, Sivrihisar, Ereğli ve son olarak Anadolu'nun içlerindeki Aksaray'dı. Yolculuğun bir yerinde baba ve oğul ailenin geri kalanını bulmuşlardı. Türkleşmiş iki Ermeni kadın Aksaray'da barınmalarına yardımcı olmuş ve aile burada 1928'e kadar kalmıştı. Sürgün başladığında Harutyun yalnızca sekiz yaşındaydı, ancak gittikleri her yer, o yerlerin özellikleri, onlarla beraber sürgün edilenlerin isimleri, yolda onlara yardım eden Türkler ve de karşılaştıkları Türkleşmiş Ermeniler hafızasına yer etmiş canlı anılardır. Harutyun onlardan bahsederken isimlerini ve kimliklerini gizlice korumuş olan bu Ermenileri nasıl bir kaderin beklemiş olduğunu, onlardan doğan yeni kuşağa ne olduğunu merak ediyor.

20 Harutiun Bzdigian, 1908'de Nazilli'de doğdu. Mülakatı yapan Ramela Grigorian, 26 Mayıs 1996.

TRAVMATİK GEÇMİŞLE HESAPLAŞMAK

Hayk Mısırlıyan, Harutyun Bzdigyan ve Malvine Hancıyan gibi hayatta kalanlar, çektikleri çilenin üstesinden gelmek için bununla ilgili konuşur, açıklanması güç olanı açıklamak ve idrak etmekte aciz kaldıklarını anlamak için her detaya işaret etmeye çalışarak olanları tekrar tekrar anlatırlar. Onların acı ve tatlı hatıralarıyla başa çıkma yöntemi budur. Jan Vansina, bu kişilerin tanıklıklarının zihinlerinde bir yorumlama sürecinden geçtiğini ve bu yüzden de bir mesaj işlevi gördüğünü ortaya koyar.²¹ Bu süreç onların tanıklığını ya da tanıklığa dayanan sözlü tarihi illa ki öznelleştirmez elbette. Diğer bir ifadeyle, yorumlama süreci, felaketin canlı anısının sırf onu etkileyen *a priori* unsurlarla birlikte algılanmasından ziyade, ciddi ölçüde bu anının etkisi altında kalması ve onun tarafından kontrol edilmesidir. Aslında bu mesajlar, sözlü tarihi bir kaynak olarak kullanan tarihçinin bu tanıklığı kendi yorumlama sürecinden geçirmesi ve “ilk yorumun [hayatta kalan], ikinci [araştırmacı] yorumun kapsamını sınırlaması”yla öznel kaynakları daha nesnel bir hale getirerek bir tür koruma sağlaması bakımından çifte bir öznellik taşırlar.²² Bu yorumlama süreçleri nesnelliği ortaya çıkarmak için anlam ve kavrayışları doğrulamakta etkilidirler. Tıpkı İzmir’deki gibi, büyük bir felaketten kurtulanların tanıklıkları olaydan çok sonra bile hafızanın canlılığını ve travmatik deneyimi açıklama ve anlamlandırma yönündeki devamlı çabayı açıkça gösterir. Bu olgu, tanıklığı meşru bir kaynak haline getirir. Hayatta kalanlardan bazıları tanıklıklarını gelecek kuşaklara yönelik bir çağrı biçiminde ifade eder. Hayk Mısırlıyan bu durumu şöyle ifade eder: “Կոչ կ’ընեմ բոլոր Հայուքեան, միանալ ու պայքարել թուրքին դէմ: Կոչ կ’ընեմ ծնողներուն իրենց զաւակներուն ըսելու, թէ ինչ ըրին թուրքերը մեզի: Հիմայ երիտասարդները թուրքի դէմ ելած սպանութիւններ կը կատարեն, ասոնք մեր վրեժն է որ կ’առնեն. պէտք է պաշտպանել

21 Jan Vansina, *Oral Tradition as History*, s. 194.

22 *age*.

qulunup.”²³ Vahan Arakelyan Ermenileri unutmamaya teşvik etmektedir: “Մենք չմոռնալուք, մենք ամեն ժամանակ պետք է յիշեցնենք” yani “Asla unutmamalıyız, daima hatırlatmalıyız.” Harutyun Bzdigyan felaketi, gençlere yönelik, onların milli kimliklerine sarılmasını sağlayan tarihi bir ders olarak görür. Malvine Hancıyan ise tüm dünyayı, Ermenilerin haklı bir davası olduğu ve adil bir çözüme ulaşmak için birlik olmaları gerektiği konusunda ikna etmek için barışçıl mücadeleye inanır.

Mülakatlarda, hayatta kalanların şimdiki yaşamlarının ortak bir özelliği olduğu açıkça görülür – içinde bulundukları kötü halin inkâr edilemez boyutu dikkatli dinleyicilerin gözünden kaçmaz. Tümü yetmişlerinin sonu veya seksenlerinde olan bu insanların geçinmek ya da ailelerine bakmak gibi sorumlulukları yoktur, yani özellikle ABD gibi emeklilere sayısız konfor ve hizmet sunulan bir ülkede pekâlâ hayatın tadını çıkarabilirler. Ama hiçbiri bunu yapmaz. Huzur vermeyen geçmişleri yakalarını bırakmaz. Muhtemelen bunun üzerine düşünmek ve hatta deneyimlerini yeniden yaşamak için daha da çok zamanları vardır. Bu, bilinçaltında geçmişini kabullenmek için sarf edilen bir çaba olabilir. Ancak anılar huzursuz etmeye devam eder. Mezalim hayatta kalanları yalnızca ailelerinden ve yakınlarından ya da gençliğin masumiyeti ve normal bir yaşamdan mahrum bırakmadı, aynı zamanda onların ileri yaşlarında geçmişle barışık ve şimdiden memnun olarak konforlu ve keyif dolu bir hayat sürme fırsatını da ellerinden aldı. Türkiye Cumhuriyeti’nin kurucusu Kemal Atatürk’ün zulmetmediği ve kendi başlarına bela açan Rumlar ile Ermenilerin yaşadıkları talihsiz olaylardan onun sorumlu tutulamayacağı yönündeki sabit anlatı hayatta kalanlara geçmişle barışma

23 Hayk Mısırlıyan Ermenileri Türklere karşı birlik olmaya ve mücadele etmeye çağırır. Ailelere, Türklere neler yaptığını çocuklarına anlatmalarını öğütler. “Bugün,” der, “genç Ermeniler Türklere karşı duruyor ve suikastlar düzenliyor. Aldıkları intikam, bizim intikamımızdır. Onları savunmalıyız.” Mısırlıyan burada 1970’li ve 80’li yıllarda, Türk hükümetini Ermenilere karşı işlenen suçtan sorumlu tutan, hükümetin bu suçu kabullenmesini isteyen ve bu amaçla da bir takım Türk kurumlarına saldıran, Türk diplomatları öldüren Ermeni şiddetini kastetmektedir.

imkânı vermez. Onlar için bu gibi iddialar kabul edilebilir değildir. Yumuşak mizacına rağmen Malvine, Kemal'i öven herkese karşı öfke doludur. Sesini yükselterek, sertçe, “Ինչպէ՛ս աստանկ կը ստե՛ն, Քեմալը այդպէս բաներ չըրաւ: Ես չեմ կրնար հանդուրժել” (Kemal böyle şeyler yapmamış diyerek nasıl böyle bir yalan söylerler? Ben dayanamıyorum) der. Hayatta kalanların çoğu, suçluların yaptıklarını itiraf ettiğini duyamadan, bunun tatminini yaşayamadan bu dünyadan göçüp gittiler. Ruhlarına yük olan acı bir kederle öldüler.

TUTARSIZLIKLAR - SÖZLÜ TARİHİN DEZAVANTAJLARI

Hayatta kalanların anlattığı hikâyelerin ayrıntıları her zaman tutarlı olmaz. Kırkağaçlı Srpui Papazyan, Akşehir'de evlenmiştir.²⁴ Kocası savaş sırasında tutuklanmış, kocasının bütün akrabaları da çöllerde can vermişlerdir. Akşehir'deki Ermeni nüfusunun tamamı tehcir edilmiştir. Anlaşılan Srpui de Kırkağaç'a, ailesinin yanına kaçmıştır. Daha sonra, Akşehir'de yeniden kocasıyla bir araya gelmiş, ardından kocası bir kez daha sürgün edilmiştir; burada 1922 sürgünlerinden söz ediliyor olmalı. Srpui'nin 1915 ile 1922 arasında nerede yaşamış olduğu ya da bahsettiği olayların Kırkağaç'ta mı yoksa Akşehir'de mi meydana geldiği açık değildir. Son sürgün 1922'de yapılmıştı ve Srpui iki küçük çocuğuyla birlikte Mersin yollarında yaşadıkları zorlukları anlatıyor.

Kristin Avakyan'ın tanıklıkları da yer yer çelişkiler barındırıyor. Sürgün sırasında, o ve küçük kız kardeşi bir Kürt tarafından kaçırılmış. Kürt, bir kızı kendisi, diğerini de erkek kardeşi için alıkoymuş. Bu olaylar, Kristin'in ailesi Adana'dan Der Zor'a sürgün edilirken yaşanmış (Kristin İzmir'de doğmuş, ancak ailesi o küçükken Adana'ya göç etmiş). Kristin Kürt'ün elinden kurtulmuş, ancak bu kez de Türklere genç kız satan Türk bir kadının eline düşmüş. Ondan da kaçmayı başarıp Kilis'teki Ermeni Protestan Yetimhanesi'ne sığınmış. Oraya dair, yetimhanedeki iki yüz ila üç yüz çocuğun çok sev-

24 Srpui Papazian, 1986'da Kırkağaç'ta doğdu. Mülakatı yapan Shaghig Israbian, 1 Kasım 1982.

diği, iyi yürekli ve saygıdeğer din adamı Peder Salakyan'ı hatırlıyor. Savaşın sonra ilkin Halep'e, ardından Mersin'e ve en sonunda da onu, ömür boyu iflah olmayacak bir sersemlemeye sevk eden bir başka trajediyle karşılaşacağı İzmir'e ulaşmış. Kristin her şeyi anlatmaya hevesli olsa da bocalar. Bir an gelir, kız kardeşiyle birlikte Türk kadının evinde olduğunu anlatır, derken o evden tek başına kaçtığını ve kız kardeşinin de o sırada Halep'te olduğunu. Altı yaşındaki kız kardeşi ailesi öldürüldükten sonra Halep'ten Kilis'e yürümüş ve Kristin'in sığındığı yetimhanenin kapısında belirmiştir. Kristin on yedi yaşındayken İzmir Ermeni Hastanesi'nin başhemşiresi olduğunu, iyi derecede İngilizce bildiği için de İngiliz ve Amerikalı konsoloslardan yardım istemeye gönderilen tek kişi olduğunu söyler. Ancak rıhtıma vardığında bir tanıdığa rastlar ve ondan konsolosla konuşmasını rica eder, çünkü İngilizcesi yeterli değildir. "İzmir'deki Ermenileri ben kurtardım,"²⁵ diye tekrarlar durur. Bu kayıtları yıllar sonra dinleyecek olan araştırmacı, kaynak olarak kullanılabilecek içeriği tespit edebilmek için bunları titizlikle incelemeli, tartışmaya açık detayları göz önüne almalı, kendini hikâyenin seyrine kaptırmamalı ve daha da önemlisi görüşülen kişinin davranış biçiminin, bu yürek burkan deneyim çeşitli açılardan ele alınırken nasıl değiştiğine dikkat etmelidir. Lawrence Langer'a göre, "Tanıklıklar yalnızca tarihi değil insani belgeler de olduklarından, geçmiş ile şimdi arasındaki sorunlu ilişkinin ciddiyeti, kesinlik kaygılarını geride bırakır."²⁶

Zamansal atlamalar, kaymalar veya ihtimal dahilinde olmayan olaylar yaşanlardan yıllar sonra kayda alınan bu tanıklıkların doğa-

25 Kristin'in anlattıklarıyla David Kherdian'ın annesi Veron Kherdian'ın anılarında geçen Christina Gundjian adındaki hemşirenin anlattıkları arasında çarpıcı bir benzerlik görülür. Bkz. David Kherdian, *The Road From Home: The Story of an Armenian Girl* (New York: Greenwillow Books, 1979) s. 189. Koşullara dair anlatılanlar aynıdır, ama Kristin Avakyan'ın hikâyesinde farklı ayrıntılar vardır. Kristin İngilizce bildiği için Dr. Minasyan tarafından yardım talebinde bulunmak üzere İngiliz ve Amerikan konsolosluklarına gönderildiğini anlatır. Öte yandan Christina Gundjian da iyi derecede Fransızca bilmektedir ve Dr. Minasyan kendisini Fransız konsolosluğuna göndermiştir. Kristin Avakyan'ın mülakatı gerçekleştirilmeden önce David Kherdian'ın kitabını okuyup okumadığı bilinmemektedir.

26 Langer, *Holocaust Testimonies*, s. xv.

sında vardır. Böylesi çelişkiler, ortaya konan malzemenin güvenilirliğini tamamen yok etmez, çünkü geçen zaman canlı olan hafızayı ne güçlendirir ne de zayıflatır. Holokost tanıklıklarının, uykudan uyandırılmış bir hafızanın, üzerinden yıllar geçtikten sonra olayları diriltmeye çalıştığı için güvenilir olmadığı argümanına karşılık Langer şöyle der: “Asla ölmemiş olanı diriltmeye gerek yoktur.”²⁷

HAFIZAYI BASTIRMA EYLEMİNİN BEYHUDELİĞİ

Hayatta kalanlardan –veya Lawrence Langer’in terminolojisi ile soykırımın eski kurbanlarından– bazıları kendilerini ifade etmekte zorlanırlar. Acı veren hatıraları onları bunaltmış ve iletişim yetilerini ellerinden almıştır – olanları tarif etmeye kalkarlarsa, yaşanan dehşetin büyüklüğüne ihanet edeceklermiş gibi gelir. Olaylar hakkında konuşmayarak hafızalarını bastırmak gibi beyhude bir çabaya girerler. Arsenuhi Vrtanesyan şöyle der: “Kızım hikâyemi anlatmamı istiyor ama ben kederimi hatırlamak istemiyorum.” Ancak kederi oradadır, çünkü hafıza orada, zihnin katmanları arasındadır. Arsenuhi’nin korktuğu da, “peşini bırakmayan olayı yeniden inşa ederken” bu hatıraların acı bir biçimde yüzeye çıkmasıdır.²⁸ O ve onun gibiler böyle bir görüşmeye katıldıklarında ve onlara çektikleri sıkıntılarla ilgili sorular sorulduğunda, kısa yorumlarda bulundukları, bağırдықları, dile getirilen acı ve çaresizliğin hâlâ devam ettiği görülür. Dilin paralize olması kalıcı bir travmanın kanıtıdır. Edward Papazyan’ın konuşması bir kez daha gözyaşlarıyla bölünür: “Ուց պառստեմ քեզ առանկ բաներ, եւրոպա...” (Sana bunları nasıl anlatayım yavrum.) “On beş gün süren katliam ve kıyım boyunca, *bu da gâvurdur, bu da gâvurdur* diye bağırıp kılıçlarını salladılar.” İç çekerek ağlar ve “Ահ ինչէ՛ր ըրիւ աւ թուրքերը մեզի:” (Ah! Bu Türkler bize neler yaptılar) der. Ardından yarım yamalak cümlelerle de olsa, bir Türk’ün genç bir kıza tecavüz ettikten sonra göğüslerini keserek kanlar içerisinde ölüme terk ettiğine tanık olduğunu anlatmaya başlar.

²⁷ age.

²⁸ age, s. 30.

Hovagim Aşçıyan²⁹ sorulardan kaçınmak için, “Yaşananlar ortada. Biliyorsundur. Neden bana soruyorsun?” der. Tekrar tekrar, “On beş gün boyunca rıhtımda aç ve susuz kaldık,” der. Başka da bir şey söylemez. Mülakatı yapan araştırmacı o on beş gün hakkında art arda sorular sorar. Hovagim üzerine çullanan hatıralardan mı kaçmaktadır? Yaşadıklarını sözlü olarak ifade etmek için uygun bir yol bulamadığını düşünmek daha makul görünebilir. Ancak ağzından dökülen “aç ve susuz” ifadeleri bile başlı başına, rıhtıma dolmuş binlerce insanın sersefil halini, dayanılmaz bir susuzluk, açlık, korku, dehşet ve şaşkınlığa maruz kalarak yaklaşan ölümün karşısında acı çekmeyi anlatır bizlere. Hovagim, kendi zihninde canlanan her şeyi sizin de görmeyi bekler. O aslında sizin imgelemenize güvenir. Onun yaşadığı dehşeti hayal edebilir misiniz? O kısa yanıtlar vermektedir. Canlı bir biçimde anlatabildiği tek sahne, evde bıraktıkları büyükannelelerinin, ailece sığındıkları Katolik katedralinin bahçesinde iki gün sonra belirmesidir. Türkler yaşlı kadını fena dövmüş ve evinden atmıştır. Hovagim onu görür. Aklını yitirmiştir, çıplaktır, vücudu çürük içindedir, elinde bir parça kuru ekmek vardır. Yaşadıklarını ifade etmekte zorlanmasına, suskunluğa gömüldüğü anlara ve kısa, kaçamak cevaplarına rağmen Hovagim suskun birine benzemez. Hatta, sıklıkla konu dışına çıkar, farklı konulardan bahseder ve her biri hakkında da itimada şayan fikirlere sahiptir. Otuz üç yıl Sovyet Ermenistanı’nda yaşamıştır. Konu İzmir’e geldiğinde durup durup şunu tekrar eder: “Bu bir mucizeydi. Bir gemi tarafından kurtarıldık.”

Malvine Hancıyan da “Bu bir mucizeydi,” der, “Amerikalılara [sonunda] mültecilere yardım etmeleri yönünde emir geldi... Mucizelere inanmak gerek.” Bu bilmececiğin tek cevabı, böylesi büyük bir felaketi yaşayıp hayatta kalan kişinin bulabildiği tek açıklamadır mucize. Ve bu açıklamanın kaynağı da Kutsal Metinlerdir, çünkü kaderin birdenbire böyle hızla değişmesi ancak Kitap’taki hikâyelerde karşımıza çıkar.

29 Hovakim Ashchyan, 1908’de İzmir’de doğdu. Mülakatı yapan Chris Keosian, 27 Şubat 1985.

Onnik Eminyan'ın tanıklığı da iyi ifade edilemeyen bir anlatımın, atlamaların, periyodik suskunluk ve sızlanmaların başka bir örneğidir. Aynı zamanda sözlü tarihin, yazılı bir metne veya edebi bir esere kıyasla değer verilen niteliklerinin de mükemmel bir ispatıdır. Seksen yaşındaki Eminyan, ailesinden geriye kalanların İzmir rıhtımındaki perişan vaziyetini hatırlayınca ağlamaya başlar: “Öldürülenlerden biri de babamdı.”

Malvine o anları derin bir iç çekişle yeniden hatırlar, “Մազերնիս կը քաշէին, գլուխներս կը բարձրացնէին ու կ'ըսէին 'Ermenisiniz siz?' Ոչ, էֆենդի, հայ չեմք, յոյս եմք... Ա'խ...” (Saçlarımızdan çekerek kafamızı yukarı kaldırırlar ve ‘Ermenisiniz siz?’ derlerdi. Yok Efendi, Ermeni değiliz, Rumuz... Ah!) Hiçbir edebi metin bu etkiyi yaratamaz. Öte yandan, soykırım temasını işleyen edebi metinler, bir başı ve sonu olan, belirli bir biçim ve üsluba sahip metinlerdir. Yazar, bir okur kitlesi beklentisi taşır. Sözlü tanıklıklarınsa böyle bir tasarısı yoktur. Bu daha ziyade, hayatta kalanın, hafızanın derinlerine yerleşmiş olan iç parçalayıcı bir dönemi kelimelerle yeniden inşa etmek için verdiği mücadeledir. Langer, Charlotte Delbo'nun Auschwitz anılarını analiz ettiği metninde, “sözleri canlandırmaya çabaladıkları olaylardan ayıran derin uçuruma” işaret eder. Langer'e göre, yazar bu uçurumu kapatmaya uğraşır, oysa sözlü tarih çalışmalarındaki tanıklar “uçurumdan kaçmaya teşebbüs ettikçe daha da derine düşerler.”³⁰ Tanık, yazıya dökülmüş sözün ve acılar dünyasının gerçekliğini açığa çıkaracak edebi araçların gücünün farkındadır. Malvine Hancıyan kendisi için aldığı notlara veya kendi otobiyografisine başvurur. Bir olayı tarif etmeye başlamadan önce bir an için durur ve sanki yazılı metnin gücüne veya belki de gelecek nesillere aktarılacak olmasına güvenerek feryat eder: “Իմ կեանքս շատ, շատ դառնութիւն է. այսինքն՝ գիրքեր կը գրուին” (Benim hayatım çok, çok acıklı. Öyle ki, üzerine kitaplar yazılır). Ardından bir kitaptan bir parça olabilecek birkaç cümleyi okumaya başlar. Yazdıklarında kesinlikle edebi bir nitelik, teşbih ve metafor vardır. “Լացերով ու ողբերով անընդհատոր անոց ծայտերը կրկան լեռները թնդացնել...”

30 Langer, *Holocaust Testimonies*, s. 42.

(Onların dipsiz bucaksız feryatları ve ağıtları dağları yerinden oynatabilir.) “Զեմալիս ու իր ոճրածիս վոհմալսեորուն կողմէ...” (Kemal ve onun tarafından). Malvine, dinleyicinin hayal gücünü baştan çıkarmaya çalışır, böylece akla hayale sığmayanı kavramak mümkün olur ve bu da soykırımın edebi temsillerinin bir özelliğidir: Tasavvur edilemeyen dehşetengiz bir dünyayı insan idrakının sınırları içine çekmek. Yazılı metinlerde eksik olan ise, tanışığın varlığı, irticalen konuşma ve inatla her yere nüfuz eden geçmişi kurbanın bugününe yansıtan ifade biçimi.

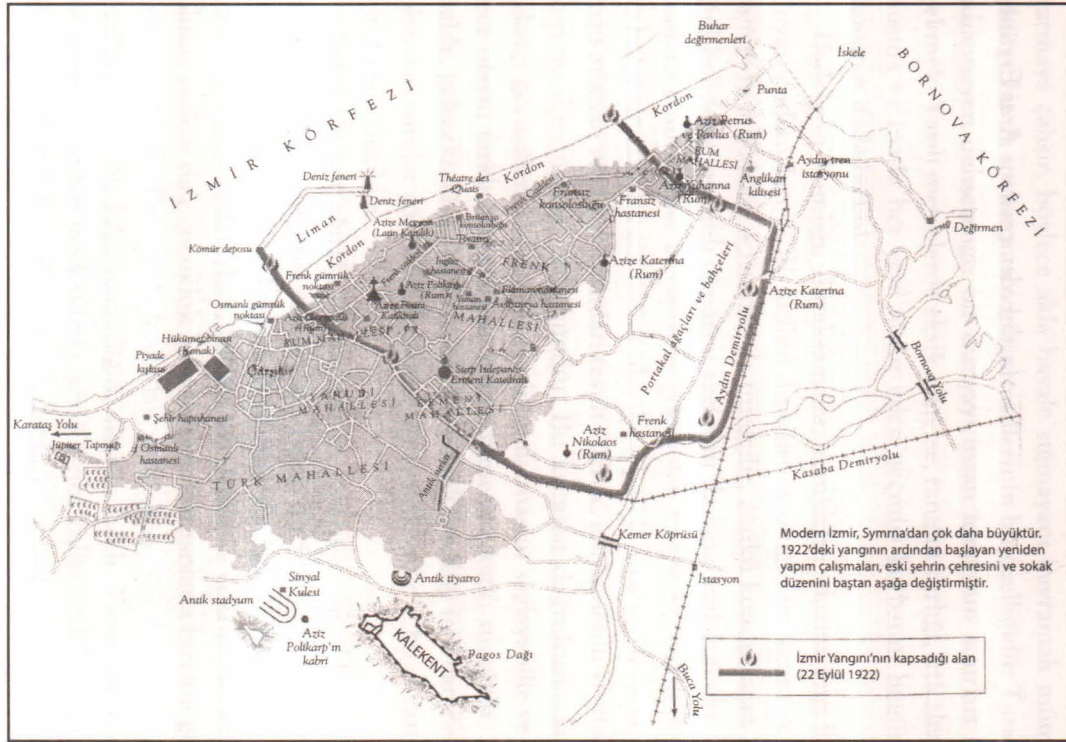
İfadelerin hamlığı, duraksamalar, tanıklığın akışını engelleyen duygu patlamaları, sözlü tarihin dışavurumculuğunun kanıtı ve aynı zamanda mülakatçı açısından da tuzağıdır, çünkü konuşmanın içeriğini belirleyip anlamlı olmasını sağlayan da yine mülakatçıdır. Eğer mülakatçının bilgisi, altyapısı ve görüşülen kişiyle bu belirli dönem ve bölgenin tarihini göz önüne alarak empati kurma yetisi varsa, o zaman atlanan veya kaçınılanları tespit ederek, görüşmenin seyrini asıl konuya döndürmesi mümkündür. Bu kıstaslar doğrultusunda mülakatçı görüşülen kişinin hikâyesini anlatmasını sağlayabilir ve böylece olayın farklı boyutlarının resmedilmesine katkı sunabilir. Aksi halde, gelecekteki araştırmacılar, hiç yöneltmediği için yanıtları da olmayan sorular yüzünden hüsrana uğrayacaklardır ki bu az rastlanır bir durum değildir.

Şahsi bir not olarak, bu makalenin yazarının meraklı ve ısrarlı bir mülakatçı olduğunu ekleyeyim. Yazar, 1980’de Dr. Hovannisiyan’ın derslerine girdi ve Ermeni Soykırımı’yla ilgili daha fazla bilgi ve kavrayış sağlayan detaylara, kökünden değişmiş veya tamamen yok olmuş yerlere dair çocukluk hatıralarına, kurbanlarla birlikte gömülen veya “Yeni Dünya”da kaybolan gelenekler, âdetler ve kültürel özelliklere ve bu bilgi zenginliğine hayran kaldı. Yazar, bu makale ile, birinci ağızdan tanıklıklarla, sözlü tarihi kullanarak Ermeni Soykırımı’nın belirli bir safhasını aydınlatacak küçük bir pencere açmayı amaçlamıştır. Sözlü tarih, İzmir’in büyük felaketinin tarihsel belgelerine çok önemli bir katkı sunar ve bu anlatıya insani bir kavrayış ekler. Ne de olsa, Robert J. Lifton’ın Hiroşima’ya atılan atom bom-

basından sağ kurtulanlarla yapılan psikolojik sözlü tarih çalışması *Death in Life*'taki gayet yerinde ifadesiyle diyebiliriz ki, "istatistikler kanamaz."³¹

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

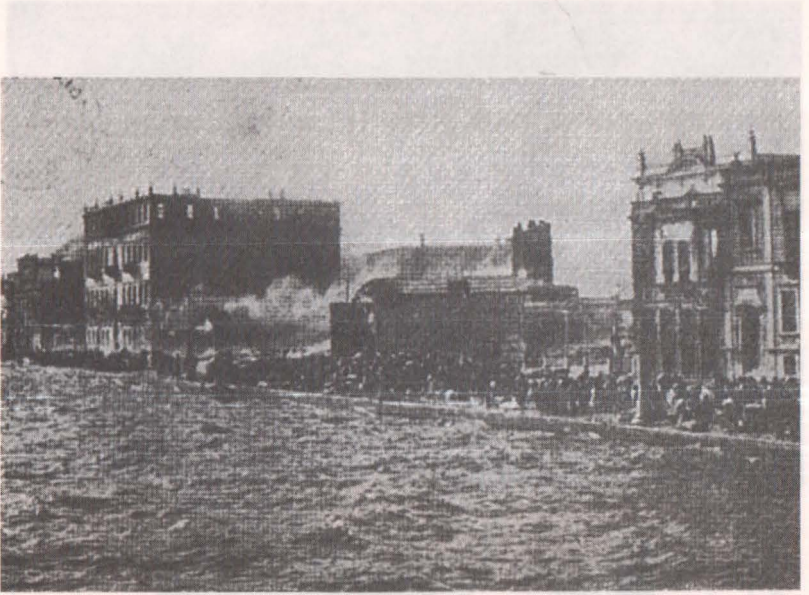
31 James Hoops, *Oral History: An Introduction for Students* (Chapel Hill: North Carolina Üniversitesi Yayınları, 1979), s. 41.

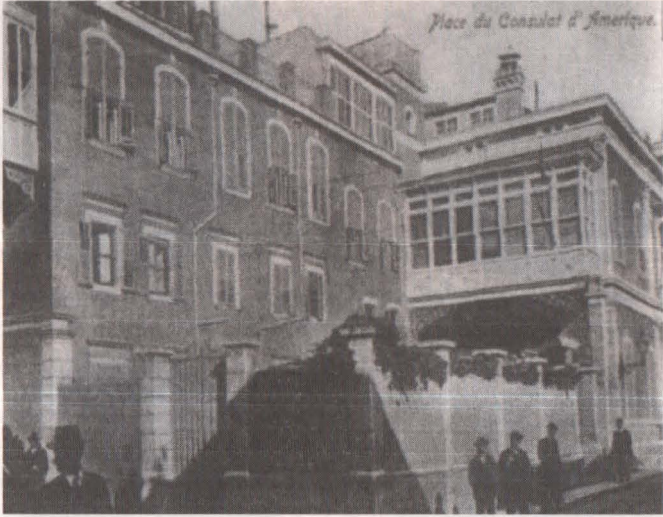
Büyük Yangın'ın Sınırları

Büyük Yangın

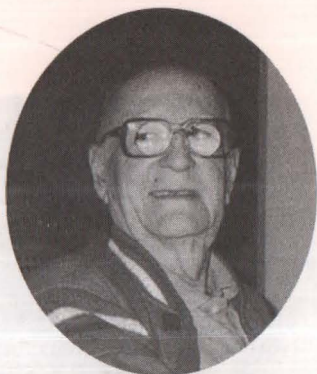
Göçmenler rıhtım üzerinde

Görgü tanıkları

Malvine Hancryan

Levon Mısırlıyan

Vahan Arakelyan

Edward Papazyan

Hayk Mısırlıyan

Kristin Avakyan

İzmir’de İki Ermeni Hekim: Sağkalım Vaka Çalışması

Jack Der-Sarkissian

“İzmir’de (...) yaşıyoruz.”

Dr. Garabet Haçeryan, torunu Dora Sakayan tarafından İngilizceye tercüme edilip 1997’de yayımlanan 1922 tarihli güncesine işte bu sözlerle başlıyor. *An Armenian Doctor in Turkey: Garabed Hatcherian – My Smyrna Ordeal of 1922*¹ başlıklı eser, Türk birliklerinin, Afyonkarahisar’daki başarılı taarruzundan –bunu izleyen günlerde Yunan birlikleri Batı Anadolu’dan tamamen çıkarılacaktı– iki gün sonrasında, yani 28 Ağustos 1922’den başlayarak, İzmir’de yaşananları detaylıca anlatıyor.² Haçeryan, Türk birlikleri şehre doğru ilerledikçe İzmir’deki Rum ve Ermenileri günden güne nasıl bir korku ve telaş aldığını tasvir ediyor. Haçeryan ve ailesi başta İzmir’i terk etmemeye karar veriyor, ancak 25 Eylül 1922’de şehirdeki Hristiyan ve Ermeni mahalleleri yakıldıktan sonra Midilli’ye kaçıyorlar. Bu dönemde Haçeryan, Ermeni olduğu için Türk birliklerince yakalanıp hapsediliyor. Haçeryan hapisanede yaşadığı sıkıntıları, daha sonra salıverilmesini ve son olarak ailesiyle İzmir’den kaçışını bizlere aktarıyor.

Bu yayını takiben, *New Yorker* dergisinin 5 Ocak 1998 tarihli sayısında İzmir üzerine Jeffrey Eugenides imzalı çağdaş bir kurmaca esere yer verildi. “The Burning of Smyrna: Why can’t the city be found on a map today?”, Ermeni bir hekim olan Dr. Nşan Pilobosyan ve iki Rum kardeşin hikâyesini anlatıyor. Dr. Pilobosyan ve

1 Dora Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan’ın İzmir Günceci*, çev. Attila Tuygan (İstanbul: Belge Yayınları, 2005), s. 33.

2 Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York, NY: Newmark Press, 1998), s. 99-100.

ailesi de tıpkı Haçeryanlar gibi başta İzmir'i terk etmemeye karar veriyorlar ve nihayetinde Pilobosyan ailesi Türk birliklerince trajik bir biçimde katlediliyor. Hayatta kalan Dr. Pilobosyan, intihar etmeye kalkışıyor, fakat daha sonra kendisine İzmir'den kaçarken de yardım edecek olan Rum kardeşler tarafından kurtarılıyor.

Eugenides'e ait metnin Sakayan'ın günlüğünden bir yıl sonra yayımlanması ve bu iki hekimin İzmir'de yaşadıkları arasındaki benzerlikler, Pilobosyan karakterinin Haçeryan'dan mülhem kurgulandığını akla getiriyor. İki metin de sosyoekonomik durum, etnik kimlik ve mesleğe ilişkin bilgi vererek, 1922'de İzmir'de Ermenilerin başından geçenleri tasvir ediyor, ancak Eugenides'in başkahramanının akıbeti, Haçeryan'ın deneyimiyle uyuşmuyor olması bakımından, sağ kalma ve başarının mahiyetine dair günümüze ait peşin hükümleri ortaya koyuyor.

İzmir, bu iki kişinin hayatının odağında yer alıyor; Eugenides'in metninde 1922 İzmir'i'ne ait bolca tasvir bulunsa da, Haçeryan'ın güncesi İzmir'deki yaşama ilişkin doğrudan bilgi vermiyor. Eugenides'in tasvirleri, Türklerin ilerleyişine rağmen bu iki hekim de dahil olmak üzere birçok Hristiyan'ın İzmir'i neden terk etmek istemediğini kısmen açıklıyor. Eugenides'in çağdaş anlatıcısı İzmir hakkında yazmaya T. S. Eliot'ın dizelerini alıntılarla başlıyor:

Smyrna artık ölülerin ruhlarında ve 'Çorak Ülke'nin mısralarında yaşıyor: Smyrnalı tüccar Bay Eugenides,

Tıraşsız, bir cebi kuş üzümü dolu
CIF Londra: Belgeler para ödenince,
Kaba bir Fransızcayla, ne dersin, dedi
Cannon Street Oteli'nde öğle yemeğine
Sonra hafta sonu tatiline Metropole'de.³

Eugenides'in anlatıcısı bu bölümü şöyle açıyor:

Smyrna'yla ilgili bilmeniz gereken her şey burada var. Tüccar zengin, tıpkı Smyrna gibi. Teklifi cazip, tıpkı Yakındoğu'nun en kozmo-

3 T. S. Eliot, *Çorak Ülke, Dört Kuartet ve Başka Şiirler*, çev. Suphi Aytimur (İstanbul: Adam Yayınları, 1990), s. 50.

polit şehri Smyrna gibi. Şehrin meşhur kurucularının ilki Amazonlar, ikincisiyse bizzat Tantalos. Homeros burada doğdu, Aristotile Onasis de öyle. Opera ve *politakia*, keman ve *zurna*, piyano ve *davul*, Doğu ve Batı zarifçe içe içe geçmiş, tıpkı yerel fırınlarda gül yaprağına karışan bal gibi.

... Ve yaz aylarında gül yapraklarıyla dolu sepetlerin Smyrna sokaklarında nasıl yan yana dizildiğinden söz etmiş miydim? Veya şehirdeki herkesin nasıl Fransızca, İtalyanca, Rumca, Türkçe, İngilizce ve Felenkençe konuşabildiğinden?...

Bunlardan bahsediyorum çünkü hepsi başka hiçbir yere benzemeyen, hiçbir ülkenin parçası olmayan, olmayan çünkü tüm dünyaya ait olan bir şehirde vuku buldu. Bunlardan bahsediyorum çünkü şimdi oraya giderseniz, petrol rafinerileri, egzoz kokan bir otobüs istasyonu ve Türkiye Ulusal Turizm Kurulu tarafından koyulmuş bir tabela göreceksiniz, bu tabela size şehrin adının artık İzmir olduğunu, 1922’de Yunanlardan geri alındığını söyleyecek ve evveliyata dair tek bir söz dahi etmeyecek.⁴

Dora Sakayan’ın hazırladığı biyografide geçtiği üzere, Dr. Haçeryan ve ailesi, 1918’de işte bu İzmir’de yeni bir hayata başlamaya çalışmışlardı.⁵ Haçeryan 1876’da, İstanbul’dan çok uzak olmayan, ağırlıklı olarak Ermenilerin yaşadığı Bardizag’da [Bahçecik] doğdu. İlköğrenimine farklı okullarda devam etti, 1901’de İstanbul Mekteb-i Tıbbiyesi’nden genel tıp ve jinekoloji uzmanı olarak mezun oldu. Bursa’da on yıl hükümet tabibi olarak çalıştıktan sonra Bardizag’da kendi özel muayenehanesini açtı ve I. Dünya Savaşı’nda askere alınana kadar orada çalıştı. Haçeryan İstanbul’da, İzmir’de, Romanya’da ve Çanakkale’de tabip subay olarak hizmet ederek, yüzbaşı unvanı aldı. Doğduğu yer olan Bardizag 1915’te yıkıldığından, Haçeryan 1918’de askerden terhis edildikten sonra eşinin ailesine yakın olmak için ailesiyle birlikte İzmir’e yerleşti. Üç oğlan iki de kız çocuğuna sahip olan Haçeryan ailesi, İzmir’deki Ermeni mahallesinin kuzey yakasında yaşadı. Haçeryan oranın Ermeni Hastanesi’nde

4 Jeffrey Eugenides, “The Burning of Smyrna: Why can’t the city be found on a map today?” *New Yorker* (5 Ocak 1998): s. 63-64.

5 Dora Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları*, s. 13-18.

genel cerrah ve jinekolog olarak pozisyonunda çalıştı ve genel dahiliye kliniğinin başhekimisi olarak görevlendirildi. Bir hekim olarak İzmir’de nasıl başarılar elde ettiği ve tanındığı, 28 Ağustos 1922’de güncesine yazdıklarından anlaşılabilir:

İzmir’de üç yıl çok sıkı çalıştıktan sonra, belli bir başarı kazandım. Çok sayıda zengin ailenin doktoru oldum. Bana birtakım mali ve sosyal menfaatler sağlayan Milli Hastane’de doktor olarak önemli bir mevki de elde ettim. (...) Kısacası, İzmir’deki durumum şimdilik güvende, sıkı çalışarak, huzurlu ve temiz bir yaşam sürer ve çocuklarımın terbiye ve eğitimleriyle ilgilenebilirim.⁶

Bu paragrafın gösterdiği üzere, İzmir’de Haçeryan’ın maddi ve sosyal durumu iyiydi. Başarısını bu kıstaslarla ölçüyordu. Ayrıca kendisi gururla zengin müşterilerin hekimi haline geldiğini söylüyor, bu da şüphesiz onun bir hekim olarak maharetlerine duyulan saygının nişanesiydi. İzmir ona sivrilme imkânı sağlamış olsa da, Haçeryan güncesinde İzmir’le ilgili hislerinden nadiren bahseder. İzmir onun için refaha erdiği bir yerdi sadece.

Türk ordusunun ilerleyişine rağmen neden kaçmadığı sorusuna Pilobosyan, “İzmir benim evim” cevabını veriyor.⁷ Pilobosyan, İzmir’e daha gönülden bağlıyken, Haçeryan’ın burayla ilişkisi esas olarak maddiyata dayalıymış gibi görünüyor. Pilobosyan’ın sosyoekonomik durumu Eugenides tarafından çok ayrıntıya dökülmemiş olsa da, onun limanın yanında bir muayenehanesi olduğunu ve altı kişilik ailesiyle –eşi ve ikişer kızı ve oğlu– Ermeni mahallesinde yaşadığını anlıyoruz.⁸ Bu detaylar, onun halinin vaktinin yerinde olduğunu ve şehrin böyle seçkin bir yerinde oturduğuna göre muhtemelen işinde başarılı olduğunu gösteriyor. Pilobosyan İzmir’i “ev”i olarak görüyor ve bu da söz konusu yerden ayrılmayı zorlaştıran ve oranın bir eşinin daha bulunmasını imkânsız kılan duygusal bağı ortaya koyuyor. Şayet Pilobosyan’ın belirli bir coğrafi konumla kurduğu gönül bağı, Eugenides tarafından Ermenilerin tutumuna dair bir gözlem olarak

6 Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları*, s. 37.

7 Eugenides, “The Burning of Smyrna”, s. 63.

8 ay, s. 62-63.

ortaya konmuşsa, o zaman Haçeryan onun bu önermesiyle çelişiyor. Anlaşılan, Haçeryan herhangi bir yerde –mutlaka İzmir olmasına gerek yok– refaha erdiği takdirde mesut olurdu. Onun önceliği ailesi ve kendisiydi, bir şehre veya çevresine duyduğu bağlılık değil.

İzmir, bu iki adama çok şey sağlamış olsa da, Türkler gelmeden evvel de şehirde hissedilen siyasi ve mali güvensizlikler vardı. Öyle ki Eugenides’in Pilobosyan’ının, evinden uzakta, muayenehanesinde “şişkin bir tomar para” saklaması onun servetine işaret ediyor olabileceği gibi, mali ve siyasi bir belirsizliği de ortaya koyuyor olabilir. Varlıklı ve eğitilmiş bir adamın parasını, Avrupa’nın ticari faiz oranlarıyla güvence altına alınmış İzmir’deki bankacılık sisteminde değerlendirmesi beklenir. Gizli parasını eli kulağında bir Türk ilereyişi sırasında çıkarması, hem İzmir’e hem de Batılı güçlerin Hıristiyanları koruma kabiliyetine dair güvensizlik algısını pekiştiriyor. Bu hareketlerine rağmen Pilobosyan kendisini tehlikede hissettiğini ilginç bir şekilde kabullenmek istemiyor. Pilobosyan’a göre: “Avrupalı güçler Türklerin şehre girmesine asla izin vermezdi. Verseler dahi limandaki savaş gemileri Türklerin şehri yağlamasını engellerdi. Ama nihayetinde, en azından ailesi için, o mektup her zaman mevcuttu.” Muayenehanesinde, kendi tıp diplomasının durduğu zarfın içinde önemli bir mektup vardı. Şöyle yazıyordu:

İşbu mektup Dr. Nşan Pilobosyan’ın 3 Nisan 1919’da Mustafa Kemal’i divertikül iltihabı için tedavi ettiğini belgeler. Kemal, bu mektubu gören kişinin Dr. Pilobosyan’a saygısını, güvenini göstermesini ve onu himayesi altına almasını hürmetle salık verir.⁹

Ermeni Soykırımı’nın başlamasından dört yıl sonra Ermeni bir hekimin Türk milliyetçisi lider Mustafa Kemal’i tedavi etmesi, bir hekim olarak Pilobosyan’a –en azından Mustafa Kemal tarafından– duyulan güvenin bir göstergesidir. Ermeni kardeşlerinin çektiği acılara rağmen bir Ermeni’nin bir Türk lideri tedavi etmesi, bir yandan Pilobosyan’ı işine bağlı bir hekim olarak gösterirken, öte yandan bir hayatta kalma dürtüsüne de işaret ediyor olabilir.

Pilobosyan'ın mektubu sergilemek yerine diplomasının yanında saklamayı seçmesi, onun bu mektubu bir tıbbi başarı nişanesi olarak değil bir emniyet unsuru olarak gördüğü anlamına geliyor, bu da onun hissettiği siyasi güvensizliği ortaya koyuyor. Ermeni bir komşusu aynı güvenliği, dükkânın vitrininde Mustafa Kemal'in bir resmini sergileyerek elde etmeye çalışırken, Pilobosyan bunu küçümseyip kınıyor. Pilobosyan'ın etnik kimliğine sadık kalmak için içten içe verdiği mücadele, yaşam tarzını sürdürmeye dönük dünyevi arzularıyla çatışıyor olabilir. Belki de bu tutarsızlıklar, kınama eyleminin bir başkasına yöneltilmesiyle sonuçlanan, bitmeyen bir hüsrana işaret ediyor. Görünüşe bakılırsa, Ermeniler de dahil olmak üzere komşularının başına ne gelirse gelsin, yaşamının değişmeden devam etmesini isteyen Pilobosyan, "düşman" Türklere itaat etmekten ve önce kendini düşünmekten bir rahatsızlık duymuyor, etnik kimlik anlayışı bu durumdan yara almıyor. Ancak bu da hemen su yüzüne çıkmıyor, çünkü etnik özbenliğini nasıl tanımladığını asla net olarak belirtmiyor.

Sonrasında, onun evde olmadığı sırada gelen Türk askerleri Mustafa Kemal'in mektubunu görmezden gelerek Ermeni oldukları için Pilobosyan ailesini katlediyor. Bu bile kendisinin ve halkının maruz kaldığı etnik vahşetin derinliği konusunda Pilobosyan'ı ikna etmeye yetmiyor. Askerlerin okuryazar olmadığını düşünen Pilobosyan, ailesinin bu vahşetten muaf olduğu inancına dört elle sarılarak, onların ve bir anlamda halkının ölümüyle ilgili her türlü suçluluk hissini ortadan kaldırmak için inkâr yolunu seçiyor. İntihar girişiminde bulunmak, ciddi bir kabahat işlediğine ve bir muhakeme hatası yaptığına dair bir kabullenme olarak görülebilir, ancak bu önerme de zayıf kalıyor zira genç bir Rum kadın onu kolayca dizginleyip intihardan vazgeçirmeyi başarabiliyor. Bu olay Pilobosyan'ın kabahatli olduğuna asla gerçekten ikna olmadığı yönündeki gözlemleri daha da destekliyor, ne var ki bunun kendisinin geleceğini nasıl etkilediği asla açıklığa kavuşmuyor. Eugenides, Pilobosyan'ı bilinmez bir ülkede belirsiz bir gelecekle baş başa bırakarak onun davranışlarını kınıyor. Pilobosyan'ın hikâyedeki Ermeni kahraman olduğunu düşündüğümüzde de, Eugenides'in aynı zamanda bu gözlemleri genel anlamda

Ermenileri yansıtmak niyetinde olduğuna inanmak zorundayız. Ancak Haçeryan’ın yaşadıkları Eugenides’in yorumlarıyla uyuşmuyor.

İnkâr Haçeryan’a da eziyet etmekle birlikte bu durum pek uzun sürmüyor. Haçeryan’ın Ermeni Soykırımı sırasında büyük ölçüde tıp mesleği sayesinde sağ kalmış olması, güncesinde ya da biyografisinde bahsi geçmeyen bir olgu. I. Dünya Savaşı’nda askere alınan diğer Osmanlı Ermenileri nihayetinde tehcir edilmiş ya da öldürülmüş olsa da, tıp doktorları genelde bu tür tehcir emirlerinden muaf tutulmuştu.¹⁰ Geçmişteki askeri hizmetine pek çok atıfta bulunmasına rağmen Haçeryan’ın bu uygulamaya dair görüşleri asla tam olarak açıklanmamış. Haçeryan da muhtemelen hayatını garanti altına almak için tıpkı Pilobosyan gibi bir plan geliştirmekteydi. Haçeryan, Türkler için önemli bir vazifeye, Mustafa Kemal’i bir kahraman haline getiren Çanakkale cephesinde tabip subaylığa atandıktan sonra, Pilobosyan gibi, tıbbi muvaffakiyetinin bir göstergesi olarak değil, kendini güvence altına almak için bu görevine ilişkin belgelere sarıldı.¹¹ Bu durum 7 Eylül’de güncesine yazdıklarında görülüyor:

Bana gelince, Türk hükümeti aleyhine hiçbir şey yapmadığım için, İzmir’i terk etmeyi düşünmüyorum. Aksine, neredeyse on yıldır hükümet tabibiyim; askerde tam dört yıl geçirdim ve kusursuz hizmetimi teyit eden resmi belgelerim, madalyalarım var.¹²

“Türk hükümeti aleyhine hiçbir şey yapmadığım için” sözleri, Türkler ve Osmanlı Devleti yararına çok şeyler yapmış adil ve dürüst bir insan olduğunu düşünen Haçeryan’ın etrafını saran etnik savaştan muaf olduğu yönündeki görüşüne dayanıyor. Benzer şekilde Haçeryan’ın en azından güncedeki bu yazıya kadar, Türk ordusunun ve devletin sadece Osmanlı hükümetine sadık olmayan kişilerden öç alacağına inandığı ve kendisini açıkça sadık bir Osmanlı vatandaşı olarak tanımladığı ortaya çıkıyor. Ermeni Soykırımı’na ya da diğer Ermeni askerlere yapılan zulme ilişkin böyle bir ussallaştırmanın nasıl yapıldığıysa güncesinde asla belirtilmiyor.

10 Housepian Dobkin, *Smyrna* 1922, s. 43

11 *age*, s. 40, 59.

12 Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları*, s. 44.

Haçeryan'ın savaştan önce ve sonra Ermeni davasına bağlılığı Sakayan'ın biyografisinde açıkça ortaya koyulsa da, Haçeryan'ın 1922'de İzmir'deki sözleri, hayatta kalma mekanizması olarak da işlev görmüş olabilecek bir inkâr sürecini gözler önüne seriyor. Esasında bu dönüşüm Türk askerleri 9 Eylül'de İzmir'e girdiklerinde en yüksek aşamasına ulaşıyor ve Haçeryan Osmanlı madalyalarını kuşanıp fes giymeye başlıyor ve bir Türk olduğunu farz etmekten asla vazgeçmiyor. Haçeryan, ancak Ermeni olmak suçundan hapse atıldığında kendini Türklerden ve Osmanlı Devleti'nden ayrı görmeye başlıyor. Hapisteyken, Osmanlı ordusundaki hizmetleriyle ve hekim olarak vardığı mertebeye açıkça dalga geçilirken, bu vasıfları ona ne özgürlüğünü verebiliyor ne de Türk doktorlardan imtiyazlı bir muamele görmesini sağlayabiliyor. Salıverilmesiyle ancak kırk beş yaşın üzerinde olduğu, dolayısıyla ordu için bir tehdit yaratmayacağı varsayımından kaynaklanıyor.

İskeleye çıkarılıp "Çok yaşa Mustafa Kemal Paşa, çok yaşa!" diye bağırmaya zorlandığı an Türk devletini hor görmeye başlıyor. Daha önce Çanakkale cephesinde Mustafa Kemal'e şevkle yaptığı hizmete rağmen, Haçeryan'ın onun hakkındaki görüşleri artık çok daha farklıdır:

Evet, çok yaşa Mustafa Kemal Paşa. Yaptıkları için kendisine hep minnet duyacağız: binlerce Hıristiyan'ı kestikten sonra, bu zengin şehri soyup harabeye çevirdikten sonra, yüz binlerce insanı tarifsiz acılara gark etti.¹³

Türlere karşı öfkesi, İzmir'i terk ettiği sırada Türk bayrağını görünce iyiden iyiye açığa çıkıyor.

İskeledeki direkte dalgalanan kan renkli bayrağa bakıyorum. Bu bayrağın hüküm sürdüğü yerlerde asla yaşamamaya ant içiyorum. (...) Şimdi İzmir'den uzaktayız ve yarı çıplak bir halde bilinmeyen yerlere yöneliyoruz. Bizim için burası barbarlığın hâkim olmayacağı, artık askerleri ve kan renkli bayrağı görmeyeceğimiz bir ülke olacak.¹⁴

¹³ age, s. 82.

¹⁴ age, s. 90, 91.

Haçeryan İzmir’den Türklerle huzur içinde bir arada yaşayabilme ümidinden vazgeçmiş şekilde ayrılıyor. Pilobosyan’ın aksine, kendini suçsuz addetmek gibi bir yanılsamaya kapılmayıp, hatalarını kabul ediyor. 25 Eylül’de yazdığı güncesinde şunları diyor:

Bu dönemde, sonuçları beni felakete sürükleyen bazı hatalar ve akılsızca işler yaptım. Sıkı çalışarak ve onca zorlukla elde ettiğim servetimi ve değerli şeylerimi kaybettim. İşte bugün burada, bilmediğim bir ortamda ailemle beraberim. Mahvolan yuvamı yeniden inşa etmeyi ve yakınlarıma bakmayı başarıp başaramayacağımı merak ediyorum. Bunu zaman gösterecek.¹⁵

Haçeryan, ailesinin yaşadığı felakette kendisinin de payı olduğunu kabul ediyor, ancak “zaman gösterecek” sözü hatalarından ders almış ve hayatını yeniden kurmaya muktedir ümitli bir erkeği işaret ediyor. Bu durum hatalarını asla kabul etmeyen Pilobosyan’ınkiyle ciddi bir karşıtlık barındırıyor. Bu da Pilobosyan’ı bir stereotip olarak kullanan Eugenides’in Ermenilerle ilgili yaptığı genel gözlemleri kısmen boşa çıkarıyor olabilir. Ancak Eugenides’in metnin devamında dile getirdiği gözlem, yani Ermenilerin himaye edilmek için yanlış kişilere bel bağlaması hem Pilobosyan hem de Haçeryan için geçerli görünüyor.

İki hekim de İzmir limanındaki Avrupalı ve Amerikalı savaş gemilerinin, Türk güçleri şehre girdiğinde kendilerini kardeş Hristiyanlar olarak koruyacaklarına inanmışlardı. İzmir “her türlü pratik amaç doğrultusunda hâlâ yabancılar tarafından idare edilen” bir şehirdi ve ekonomik çıkarlarını göz önünde tutan ülkeler mülklerini ve vatandaşlarını korumak için filolarını göndermişlerdi.¹⁶ Rumlara ve Ermenilere resmi olarak herhangi bir himaye vaat edilmese de, bu gemiler Türk ordusunun ilerleyişine rağmen pek çok insanın yanı sıra Pilobosyan’ı da İzmir’de kalmaya ikna eden birçok etmenden biriydi. Haçeryan da yabancı filonun orada bulunuşundan ötürü kendini güvende hissediyordu. Haçeryan şöyle yazıyor:

¹⁵ age, s. 94.

¹⁶ Housepian Dobkin, *Smyrna 1922*, s. 84

Çok sayıda Avrupalının (...) yaşadığı İzmir’de şiddetin egemen olması hâlâ uzak bir olasılıkmış gibi görünüyor. (...) Halkın çoğunluğu, çeşitli yabancı bankalar ve eğitim kurumlarıyla ticari bir merkez olarak düşündükleri İzmir’in tehlikeden uzak olduğuna inanıyor. Ayrıca Yunan, İngiliz, Fransız ve İtalyan savaş gemilerinin heybetli görünüşü bir çeşit emniyet duygusu uyandırıyor. (...) Her milletten filoların heybetli görünüşü insana güven veriyor.¹⁷

Ne var ki bu güven hissi geçiydi ve Haçeryan’la ailesinin Avrupalılardan ve Amerikalılardan yardım talebinin kale alınmamasıyla yerle bir olacaktı. Haçeryan’ın yorumu şöyle:

Siyasal tarafsızlıklarını göstermek istediklerinden dolayı, iltica etmek için yüzerek veya tırmanarak kendilerine yaklaşanları reddediyorlar. Medeniyet, insanlık ve Hıristiyanlık, hepsi boş sözler olmuş. (...) Bu, mültecilerin en çok ihtiyaç duydukları maddi ve askeri yardım yerine, “medeni” Avrupa ve Amerika’nın sunduğu fiil ve dikkattir.¹⁸

Nihayetinde bir Amerikan savaş gemisi Haçeryanları kurtarıyor. Ama bu bile tuhaf bir hal alıyor. Haçeryan ailesini kurtardığı için Amerikan Yardım Kuruluşu’na minnettar olsa da, bu kurumun çalışanları onu hayal kırıklığına uğrattıyor. Haçeryan şöyle yazıyor:

Büyük acılar çektikten, tutuklanıp soyulduktan ve bütün varlığımızı yitirdikten sonra, numarasız, resmi mühürsüz, sadece “gemiye geçiş” yazılı (...) sahte biletlere seksen lira vermiştik. Bu “biletler” (...) gemiye binerken hiç kullanılmadı. Dolayısıyla, İzmir’den ayrılmadan önce, sadece Türkler tarafından soyulmadık, aynı zamanda son dakikada, mültecileri kendi paralarıyla güvenli bir bölgeye nakletmek gibi insani amaç taşıyan Amerikan Yardımı tarafından da soyulduk. Sahte biletlerden kazanılan para belli ki Yardım Kuruluşu’nun kasasına gitmeyecek. Biletleri hazırlayan alt kademe görevliler bunu kendi cepleri için yapıyor, zaten kuşa çevrilen sığınmacıları bir kez daha soyuyorlar.¹⁹

17 Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları*, s. 40, 41, 46.

18 *age*, s. 59, 61.

19 *age*, s. 90.

Pilobosyan Fransız vatandaşıymış gibi davranarak bir Fransız savaş gemisine binmeyi ve sağ kalmayı başarıyor. Batı’nın İzmirli Hristiyanlara bu asgari düzeydeki yardımı konusunda ne düşündüğü belirtilmiyor. İzmir’in ve oradaki Hristiyan nüfusun kurtarılması için Batı’ya duyulan güven, besbelli iki hekimin yanlış muhakemesinin bir sonucuydu ve hem kendilerinin hem ailelerinin yaşadığı trajedide payı vardı. Eugenides, yabancı filonun varlığının İzmirli Rumları ve Ermenileri rahatlattığını kaydediyor, ancak onlara güvenenlere hata ettiklerini anlatmak için Rum baş kahramanından ziyade Pilobosyan’ı kullanmayı seçiyor.²⁰ Bu arızalı bağımlılığın merkezinde yine Pilobosyan var; Eugenides’in bu yolla, Ermenilerin başkalarının kendilerini himaye edeceğine dair naif inancı ve bunun sonucunda ortaya çıkan özgüven eksikliğini eleştirip eleştirmedığı merak konusu haline geliyor. Görünen o ki Haçeryan’ın eylemleri de bu gözlemi tasdik ediyor. Fakat aralarında önemli bir fark mevcut; Pilobosyan’ın Batı’nın kusurlarına ilişkin yorum yapmaktan kaçınması, sessiz bir kabullenişin izlerini taşıyor. Himaye konusunda Batılı güçlere güvenilmesi, İzmir’deki Hristiyan nüfusun Türk birliklerinden belli ölçüde şiddet görmeyi beklediğinin açık bir göstergesi. İşin ilginç, iki metin de bu düşmanlığın nedenini göstermeye çalışıyor.

Türklerin uyguladığı etnik şiddet metinlerde bolca yer bulurken, aynı zamanda Hristiyanların Türklere yaptığı katliamlardan da bahsediliyor. Bu hikâyelerin neden anlatıldığı hiçbir yerde tam olarak belirtilmemişse de, bir tarafsızlık algısı yarattığı, ama öte yandan bu şiddet sarmalında Hristiyanların payına işaret ettiği söylenebilir. Eugenides’in Rum başkahramanı Eleutherios’un elinde ciddi bir kesik meydana geliyor ve bunu Dr. Pilobosyan tedavi ediyor. Kendisine bu kesigi kimin yaptığı sorulduğunda, Eleutherios bunun sorumlusunun bir Türk olduğunu söylüyor, fakat “Yunan askerleri onun köyünü yakıp çocuklarını öldürdü. O da beni vurdu” diye ekliyor.²¹ Yeterli bulduğu bu cevap karşısında Pilobosyan tek kelime etmiyor. Ailesini ve köyünü yakın zamanda Türkler yüzünden kaybeden

20 Eugenides, “The Burning of Smyrna”, s. 62.

21 *age*.

Rum başkahraman görünüşe göre Türk'ün kendisini yaralama sebebine anlam verebiliyor, fakat Pilobosyan'ın veya Ermenilerin böyle bir meseleyi neticede nasıl ele aldıkları açıkça belirtilmiyor. Rum'un anlattıklarını doğrulamayan ya da yalanlamayan Pilobosyan, Rum başkahramanın aksine dalgın ve ilgisiz görünüyor. Eugenides konuya bir daha değinmiyor ve Pilobosyan'ın cevabından mahrum kalıyoruz. Onun yerine Haçeryan'dan bir cevap alabiliyoruz. Mevcut ihtilafa dair derin bir kavrayışa sahip olan Haçeryan'ın düşünceleri güncesindeki notlardan anlaşılıyor: "Yunan ordusunun ayrılmadan önce Uşak'ı ateşe verdiğini ve Türkler'e karşı birçok katliam yaptığını (söylüyorlar). (...) Yerleşim yerleri birbiri ardına yerle bir edildi."²²

Haçeryan sadece Yunan ordusunun davranışlarını kınıyor gibi görünse de, Ermeni hemşerileri hakkında da yorumda bulunuyor. Yunan ordusuyla ilgili kaygılarını dile getirirken, Ermenilerin tutumuna ilişkin –illa ki Haçeryan'ın duygularını yansıtamayan– eleştiriyi, Türkler arasında gerçekleşen ve kulak misafiri olup kayda geçirdiği konuşmalar aracılığıyla aktarıyor. Türkler şöyle diyor:

Bu kadar münasebetsizce hareket eden Ermenilerin isyankârlığına nasıl hak verilebilir, Ermeni çetelerini İzmir'e kim getirdi, şehrin işgalinden sonra kim kilisede topladı ve Türk askerlerine ateş etti?²³

Haçeryan'ın, Ermenilerin Türklere yönelik şiddetini anlatırken üçüncü şahıs kullanması, onun Türklerin iddialarını kabul etmediğinin değilse bile, tarafsızlığının bir göstergesi. Bu tür bölümlerin bulunuyor olması dahi, özellikle de Haçeryan'ın nihayetinde Türk devletinden nefret edeceği göz önüne alındığında, günceye nesnellik kazandırıyor. Haçeryan, hapiste olduğu sırada, bir Türk yetkilinin Hıristiyan tutukluları azarladığına tanık oluyor ve bunu kayda geçiriyor:

Sizler Müslüman şehirleri ve köyleri yaktınız, halkı soydunuz ve kılıçtan geçirdiniz, çocuk, ihtiyar diye ayırmadınız, İslam'ın namusunu kirlettiniz ve bakirelerimizin ırzına geçtiniz. (...) Hepiniz zulmedmeyi ve yakılmayı hak ediyorsunuz.²⁴

22 Sakayan, *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları*, s. 39, 41.

23 *age*, s. 71.

24 *age*, s. 79, 80.

Haçeryan’ın güncesindeki bu bölümler, Eugenides’in Ermenilerin kayıtsızlığına ilişkin ifadelerinden büsbütün farklı. Türk yetkilinin, “Hepiniz zulmedilmeyi ve yakılmayı hak ediyorsunuz” sözlerini not düşen Haçeryan, mevcut şiddet döngüsünü anlamakla beraber Türklerin de bunu sürdürüyor olmasını eleştiriyor. Dahası, Haçeryan, Türk şiddetini, muhtemelen Yunan ordusunun aşırılıklarından daha da fazla kınarken, Eugenides, Rum başkahramanın baştaki düşünceleri dışında, karakterlerini bu konu hakkında konuşturmuyor. İşte bu trajedi algısı iki Ermeni hekimin nasıl sağ kaldığına dair ipucu veriyor.

Haçeryan nihayetinde sağ kalıyor ve İzmir’den kaçtıktan sonra refaha kavuşuyor. Torunu Dora Sakayan şöyle yazıyor:

Onun yalnızca evimizin direği olmayıp, aynı zamanda Selanik Ermeni cemaatinin destekçilerinden biri olduğunu öğrendim. (...) Gullabi Gülbenkian Vakfı’nın mütevelli heyeti başkanı olarak büyük itibar görürdü. (...) Dedem bana sözcüğün tam anlamıyla büyük bir hümanist olarak görünürdü. En büyük kaygıları, insanın refahı, insanın onuru ve insanın özgürlüğü idi. (O) bir vahşet yaşadktan sonra bile olaylardan en iyi sonuçları çıkartan, vatandaşlarının hâlâ merhametli ve namuslu olacağına inanan bir iyimser olarak görünüyör.²⁵

Sakayan’ın bu paragrafından, Dr. Haçeryan’ın, ailesiyle beraber yaşadığı bu trajediyi atlatıp hayatını yeniden kurmayı başarabildiği anlaşılıyor. Eugenides’in Pilobosyan ve dolayısıyla tüm Ermeniler hakkında vardığı nihai yargı oldukça farklı. Pilobosyan’ın geleceği kısır ve karanlık... İlk olarak intihara meylediyor, ancak genç bir Rum kız kolayca engelleyebildiğine göre buna da pek istekli değil. Denemesinde başarısız olan Pilobosyan, iki Rum kardeşle birlikte İzmir’den kaçıp belirsiz bir yere ve belirsiz bir geleceğe yelken açıyor. Daha sonra ondan hiç haber almıyoruz. Buna karşılık, erkek ve kız Rum kardeşler Amerika’ya gitmek için İzmir’den kaçtıklarında kimliklerini değiştirip, birbirleriyle evleniyorlar. Bu ensest ilişki, bir kültürün eski yaşam biçiminden feragat ederek, hayatta kalmak için tabuları yıkmak ve başarı yolunda uyum sağlamak istediğini, diğeri-

25 age, s. 100-102.

ninse değişimden hazzetmediği ve geçmişi geride bırakamadığı için canlılığını yitirdiğini anlatıyor alttan alta.

İki erkek hekim –biri gerçek, diğeriyse onun dnemdaşı bir kurmaca karakter– 1922 İzmir’ini hayata döndürüyor. İki de, geçmişteki başarıları ve Batılı glere güvenme hatasıyla beslenen, girdabına kapıldıkları inkâr yüzünden birkaç gün içinde trajik bir biçimde son bulan rahat ve müreffeh bir hayattan bahsediyor. Yine de, Eugenides’in kurguladığı hekimin hikāyesi, başarısızlıklarıyla yüzleşmek istemeyen ve dolayısıyla kısır ve karanlık bir geleceğe mahkm olan dalgın ve ilgisiz bir Ermeni’yi anlatıyor. Haçeryan’ın gerçek yaşam tecrbeleriye bunun aksine, önemli bir muhakeme hatası yapmasına rağmen hatalarından ders çıkarmak konusunda mahir, etrafını saran şiddeti anlayıp yaşamını yeniden kurarak ailesini başarıya ulaştıran bir Ermeni hekimi ortaya koyuyor. Ermenilerin hikāyesine ilişkin belgelenmiş tanıklıklar ve günümüze ait kurgusal temsiller arasındaki bu farklılıklar, sağ kalmaya ve başarıya dair modern peşin hükümlerin birer göstergesi. Eugenides kendi döneminin okurlarına hitaben yazdı ve Ermeni başkahramanını kendi bakış açısını ifade edecek şekilde tasarladı. Eugenides’in anlatımına bakarsak, Rum çiftin umut verici hikāyesi karşısında, Pilobosyan’ın yaşadıkları trajik bir figürü yansıtıyor. Gelgelelim, Pilobosyan’ın karakterleştirilme biçimi şüphesiz daha geniş çaplı bir kınamaya işaret ediyor. Hal böyle olunca, ister istemez Eugenides’in tasviri genel anlamda Ermenilerin modern bir stereotipine dönüşüyor.

1922 İzmir’inin gerçek hikāyesi, oradan sağ çıkan her bir Ermeni için ayrı. Bu anlatımların bazılarında Dr. Pilobosyan’ın hatalarını ve nihai trajedisini görmek mümkün. Ancak Pilobosyan üzerinden bir genellemeye varmak, Smyrna’nın yitimi ve sağ kalanlar aracılığıyla daha sonra mecazi olarak yeniden doğuşuna dair hikāyenin değerinin tam olarak anlaşılmasının önüne geçiyor. Dr. Haçeryan’ın güncesi başarma iradesinin bir göstergesi olarak Ermeni deneyiminin daha uygun ve gerçekçi bir temsili olabilir.

İngilizceden eviren: Fatih Gökhan Diler

Ernest Hemingway, Henry Miller

Garabed Haçeryan tıp öğrencisiyken

Jeffrey Eugenides

Ernest Hemingway, Henry Miller ve İzmir (1922)

David Stephen Calonne

İzmir’de 1922’de yaşanan dehşet verici olaylar, 20. yüzyılın birbirinden oldukça farklı iki Amerikalı yazarını, Ernest Hemingway ve Henry Miller’ı derinden etkiledi. Hemingway macera tutkunuydu: Avlanma, balıkçılık, boğa güreşi, boks ve içki. Öte yandan Miller, büyük bir olasılıkla hayvanları vurmak yerine Dostoyevski, Rimbaud, Whitman, Hamsun, Celine, Cendrars, Buda, Gürciyev ya da Lao Tzu üzerine belâgatli bir söylev çekiyor olurdu. Hemingway savaşı ilk elden bilirdi. 1918’de İtalyan cephesinde ambulans şoförü olarak görev yaparken yaralandı. Bu olaylar klasik romanı *Silahlara Veda’nın* (1926) arka planını şekillendirdi. Onun varoluşa yönelik temel bakışı, savaş olarak hayat, muharebe olarak hayat ve varoluşsal boşlukla, içteki ve dıştaki boşlukla, hiçlikle –*nada*– mücadele olarak hayattı. Muhteşem öyküsü “Aydınlık ve Temiz Bir Yer”de¹ çaresizce söylediği şu sözler gibi: “Hiçlikle olan hiçimiz, senin adın hiç olsun, hiçbir hiç yapılacak hiç krallığında.” Hemingway hayatı boyunca bulabildiği her savaşa müdahil olmaya uğraştı: Birinci Dünya Savaşı (1914-1918), Türk-Yunan Savaşı (1920-1922), İspanya İç Savaşı (1937), Japonya’nın Çin işgali (1941), Normandiya Çıkarması (1944).² Miller, bir pasifist olarak, hiçbir savaşın yakınında durmadı.

1 Ernest Hemingway, “A Clean, Well Lighted Place”, *The Short Stories*’de (New York: Simon and Schuster, 1995), s. 383; “Aydınlık ve Temiz Bir Yer”, *Murathan Mungan’ın Seçtikleriyle Erkeklerin Hikâyeleri* içinde (İstanbul: Metis Yayınları, 2004), s. 188.

2 Fredric Voss, *Picturing Hemingway: A Writer in His Time* (New Haven ve Londra: Yale University Press 1999), s. 2.

“Murder the Murderer” (Katili Katlet) denemesi, coşkulu bir savaş karşıtı ahtittir.³ Miller daha çok, İkinci Dünya Savaşı’nı *Finneganın Vahı* yapıtı için can sıkıcı bir sekte olarak gören James Joyce gibi, savaş patlak verirken, muhteşem kitabı *Marousi’nin Devi*’ni yazacağı Yunanistan’a gitmek üzere valizlerini topladı ve Paris’i öylece terk etti. Hemingway ve Miller, edebi üslup, yaklaşım ve temalarının yanı sıra, kişilik olarak da çok farklı olmalarına karşın, ikisi de 1920-1922 arasında Türkiye ve Yunanistan’ta yaşanan destansı olayları duyarlılıkla ve tutkuyla betimlediler.⁴

ERNEST HEMINGWAY

Hemingway edebi kariyerine gazetecilikle başladı. Genç bir muhabir olarak *Kansas City Star*, daha sonra da *Toronto Daily Star* gazetelerine çalıştı. *Toronto Daily Star*’a Türkiye’deki duruma ilişkin çeşitli makaleler yazdı. Bu raporlar adeta, sonraları kurmacasına katacağı tema, üslup ve ana fikir denemeleri yaptığı bir tür atölye işlevi gördü. Bu haberlerin başlıkları, Hemingway’in Türk-Yunan çatışmasına dair detaylı bilgisi bulunduğunu gösteriyor: “Hamid Bey”, 9 Ekim 1922; “A Silent, Ghostly Procession” (Sessiz, Hayalet Kafile), 20 Ekim 1922; “Kemal”, 24 Ekim 1922; “Old Constan”, (Eski Konstan), 28 Ekim 1922; “Refugees From Thrace” (Trakyalı Mülteciler), 14 Kasım 1922; “Mussolini’s Biggest Bluff in Europe” (Mussolini’nin Avrupa’daki En Büyük Blöfü”, 27 Ocak 1923; “King Business in Greece” (Yunanistan’daki Asıl Mesele), 15 Eylül

3 Henry Miller, “Murder the Murderer,” *Remember to Remember*’da (New York: New Directions, 1941), s. 126-216. Miller, Alfred Perles’a yazdı (s. 138): “Hiç kuşku yok ki, Yunanistan ziyaretim beni bugüne kadar hiç tecrübe etmediğim bir ölçüde güçlendirdi. Senin uyanışın Londra’da olmuştu. Benimki ise Yunanistan’da. Benim uyanışım savaşın değil, yalnızlığın bir sonucuydu olsa olsa. Ben orada kendi kendimle kavgaya ettim ve dünyayla barıştım.”

4 Hemingway ve Miller üzerine ayrıca bkz. Leo Hamalian, *Burn After Reading* (New York: Ararat Matbaası, 1978); aynı yazar, *As Others See Us: The Armenian Image in Literature* (New York: Ararat Matbaası, 1980).

1923.⁵ Türk-Yunan dehşetinin Hemingway üzerindeki yoğun etkisinin yansımaları, *In Our Time* (Zamanımızda) (1925) kitabında yer alan "At the Quai of Smyrna"da (İzmir Rıhtımı'nda); *Silahlara Veda*'daki (1929) Caporetto'dan çekilme bölümünde; *The Death in the Afternoon*'daki (Öğleden Sonra Ölüm) (1932) güçlü betimlemelere sahip pasajda ve *Klimanjaro'nun Karları*'ndaki (1936) uzun lirik bölümde görülür.⁶

Muhabir Hemingway 1922 güzünde hareket halindeydi. 2 Eylül'de Paris'teydi. Türk-Yunan Savaşı'nı takip etmek üzere 25 Eylül'de Paris'ten ayrıldı ve dört gün sonra İstanbul'a ulaştı. Sonrasında 18 Ekim'de İstanbul'dan ayrıldı ve 21'inde Paris'e döndü. 22 Kasım'da Lozan Barış Konferansı'nı izlemek için İsviçre'ye giriş yaptı ve 3 Aralık'ta Paris'e döndü, ne var ki ertesi akşam gece treniyle yine Lozan'a gitti.⁷ Makaleleri, Türkiye'deki kıyameti andıran olayların temel ayrıntılarını genel hatlarıyla hızlıca tasvir etme ve tarihi aktörleri, betimleyici ayrıntılar ve ferasetli yorumlar verilerek tamamlanan kurmacalarda karşılaşılabilecek türden canlı karakterler gibi sunma arzusunu ortaya koyuyor. Hemingway, okurun gerçekten oradaymış ve olayları doğrudan yaşamış gibi hissetmesini sağlamaya çalışıyordu.

Hemingway haberlerinde birçok kez İzmir'den bahsediyor. İzmir ilk kez, 20 Eylül 1922 tarihli "Constantinople" makalesinde karşımıza çıkıyor: "İstanbul gürültülü, sıcak, tepelerle dolu, pis ve güzel. Üniformalılar ve tevatürlerle kaynıyor. Olası bir Kemalist saldırıyı önleyecek güce sahip İngiliz askerleri kente ayak bastılar. Fakat yabancılar, İzmir'in akıbetini anımsadıklarından kaygılılar ve haftalar öncesinden trenlerden yer ayırttılar."⁸ Marjorie Housepian, 15 Eylül Cuma itibarıyla İzmir'de alevlerin sönmeye yüz tuttuğunu ve "Erme-

5 Bkz. *By Line: Ernest Hemingway*, ed. William White (New York: Scribner, 1968). Ayrıca bkz. *The Wild Years: Ernest Hemingway*, ed. ve giriş. Gene Z. Harrahan (New York: Dell, 1967).

6 Bkz. Jeffrey Meyers, "Hemingway's Second War: The Greco-Turkish Conflict, 1920-1922," *Hemingway: Life into Art*'ta (New York: Cooper Square Press, 2000), s. 21-32

7 Kronoloji için bkz. Michael Reynolds, *Hemingway: The Paris Years* (New York: W.W. Norton, 1999), s. xiv.

8 White, *By-Line*, s.194.

ni, Rum ve Avrupalıların yaşadığı bölümler dahil şehrin üç mahallesinin için için yanan bir enkaz yığını haline geldiğini” yazıyor.⁹ Nitekim, Hemingway’in “İzmir’in akıbeti”yle ilgili haberini takip eden günlerde olaylar baş gösterdi. Bundan kısa süre sonra (9 Ekim 1922) yayımlanan “Hamid Bey” makalesinde İzmir’den tekrar, hayli ironik bir bağlamda söz ediyor: “Amerikan tütününü korumak için İzmir’e giden bir Amerikalı sekiz şişe konyağı sayesinde Küçük Asya’daki Kemalist karargâhların en gözde adamı oluvermiş, belli ki Peygamberin buyruklarına duyulan bağlılık Kemal ve adamlarının içkiden zevk almasına mani değil.”¹⁰ Bu alaycı ton, satirik tarafsızlık, birçok Hemingway makalesinin tipik özelliğidir ve sivri dili çoğu kez ısırap veren bir kesinlikle hedefini bulur.

Hemingway İzmir üzerine mülahazadan, dramadaki başlıca aktörler hakkında genel yorumlar yapmaya kayıyor. Hamid Bey’i keskin bir bakışla anlatıyor: “Kanada, Kemal kente girdikten sonra, Hristiyanlara yönelik bir katliam olması ihtimalinden kaygı duyuyor. Dik kesim saçlarıyla, gözlüklerinin üzerinden bakarak Fransızca konuştu: ‘Hristiyanların korkacak nesi var?’ diye sordu. Onlar silahlı, Türkler ise silahsızlandırıldı. Katliam olmayacak. Şu an Trakya’da Türkleri katledenler Hristiyan Rumlardır. Bu sebeple, halkımızı korumak için, Trakya’yı derhal işgal etmemiz gerekiyor.”¹¹ “Mussolini’nin Avrupa’daki En Büyük Blöfü” makalesinde ise Hemingway’in İsmet Paşa (İnönü) tarifi şöyle bir Ermeni mukayesesine var: “Herkes İsmet Paşa’yı görmek istiyor, fakat onu bir kez görenin bir daha göresi gelmiyordu. Kısa boylu, esmer bir adam, katiyen cazibesi yok; bir insan ne kadar küçük ve yavan görünebilirse, o da o kadar küçük ve yavan. Bir Türk generalinden ziyade, bir Ermeni dantelacıya benziyor. Fareyi andırıyor. Fark edilmemekte üstüne yok gibi. Mustafa Kemal kimsenin unutamayacağı bir yüze sahipken, İsmet Paşa’nın kimsenin hatırlayamayacağı bir yüzü var.”¹²

9 Marjorie Housepian Dobkin, *Smyrna 1922: The Destruction of a City* (New York: Newmark Press, 1998), s. 177.

10 White, *By-Line*, s. 45.

11 *age* s. 44.

12 *age* s. 55.

Bu gazete makalelerini yazdıktan sonra Hemingway, kurmacasına da İzmir'i dahil edecektir. Kısa öykülerinin yer aldığı ilk kitabı "Zamanımızda"da yer alan "İzmir Ruhtımı'nda" hikâyesinde limandaki bir sahneyi şöyle betimler:

Tuhaf olan, dedi, her gece yarısı çığlık atmalarıydı. Neden o vakitte bağırırlardı bilmiyorum. Biz limandaydık, onlar da hep birden iskelede ve gece yarısı geldiğinde feryada başlarlardı. Onları susturmak için ısıldağı üzerlerine doğru çevirirdik. Bu her zaman işe yarardı. ısıldağı üzerlerinde iki ya da üç kez gezdirince bağırırlar kesilirdi. Bir seferinde iskeledeki yetkili subay bendim ve bir Türk subayı korkunç bir öfkeyle yanıma geldi, zira bizim denizcilerden biri ona hakaret etmiş. Bunun üzerine ona adamımızın gemiye gönderileceğini ve en ağır şekilde cezalandırılacağını söyledim... En kötüsü, diyordu, bebekleri ölmüş kadınlardı. Ölü bebeklerini bırakmaları için onları ikna edemiyordunuz. Bebekleri altı gün önce ölmüşlerdi. Bırakmıyorlardı. Yapabileceğiniz hiçbir şey yoktu. En sonunda onları zorla oradan götürdük. Sonra yaşlı bir kadın vardı, en sıradışı vaka da oydu. İskeleyi boşaltıyorduk, ölüleri kaldırmak gerekiyordu ve bu yaşlı kadın çerçöp gibi bir şeylerin üzerinde yatıyordu. Bana 'Ona bakacak mısınız, efendim?' diye sordular. Ben de baktım ve kadın tam o sırada ölüverdi ve büsbütün kaskatı kesildi. Bacakları, belden aşağısı hareket etmez oldu ve kaskatı kesildi. Sanki bir gece önce ölmüş gibiydi. Durumu sağlıkçı arkadaşına anlattım ve bana bunun imkânsız olduğunu söyledi.

Hepsi orada iskeledeydi ve bu depresyon ya da onun gibi bir şeye hiç benzemiyordu, çünkü onlar Türk'ü hiç tanımamışlardı. Yaşlı Türk'ün ne yapacağını hiç bilmiyorlardı.

Limanı anımsarsınız. Etrafında yüzen bolca güzel şey vardı. Hayatımda bana ait tek zaman buydu, ben de bu yüzden bir şeylerin hayalini kurardım. Doğum yapan kadınlara bebekleri ölen kadınlar kadar aldırış etmemiştiniz. Onları pekâlâ doğurdular. Sadece birkaçının ölmesi şaşırtıcıydı. Üstlerini bir şeyle örtüyordunuz ve doğum başlıyordu. Doğurmak için her zaman en izbe yerleri seçerlerdi. İskeleden ayrılır ayrılmaz kimsenin bir şeyi umursadığı yoktu."¹³

13 Hemingway, *In Our Time* (New York: Scribner, 1970), s. 11-12.

Hemingway adeta şiddetin lirik, efsunlu nesrini yaratıyor, şiddete dehşetli bir ilahi söylüyor: İzmir rıhtımını bir nevi tarafsızlıkla belirtiyor, fakat duygu yoğun bir şekilde hissediliyor. Hemingway, ilk yazma teşebbüslerini *Öğleden Sonra Ölüm*'de şu şekilde yansıtıyordu: "Yazmayı öğrenmeye çabılıyor, en basit şeylerden başlıyordum, ve hepsinden basit ve en temel olanı da vahşiyane ölümdü.¹⁴ Yunanistan ve Türkiye arasındaki çatışma Hemingway için bir nevi atölye çalışmasıydı. Orada hayatı, daha çok *Walden*'daki Thoreau gibi, çıplak temellerine indirgemiş, hayata bakışında ve onun hakkında yazarken elinden geldiğince yalın ve dürüst olmuştu: Tek bir doğru cümle yazmak istemişti. Fakat onun konusu vahşiyane ölümdü, *Walden Gölü*'nün güzellikleri değil. Kadavraları inceleyerek anatomi öğrenen bir tıp öğrencisi gibiydi – İzmir limanındaki kadavraları.

Hemingway sonrasında Yunanlıların tahliye kaosu esnasında yaptıklarına yöneliyor: "Yunanlılar da iyi adamlardı. Giderlerken, yanlarında götüremeyecekleri yük hayvanlarının ön ayaklarını kırarak onları sığ sulara attılar. Ön ayakları kırılmış bütün bu katırları sığ sulara itip devirdiler. Hepten keyifli bir işti. İnan olsun, çok keyifli bir işti."¹⁵ Hemingway her cümlesini dikkatle şekillendiriyor, anahatar sözcükleri tekrar ediyor ve asonans, ses yinelemesi, ritim, ifade ve temponun olduğu bir girift yansıma yapısı oluşturuyordu. Her cümle belli bir imge barındırıyor – Hemingway'in, sözcükleri haiku benzeri gerçekçi resimlere yontan şair Ezra Pound'la tenis oynadığını ve boks yaptığını unutmayalım. Her sözcüğün kendi iç dengesi ve ritmi vardı ve Hemingway, sonraki cümlelerin denge ve ritmini önceki cümleye uyumlu olarak kuruyordu.

Hemingway *Öğleden Sonra Ölüm*'de İzmir limanındaki katırların bu korkunç imgesine dönüyor: "Dağdaki patikalarda veya dik yamaçların eteklerinde gördüğüm ölü katırların birçoğu ayak bağı olmasınlar diye yoldan aşağı itilmişti. Katırların varlığına alışık olunan dağlarda pek göze batmayan bir manzaraydı bu ve daha sonraları, İzmir'de gözler önüne serdikleri manzara –Yunanların tüm yük

14 Hemingway, *Death in the Afternoon* (New York: Scribner, 1996), s. 2.

15 Hemingway, *In Our Time*, s. 12.

hayvanlarının bacaklarını kırıp boğulmak üzere rıhtımdan sığ sulara atmaları– kadar münasebetsiz değildi. Sığ sularda boğulan bacakları kırık katırların ve atların çokluğu, onları resmedecek bir Goya icap ettiriyordu.”¹⁶ Hemingway burada, İzmir’in önceki tasvirlerinde bulunmayan at ayrıntılarını ekliyor fakat yine acıya ve durumun dehşetine yönelik çifte tepkisini gösteriyor: Belki de korkunç şeylerin güzel resimlerini yapan Goya’yı, dehşetin ifade ediliş biçimindeki kusursuzluk nedeniyle çağırıyor. Hemingway’in dehası, fiziksel/duygusal acıyı betimleme yeteneğinde yatıyor. İzmir dehşetine çok yaklaşıyor, ancak onu tasvir etmekteki mahareti sayesinde onunla arasına mesafe koyuyor. Bu, Hemingway’in acıyı kontrol etmek için kullandığı bir yöntem: Unutmayalım ki o bir doktorun oğluydu.¹⁷

Hemingway’in Türk-Yunan çatışmasını işleme ve onu kurmacasına dönüştürme biçiminin bir diğer örneği, Yunan mültecileri tarif ettiği “Sessiz, Hayalet Kafile”de görülebilir. 20 Ekim 1922 tarihli bu makale, “Zamanımızda”nın ikinci bölümünün vinyeti olmuştur.

Minareler, yağmur yağarken, Edirne’deki çamurlu düzlüklerden heybetle yükseliyordu. Karaağaç yolunun yaklaşık 50 kilometresi arabalarla tıksı tıksı. Mandalar ve sığırlar arabaları çamurların içinden çekiyordu. Bir son da yoktu, bir başlangıç da. Yalnızca varını yoğunu yüklemiş oldukları at arabaları vardı. Sırlıslık olmuştuk yaşlı adam ve kadınlar, hayvanlara kılavuzluk etmek için yanlarından yürüyorlardı. Meriç Nehri hemen hemen köprüye kadar sarı akıyordu. Arabalar ve beraberlerinde ilerleyen develer köprü’nün üzerinde iyice sıkıştılar. Kafileye Yunan süvarileri eşlik ediyordu. Arabalarda çocuklar ve kadınlar, yanlarında döşekler, aynalar, dikiş makineleri ve bohçalarla çömelmiş duruyorlardı. Doğuran bir kadın ve onun üzerine battaniye tutmuş, bir taraftan da ağlayan genç bir kız vardı. Dehşet içinde onu izliyordu. Tahliye boyunca aralıksız yağmur yağdı.¹⁸

16 Hemingway, *Death in the Afternoon*, s. 135.

17 Krş. Yevgeni Yevtuşenko: “Başta Hemingway’i tam kavrayamadım, bana aşırı kontrollü gibi geldi. Fakat sonrasında onun itidalinin, kanı akana dek dişini sıkkan bir adamın ama bundan daha da fazlası, kendi acısıyla alay etmeyi beceren bir adamın acıdan bağırması için işkence edilen cesareti olduğunu anladım.” bkz. *Yevtushenko’s Reader* (New York: Dutton, 1972), s. 8.

18 Hemingway, *In Our Time*, s. 21.

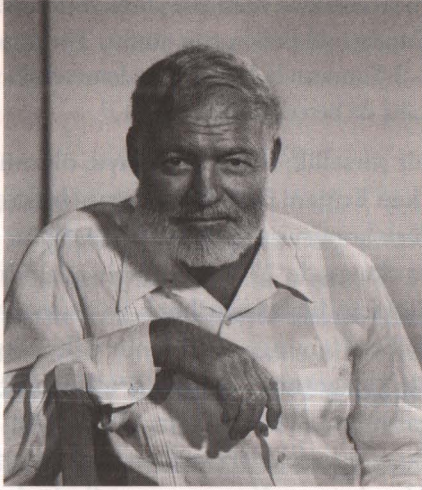
Orjinal metinde¹⁹ “p” (“Up”, “Adrianople”) ve “s” (“minarets stuck up in the rain out of Adrianople across the mud flats”) seslerinin zarıfçe yinelenmesi fark ediliyor. “Carts”, “Karagatch”, “cattle”, “cavalry”, “kids”, “blanket” ile yapılan hipnotik tekrar; “rain” sözcüğünün dik-katle tekrar edilmesi ve “minarets stuck up in the rain” cümlesiyle baş-layıp, “it rained all through the evacuation” cümlesiyle sonlanan dai-resel yapı... Hemingway zengin bir doku, sözcüklerden bir mozaik oluşturdu. Gazete anlatımını pekiştirdi, her satırı yontarak kesin bir imaj verdi, nesri şiir şekline soktu.

Hemingway’in İzmir ile kurduğu güçlü bağın yanı sıra, İstanbul’da geçirdiği zaman, Karaağaç, Yunan ricatı ve hatta Ermeni atfı, italik yazılmış “flashback” kesitleri bir yazarın anılarının anlatıldığı *Klimanjaro’nun Karları*’nda yeniden karşımıza çıkıyor. Burada anla-tıcı –belli ki Hemingway’in kendisi– İstanbul’da geçirdiği zamanı anımsıyor: “şimdi gözünün önüne Karaağaç’taki tren istasyonu gel-di. Yanında çantasıyla ayaktaıdı. Doğu Ekspresi’nin farı karanlığı yarıyor ve o ricatın ardından Trakya’dan ayrılıyordu.”²⁰ İkinci italik flashback kesitinde ise karısı Hadley ile ettiği bir kavgayı hatırlıyor:

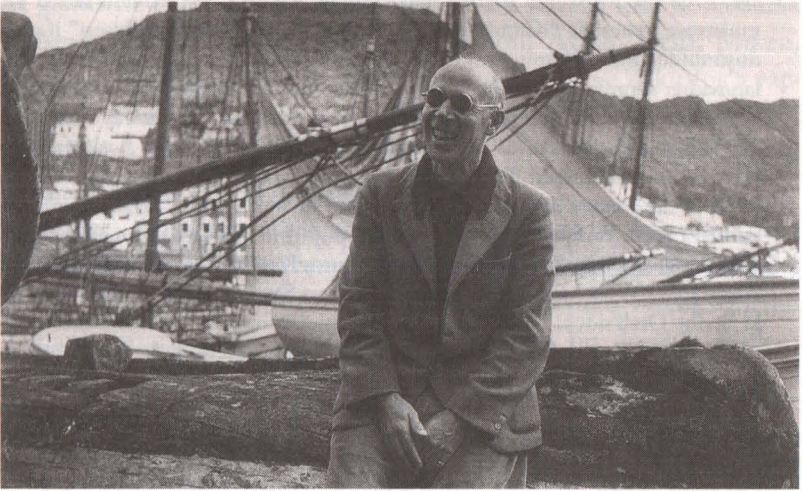
Paris’te, evden çıkmadan önce münakaşa etmişlerdi. İstanbul’da tek başına olduğu o zamanı düşünödü. Bütün zamanını fahişelerle yatıp kalkarak geçirmiş ama sonra bunun da sonu gelip, üstesinden gelme-yi beceremediği yalnızlığı bu şekilde daha da katmerlenince (...) Ve o gece, onu bu kadar özlemekten mide bulandıran bir boşluk hissine kapılarak kendini Taksim sokaklarına attı ve bir kız bulup onu ak-şam yemeğine çıkardı. Sonra kızla dans edebileceği bir yere gitti, kız

19 “Minarets stuck up in the rain out of Adrianople across the mud flats. The carts were jammed for thirty miles along the Karagatch road. Water buffalo and cattle were hauling carts through the mud. No en and no beginning. Just carts loaded with everything they owned. The old men and women, soaked through, walked along keeping the cattle moving. The Maritza was running yellow al-most up the bridge. Carts were jammed solid on the bridge with camels bobbing along through them. Greek cavalry herded along the procession. Women and kids were in the carts crouched with mattresses, mirrors, sewing machines, bun-dles. There was a woman having kid with a young girl holding a blanket over her and crying. Scared sick looking at it. It rained all through the evacuation.”

20 Hemingway, “The Snows of Klimanjaro,” *The Short Stories*’de, s. 55.

Ernest Hemingway

Henry Miller

berbat dans ediyordu. Onu bırakıp karşısında göbek atan seksi bir Ermeni fahişesine gitti (...) Aynı gece Anadolu'ya doğru yola çıktı (...) Beyaz bale etekli ve üzeri ponponlu, burnu kalkık ayakkabıları olan ölü adamları ilk defa o gün gördü. Türkler durmaksızın akın ediyordu (...) Sonrasında hayal bile edemeyeceği şeyler görmüş, ve ardından daha da beterlerini görmüştü.²¹

Yine boğuk bir şiirsellik; bellek ve arzuyu, ölümü, yalnızlığı karıştıran... Ortaya çıkan Ermeni fahişesinin ayrıca birkaç satır sonra bahsedilecek olan Türk konusuna karşı kurulmuş ilginç bir tınısı da var.

Hemingway o dönemde 23'lük genç bir adamdı henüz ve onun acıyı çok iyi bildiği için hissizleştirilmek ya da uyuşturulmak zorunda olduğu sezilebilir. Hemingway'in İzmir'deki olaylardan ve tanık olduğu jeopolitik çalkantıdan derinden etkilendiğine şüphe yok. Fakat kimin tarafındaydı? Yunanların, Türklerin, Ermenilerin mi haline üzülyordu, yoksa ayakları kırılmış eşek ve atların mı? Jeffrey Meyers'a göre Hemingway Yunan generallerin beceriksizliğinden

21 age, s. 64-66. Mussolini üzerine makalesinde, Kemal'i "bir Ermeni şeritçi"yle mukayese etmesiyle "Kilimanjaro'nun Karları"ndaki "Ermeni fahişesi" ifadesi düşünüldüğünde, Hemingway'in genel mahiyette Ermenilerden hoşlanıp hoşlanmadığı sorgulanabilir. Görünen o ki Hemingway, William Saroyan için de benzer şekilde keskin bir dil kullandı. Saroyan, ilk kitabı *The Darling Young Man on the Flying Trapeze*'de (1934) Hemingway'in boğa güreşinden hoşlanmasıyla alay edince aralarındaki ilişki gerildi. Saroyan'a gücenen Hemingway, 3 Ocak 1935 tarihli *Esquire* dergisindeki "Notes on Life and Letters" köşesinden karşı saldırıya geçti. Bunun arkasından gerilimi düşürme maksatlı görünen mektuplaşmalar geldi. Ancak, Hemingway ile Britanya Kraliyet Hava Kuvvetleri'nden Albay Peter Wykeham Barnes'ın, İkinci Dünya Savaşı devam ederken Paris'teki Scribe Oteli'ndeki buluşması sırasında yaşanan bir olayı Carlos Baker şöyle tarif ediyor: "Yemek için birlikte alt kata indik ve Ernest iki masa ilerde oturan Saroyan'ı gördüğünde işler çığından çıktı (...) Bu, sanki üzerinde güçlü bir iğne etkisi yapmıştı (...) 'Allah aşkına, şu rezil orospu çocuğu Ermeni burada ne halt ediyor yahu?' diyerek başladı. Çok geçmeden topyekûn bir arbedenin içinde kaldım; masaların altında yuvarlanmalar, hiç tanımadığın adamların kafalarını ahşap dösemeye çarpmalar..." Bkz. Carlos Baker, *Ernest Hemingway: A Life Story* (New York: Scribner, 1969), s. 442; ayrıca bkz. s. 268-269; 612-613. Saroyan ve Hemingway'le ilgili bkz. David Stephen Calonne, *William Saroyan: My Real Work is Being* (London and Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1983), s. 14, 18, 120, 137-138, 140, 144, 153n1, 169n15.

ötürü Türklerin tarafını tutuyordu. Fakat belki de bir açıdan Hemingway sadece fotoğraf çekiyor, manzarayı gösteriyor ve ölümün tarafsız bir gözlemcisi ve en basitinden son derece vahşi şeyleri yazarak yazmayı öğrenmeye çalışan genç bir adam olarak kalıyordu.

HENRY MILLER

1891'de Brooklyn'de doğan Henry Miller, *Yengeç Dönencesi*'ni en sonunda 1934 yılında yayımlayana dek, uzun yıllar yazılarıyla boğuştu. New York'tan ayrılarak Paris'e gitti, 1930-1939 arasında orada kaldı. Miller'ın İzmir trajedisıyla alakası kurmacasında değil, Yunanistan hakkındaki *First Impressions of Greece* (Yunanistan'a Dair İlk İzlenimler, 1939'da yazıldı, 1973'te basıldı) ve *The Colossus of Maroussi* (Marousi'nin Devi, 1941) kitaplarında tezahür etti. Bu kitaplar, Miller'ın o dönemde Korfu'da yaşayan dostu Lawrence Durrell'in daveti üzerine gittiği Yunanistan'daki gezilerini anlatıyor. Miller, 19 Temmuz 1939'da Pire'ye vardı ve 28 Aralık'ta *Exochorda* gemisiyle New York'a hareket etti.²² Bu görece kısa konaklama sırasında Korfu, İdra, Epidaurus, Nafplion, Atina, Delfi, Miken, Kandiye, Spetses, Dafni, Faistos, Knossos, Elefsis ve Zakintos'a yaptığı ziyaretlerle Yunanistan'ı etraflıca gezdi. Ayrıca bir nevi manevi aydınlanma yaşadı ve Yunanistan'da her zaman arayışında olduğu denge, mana ve felsefi bilgeliği keşfetti.

Miller, Atina'nın edebiyat ortamına girdi ve aralarında Yorgo Katsimbalis'in (*Marousi'nin Devi*) ve Nobel Edebiyat Ödülü sahibi şair Yorgo Seferis'in (Seferiades) de bulunduğu birçok önemli Yunanlı yazarla bağlantı kurdu. Muhtemelen bu dostluk Miller'ı

22 Ian MacNiven, *Lawrence Durrell: A Biography* (London: Faber and Faber, 1998), s. 215. Miller ve Durrell'in Yunan edebiyat dünyasıyla bağlantıları için bkz. Edmund Keeley, *Inventing Paradise: The Greek Journey 1937-1947* (New York: Farrar, Straus, Giroux, 1999). Durrell, Miller ve Ermeni yazar Gosdan Zaryan hakkında bkz. David Stephen Calonne, "The Discovery of Yourself: Lawrence Durrell and Gostan Zarian in Greece" *Lawrence Durrell and the Greek World* içinde, ed. Anna Lillios, (Selinsgrove: Susquehanna University Press, 2004), s. 62-75.

Yunanistan'ın güç durumuna karşı duyarlı hale getirdi, zira Seferis İzmir'de doğmuştu. Miller Yunanistan'daki Ermeni cemaatini de keşfetti. *Marousi'nin Devi*'nde yer alan önemli bir bölümde Miller, Atina'daki Ermeni mültecilerin mahallesinde yaşayan Aram Hourabedian adlı bir falcıya yaptığı ziyareti anlatır. Gelgelelim, Miller'ın Yunanistan'la ilişkisi, Hemingway'inkinden çok farklıydı, çünkü Miller'ın son derece mistik bir tarafı vardı. O, Yunanistan'da aydınlandı veya "ışıkla doldu" (sık sık Yunanistan'daki hoş ışığı yazar). Miller'ın Yunanistan'ın tarihi trajedisine yönelik tepkisini, onun Yunanistan'ın halkına, manzarasına, tarihine, edebiyatına ve kültürüne duyduğu derin sevgiyi göz önüne alarak değerlendirmek gerekir. Miller için Yunanistan özgürleşmeyi sembolize ediyordu ve İzmir'in tahribatına verdiği karşılık, onun pasifist inançlarının bir uzantısı olarak görülmeli. Ayrıca Hemingway'den farklı olarak Miller, sağlam bir Yunan taraftarıydı ve Türkiye ile Türkleri oldukça olumsuz anlatıyordu. *Marousi'nin Devi*'nin başlarında şöyle yazıyor: "Yunanlılar yüz yıllar boyunca bir halkın karşısında bulabileceği en amansız düşmanla boğuştu: Türklerle. Yüzlerce yıllık esaretten sonra boyunduruktan kurtuldular; büyük güçler devreye girmeseydi Türkleri hezimete uğratabilirlerdi. Bugün bu iki ülkenin halkı, iki büyük mübadeleden sonra dost oldular. Birbirlerine saygı duyuyorlar."²³

Miller *Marousi'nin Devi*'nde İzmir'e birçok kez atıf yapıyor. Birinci bölümde ilk olarak Seferis ve İzmir'den bahsediyor: "Yunanistan'ın her yerine sirayet eden bu sonsuzluk ruhunu yakalamayı başarmış ve şiirlerine işlemiş olan kişi Seferis mahlasıyla yazan Yorgo Seferiades'dir. Ben onun şiirlerini sadece çevirilerinden biliyorum, fakat tek şiirini bile okumamış olsaydım yine de ateşi iletecek kişi odur derdim. Seferiades tanıdığım bütün Yunanlılardan daha Asyalı; aslen İzmirli fakat yıllarca yurt dışında yaşamış."²⁴ Miller, Yunanlıları yaşama sevgileri, enerjileri, ferasetleri ve neşeleri nedeniyle seviyor. Tıpkı Yunanlı Zorba gibi hayatı sezgisel yaşarlar ve Miller'a

23 Henry Miller, *The Colossus of Maroussi* (New York: New Directions, 1941), s. 36; *Marousi'nin Devi* (İstanbul: Siren Yayınları, 2015), çev. Avi Pardo, s.36

24 *age*, s. 46; s. 44

göre, “Yunanlı parmaklarının uçlarına kadar canlıdır; hayat saçar, coşkundur ve ruhu her yerdedir.”²⁵

Marousi'nin Devi'nin ikinci bölümünde Miller, Kandiye'deki İzmirli bir Rum olan Britanyalı konsolos yardımcısıyla buluşana kadar, İzmir'in tarihinden bihaber olduğunu itiraf eder. (Miller, *Yunanistan'a Dair İlk İzlenimler* kitabında bu buluşmaya dönecektir). Konsolos yardımcısının burada adı yazılmamış ancak başka bir eserde kimliği Elliadi Bey olarak geçiyor. Elliadi, Miller'a kökenlerini anlatıyor ve de İzmir dehşetini aktarıyor: “Aslında İzmirli olduğunu ve İzmir kökenli Yunanlıların Amerikalılara vefa borcu bulunduğunu ekledi. Benim için elinden gelen her şeyi yaptı.”²⁶

Konsolos yardımcısı Miller'ı “Yüce Amerikan halkının temsilcisi” olarak görürken, Miller Amerikalıların büyük İzmir faciasında nasıl bir rol oynadıklarından hiç emin değil.²⁷ Elliadi'nin İzmir felaketi betimlemesini “Türklerin savunmasız Yunanlılara yaptığı canavarlıklar ve hiçbir Yunanlının ölünceye dek unutmayacağı merhametli Amerikan müdahalesi; yürek paralayıcı, ayrıntılı bir anlatım” olarak tarif eden Miller, şöyle devam ediyor:

O, dehşeti ve vahşeti anlatırken, ben umutsuzca bu kara lekenin Yunanistan tarihine sürüldüğü esnada ne yaptığımı hatırlamaya çalışıyordum. Felaket gazete okumayı bıraktığım uzun fasılalardan birinde gerçekleşmiş olmalıydı. Böyle bir felaketin yaşandığına dair hiçbir şey hatırlamıyordum. Çalışmaya hiç niyetim olmadığı halde iş arayarak geçirdiğim yılda gerçekleştirdi muhakkak.²⁸

Miller burada, Amerika'yı terk ederek Paris'e yerleşmeden ve orada açlık çeken Bohem bir yazar olmadan önceki hayatına, yani New York'ta ufak tefek işlerle, dilencilikle ve işsizlikle geçen uzun yıllarına atıfta bulunuyor.

Eserin ikinci bölümünün sonunda, İkinci Dünya Savaşı ciddi biçimde başlıyor ve Miller tekneyle Girit'ten ayrılırken İzmir'den bahseden ikinci bir Yunan'a rastlıyor: “Savaş! Bütününü unutmuş-

²⁵ age, s. 108; s. 96.

²⁶ age, s. 117; s. 104.

²⁷ age, s. 118; s. 104.

²⁸ age, s. 120; s. 105-06.

tum savaşı. Radyo savaşı bir kez daha ayaklarımıza getiriyordu – yemeğimiz eşliğinde. Zihni yeni dehşetlerle doldurmaya yetecek kadar ilerleme ve riya her daim bulunuyordu.”²⁹ Miller, “Amerika’dan gelen bir Yunanlı daha (...) gözleriyle tanık olduğu İzmir katliamını anlatmaya başladı”³⁰ dediği kişiyle sohbetে başlıyor. Burada Miller’ın modern hayatın “gelişme ve buluşları”na yönelik reddi fark ediliyor. *Marousi’nin Devi* boyunca Yunanların dünyaya duydukları ilgiyi –tamamıyla yoğun sezgisel deneyimle yaşanan dünya– “Batı Medeniyeti”nin kısırlığı ve yozlaşmış maddeciliğiyle karşılaştırıyor. Bu onun, Yunanların hayatın kendisine olan kutsal inancına duyduğu derin hürmettir, ve bu hürmet Miller’ın, onların antik yaşam biçimine karşı yapılan saygısızlığa ve teknokratik, Avrupalı/ Amerikalı mekanizmanın kutsal toprağa tecavüzüne duyduğu dehşeti canlandırır.

Miller şimdi de İzmir’i ve insanlığa yönelik genel nefretini anlatan geniş bir pasaja giriyor:

İnsan türüne atfedilen zulümlerin uzayıp giden listesinde hangi “hadisenin” diğerlerinden daha korkunç olduğunu söylemek zor. Amerika’nın güneyinde yaşayan birine Sherman adını telaffuz etmek onu gücendirmeye yeter. En cahil budala bile Attila’nın adının sayısız dehşeti ve yıkımı çağrıştırdığını bilir. Fakat Birinci Dünya Savaşı’ndan, hatta sürmekte olan savaştan bile daha vahim olan İzmir hadisesi, bir şekilde yumuşatılıp günümüz insanının belleğinden silinmeye çalışılmış. Bu felaketin tuhaf dehşeti sadece Türklerin vahşet ve barbarlığından değil, büyük güçlerin bu olaya yüz kızartacak, edilgen bir biçimde göz yummalarından da kaynaklanıyor. Çağdaş dünyanın yaşadığı birkaç şoktan biri: Hükümetlerin kendi bencil çıkarları uğruna kayıtsızlığı teşvik edebileceğini, acımasız ve nedensiz bir kıyım karşısında insanların doğal tepkisinin gücünü kırabileceğini bilmek. Boxer ayaklanması ve burada sıralanamayacak kadar fazla sayıdaki hadise gibi, Avrupa ülkelerini bekleyen yazgıyı önceden haber veren olaylardan biri; bariz yanlışlıklar, haksızlıklar karşısında dönen diplomatik entrikalarla, küçük parti pazarlıklarıyla, kasıtlı tarafsızlık ve kayıtsızlıkla yavaşça sürüklenmekte oldukları yazgıyı. Ne

29 age, s. 170; s. 151.

30 age, s. 171; s. 152.

zaman İzmir felaketinden söz edilse, ne zaman büyük güçlerin ordu komutanlarının kesin emri altındaki askerler büyük bir insanlık ayıbı uyarınca kayıtsız kalmaya zorlanırken binlerce masum erkek, kadın ve çocuğun sığır sürüsü gibi denize döküldüğünden, vurulduğundan, yaralandığından, canlı canlı yakıldığından, yabancı gemilere tırmanmaya çalışırken ellerinin kesildiğinden bahsedilse (...) İnsanlar başka yerlerde insanların işkence görmelerini ve katledilişlerini rahat koltuklarda ellerini kenetleyip izleyebildikleri sürece uygarlık boş bir farstan, katledilmiş ceset denizinin üzerine asılı sözlerden oluşmuş bir seraptan öteye gidemeyecek.³¹

Hemingway gibi Miller da İzmir rıhtımındaki katliamı bazı ayrıntılarıyla anlatıyor. Fakat Miller belagatli ve suçlayıcı ve de açığa vurmaya devam edeceği savaş karşıtı duruşunu coşkuyla ilan ediyor. Bu ateşli ilana neyin sebep olduğu pekâlâ sorulabilir. Görüldüğü üzere, Miller İzmir felaketiyle ilgili bilgi sahibi olmadığını itiraf etmişse de burada Düvel-i Muazzama'nın yıkıcı gücüne karşı Yunan halkının ateşli bir savunucusu haline geliyor. Yorgo Seferis ile kurduğu dostluğun yanı sıra olayların çarpıcı betimlemelerini sunan iki İzmirli Yunan'la karşılaşması Miller'ı eğitti ve ondan sözünü sakınmayan bir partizan çıkardı. Ve bir de, tabii ki bunlara gelene kadar Yunanistan'a zaten sevdalanmıştı ve onun onurunu tüm ihlâllere karşı korurdu.

Miller da Hemingway gibi Ermenilerden, bilhassa Atina'daki Ermeni mültecilerden bahsediyor. Ermeni kâhinle buluşmasını anlatıyor – bizzat Marousi'nin Devi'nin, yani Yorgo Katsimbalis'in ayarladığı buluşmayı. Miller bu uzun pasajda, Türk talanından kaçanların sefalet içindeki yaşam koşullarını teferruatıyla anlatıyor:

Bu sözünü ettiğim kâhin Atina'nın Ermeni sürgün mahallesinde oturuyordu ve ben kentin o bölgesini henüz görmemiştim. Pis ve canlı bir mahalle olduğunu duymuştum, fakat duyduğum şey beni karşılaştığım manzaraya hazırlayamadı. Mahallenin en az ilgi çeken yanının ikilemleri olduğu katiben söylenemezdi. Çürük yumurta sarısının etrafında yeni yerleşilecek binalarla tertemiz bir kabuğa sahip

31 *age*, s. 171-173; s. 152-154.

ti burası. Bu sefil sürgünler onlara vaat edilen yeni evlere yerleşmek için neredeyse yirmi yıldır beklemekteydi (...) Aram Hurabedyan'ın evi labirentin göbeğinde gömülüydü.³²

Ermeni kahinle buluşma çifte başarıdır: Hurabedyan Miller'ın gelecekte muhteşem ve zengin bir hayatı olacağı kehanetinde bulunurken, Miller da Ermeni cemaatini küllerinden doğan anka kuşuna benzetir ve bunu Yunanistan için görkemli bir başlangıç olarak görür.

Yunanistan'a Dair İlk İzlenim ayrıca İzmir'e, Seferis'e ve burada Kyrios Elliadi adıyla tanıtılan konsolos yardımcısına dair çokça atıf içerir. Miller kitabı Seferis'e ithaf eder: "En duyarlı majesteleri İzmir Kralı Yorgo Seferis'e!"³³ Ve kitap, "İlvelerle" sona erer:

Ve şimdi, canım Seferiades, bana gösterdiğiniz sonsuz misafirperverliğiniz için ne denli müteşekkirdiğimi size nasıl gösterebilirim... Ege'de bilinmeyen bir ada bulmak ve sizi imparator, bir Bizans imparatoru yapmak isterim. Orada asude İzmir usulüyle gelişip serpilmenizi, megalitik şiirlerinizin, Miken ritimlerinizin içinde dans ettiğinizi görmek isterim.³⁴

Miller daha önce Seferis'in "Asyalı" tarafına ilişkin yorumda bulunmuştu ve burada "Bizans imparatoru" ifadesiyle tekrar İzmir'in o yönünü hatırlatıyor gibi görünüyor.

Miller ayrıca İzmirli bir diğer bağlantısı olan konsolos yardımcısı Elliadi'den bahsediyor:

Kyrios Elliadi'nin evinde bir akşam... Terzinin mahareti, savaşı ve Küçük Asya'dan kovulmayı konuştuğumuz enikonu gerçeküstü bir sohbe girişiyoruz... Elliadi, açıklamazsam olmaz, Kandiye'deki Britanya Konsolos Yardımcısı ve vaktiyle İzmirli bir mülteci. Buraya vardığım akşam restoranda tek başıma otururken yanıma geldi ve Bay Miller olup olmadığımı sordu. Tüm hizmetlerinin emrime amade olduğunu bilmemi istemişti – özellikle Amerikalı olduğunuz için, diye de ekledi. Ve sonra burada sıklıkla duyduğum şeyi, Yunanların

32 *age*, s. 189; s. 174.

33 Henry Miller, *First Impression of Greece* (Santa Barbara: Capra Press, 1973), s. 56.

34 *age*, s. 89.

Küçük Asya'dan kovulmasını takiben Amerikalıların yaptığı karşılıksız yardımının hikâyesini nakletti. Karşımda Amerikalıların iyiliğini hiçbir zaman unutmamaya yemin etmiş bir adam vardı. Haliyle uygulandım. Farklı zamanlarda memleketlilerime karşı çok şey söyledim, fakat nezaketleri, doğal insani duygudaşlıkları dışında hiçbir amaç gütmenden yardım etmeleri su götürmez bir hakikattir.³⁵

Bu dikkate değer bir paragraftır; zira Miller, eserinin büyük bölümünde uzlaşmaz bir biçimde Amerikan karşıtıdır. Fakat İzmirli bir mülteciyle bu buluşma onu yumuşatır, Amerikalılar hakkındaki fikirlerini gözden geçirmesini sağlar. Ve birkaç sayfa sonra Miller tekrar Yunanistan'a duyduğu aşkı ve minneti haykırır: "İzmirli konsolos yardımcısı Bay Elliadi'ye selam olsun! Bana içtenlikle verdiğiniz kitap için teşekkür ederim. Ben Yunanistan'ı ve Yunan halkını hiçbir zaman unutmayacak bir Amerikalıyım."³⁶ Ve tekrar Miller, kitabın en sonunda İzmir'e son kez yakarır:

Delfi'ye gittiğimde ben de kendi kâhinlerime danışacağım. İyi bir Amerikan yerlisi gibi kulağımı yere dayayacak ve dinleyeceğim. Orada gelişmekte olan, her yerde tomurcuk verdiğini gördüğüm ve müthiş bir hasat vaat eden Yunanistan için dua edeceğim. Işığa, Attika'nın ışığına bir ilahi yazacağım. İzmir'in kadınları ve onların 42 kuşak sonraki evlatları için ayrıca inayet ve af dileyeceğim.

Miller Yunanistan'da yalnızca manevi bir aydınlanma yaşamadı, tüm bilinci Yunan yazarlarla, Yunan manzarasıyla, Yunan ruhu ve kalbinin sıcaklığıyla kurduğu temasla genişledi.³⁷

Hemingway, Türk-Yunan Savaşı'yla karşı karşıya geldiğinde ve kritik krizlerin, siyasi gelişmelerin büyük bir kısmına fiili olarak ta-

35 *age*, s. 74-75.

36 *age*, s. 76.

37 "Belki de Yunanistan'ı görene kadar tam olarak ne olduğumun idrakine varamadığımdandır. Şimdi kendimi, olduğumu düşündüğümünden hem daha fazla hem daha az hissediyorum. Kişilik anlamında daha az, insanlık anlamında daha fazla. Burada tüm çatışmalar, maneviyat ve tabiatın füzyonuyla çözüme kavuşuyor. Bireyselleşmeyi başarmak için yapılması gereken muhteşem bir ateşkes. Kendiyle yüzleşmeye hazır olmayan kimseyi Yunanistan'a gelmesi için teşvik etmem." Bkz. Henry Miller, *Letter to Anais Nin*, ed. Gunther Stuhlmann (Londra: Peter Owen, 1965), s. 218-219.

nıklık ettiğinde, 20’li yaşlarının başında, henüz eserleri yayımlanmamış genç bir yazardı. Onun tepkisi bir gazeteci olarak mevkiine ve ayrıca özgün bir edebi biçim geliştirme yolundaki çabalarına bağlıydı. Diğer taraftan Miller, Yunanistan’a ondan 17 yıl sonra geldi. *Yengeç Dönencesi*, *Kara İlkbahar* ve *Oğlak Dönencesi* dahil birçok önemli eseri yayımlanmıştı bile. Miller’ın Yunanistan seyahati, sadece İzmir konusunda değil, aynı zamanda Atina’daki Ermeni sürgünlerin hali pür melaline ilişkin bir öz-egitim süreci oldu. Böylelikle Hemingway de Miller da, muazzam ölçüde farklı yazarlar olmalarına rağmen, İzmir’in Yunan ve Ermeni cemaatlerinin yıkımına tanıklık ettiler. Yazar olarak ikisinin de alışılmışın dışında bir “siyasi angajmanları” olmadı, fakat tam olarak yazmakla ve dönemlerinin destansı kıyametini yansıtmaya mücadelesiyle yakından ilgiliydiler. Hemingway son derece bizim zamanımızdaydı, Miller ise Yunanistan’a yönelik muazzam aşk mektuplarının yazarıydı. Günümüzde Amerika’nın hiçbir yerinde hâlâ böylesi cesur ve büyük yazarların bulunamaması bana büyük bir talihsizlik gibi geliyor.

İngilizceden çeviren: Serdar Aksoy

Buenos Aires'teki Sivil Toplum Ağlarının Kuruluşunda İzmirli Ermeni Elitlerin Rolü

Nélida Boulgourdjian-Toufeksian

Arjantin'deki Ermeni göçmenlere dair mevcut literatür, onları kendine özgü bir kolektif grup olarak görür ve böylece belli karşılığı olan temalar ve sorunlar ortaya çıkarır.¹ Bununla beraber, bu kolektif kültürel değerler, grubun iç dinamiklerindeki heterojen boyutlar ve manalı özelliklerle ilgili incelemeleri arka planda bırakmıştır.

Ancak bu çalışma, İzmirli Ermeniler olarak adlandırılan göçmenlerin özel eğilimlerini, bu alt topluluğun tekil yönlerini tanımlamak ve toplumun geneli ile ilişkisinde benzer ve farklı yanlarını ortaya koymayı amaçlamıyor. Bu çalışmada, toplumsal yapıların kurulmaya başlandığı 1918 yılı ile İzmirli Ermeni elit toplum önderlerinin yerini farklı eğilimlerden gelen politik eylemci grupların aldığı 1968 yılları arasındaki dönem incelenecektir.

İzmirli Ermeni toplumuna dikkatle bakıldığında, Buenos Aires Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin kurulduğu, toplumun ilk kuruluş aşamalarından itibaren toplum önderliğini ellerine aldıkları görülür. Pek çok başka göçmen kuruluşunda olduğu gibi, böylesi önder gruplar, sadece milli ve önceden var olan bir kimliği kurma gücünü ellerine almazlar, aynı zamanda bu yeni toplumda kendi göçmen kimliklerini destekleyen ve yaygınlaştıran sembolik kimlikler kurarlar.

Arjantin'deki göçmen grupları –İtalyan ve İspanyol– kapsayan ilk akademik çalışmalar 1980'lerde yayımlanmıştır ve, tıpkı daha

1 Örneğin bkz. Narciso Binayan Carmona, *La Colectividad Armenia en la Argentina*, Buenos Aires: Alzamor Editores, 1974, ve *Los armenios en la Argentina: Entre el pasado y el futuro*, Buenos Aires: n/p, 1996; Nélida Boulgourdjian-Toufeksian, *Los armenios en Buenos Aires: La reconstrucción de la identidad, 1900-1930*, Buenos Aires: Edición del Centro Armenio, 1997.

sonra Ermenileri ele alacak çalışmalar gibi bu toplulukları homojen bir bütün olarak değerlendirmiştir. Buna karşılık, tarihçi Nancy Green, toplumun bu geniş kolektivitesindeki çeşitliliği göstermeyi amaçladığından, Parisli Yahudiler üzerine yaptığı çalışmada farklı bir perspektif sunar ve yabancı toplulukların benzer ve farklı yönlerini kavrayabilmek için “homojenleştirmeme” yaklaşımını ortaya koyar. Green’in yaklaşımının burada başlangıç noktası olarak seçilmesinin nedeni, Arjantin’deki Ermeniler üzerine yapılan ilk çalışmaların onları yalnızca 20. yüzyılın başında Arjantin’e gelmiş özel bir topluluk olarak gören yüzeysel bir bakışı yansıtmasıdır. Aşağıdaki sorular bu çalışma içerisinde dikkate alınacaktır:

1. İzmir yerlilerini güç sahibi elit bir grup olarak görmek mümkün müdür?
2. Eğer böyleyse, bunu mümkün kılan kaynaklar nelerdir?
3. Hangi mekanizmalar ve hareketler bu elitleri kendi amaçlarını gerçekleştirmeleri için desteklemekte ve geliştirmektedir?

Bu araştırma için *Direccion Nacional de Migraciones*’in [Ulusal Göç Müdürlüğü] göçmenlik belgeleri ve kayıtları, bazı kurumlardaki yönetim kurulu tutanakları, yasal mevzuatlar, etnik ve yerel basın, hatıratlar, mülakatlar gibi farklı kaynaklar bir araya getirilerek kullanılmıştır.

İZMİRLİ GÖÇMENLERİ DİĞERLERİNDEN AYIRAN ÖZELLİKLER

Göç öncesi İzmirli Ermenileri diğerlerinden ayıran özellikler, göçmenlerin kendi memleketlerinden getirdikleri kültürel ve sembolik sermayeleri dikkate alındığında belirgin hale gelir. Arjantin’deki Ermeni varlığı yüz yıldan fazla bir zaman öncesine dayanmaktadır ve ilk gelen topluluk ise 1915 Soykırımı’ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu’nu terk edenlerden oluşur. İzmir’den Arjantin’e gerçekleşen ilk kayda değer nüfus hareketi dalgası 1922’de Mustafa Kemal önderliğindeki Türk ulusal güçleri İzmir’i kontrol altına aldıktan sonra

gerçekleşen katliamlardan ve şehrin ateşe verilmesinden sonradır. İkinci göç dalgası ise özellikle Yunanistan, Doğu Avrupa ve Türkiye'den 2. Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanmıştır. İki dünya savaşı da bu göçlerde belirleyici faktör olmuştur.

Arjantin'deki İzmirli Ermeniler, Maraşlı, Antepli, Adanalı ve Kayserili Ermeni toplulukları kadar kalabalık olmasalar da Hacı, Sivas, Yozgat ve Konya gibi önemli merkezlerden gelen topluluklardan sayıca fazladır.² Nitekim İzmirli niceliksel olarak Buenos Aires'teki Ermeni toplumunun sadece küçük bir bölümünü oluştursalar da Ermeni toplumunun kurumları ve etkinlikleri içerisinde niteliksel bir ağırlığa sahiplerdir. İzmirli Ermenilerin önemli şahsiyetlerinden ikisi, Ermeni Merkezi olarak da bilinen Ermeni Kilisesi Yönetim Kurulu Başkanı Armen Bergamalı ve Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi'ne hayat veren Hrant Nigodyan'dır.³ Bu iki lider onuruna yapılan bronz büstler, Ermeni Kilisesi'nin bahçesine konulmuştur.⁴ "Zengin elitliğe, saygınlığa ve bilgiye" adanmış iki göz önünde figür olarak Bergamalı ve Nigodyan, şöhretlerini henüz göç etmeden önce kazanmış ve Arjantin'e göç ettiklerinde de aynı sosyal ve ekonomik çevrelere girmişlerdir.⁵ İzmirli Ermenilerin sosyo ekonomik gücü ve Ermeni olmayan ekonomik ve siyasi dünyayla kurdukları ilişkiler, Ermeni topluluğunun bütünü için, özellikle de Ermeni Soykırımı'ndan sonra kişisel ve ailevi varlıklarını kaybeden, yerinden yurdundan edilmiş göçmenler için çok kıymetliydi. Nihayetinde, Arjantin'deki İzmirli Ermeniler sayıca az olsalar da oradaki Ermeni toplumunun organizasyonu ve gelişiminde nitelikli bir öneme sahipti.

2 Dirección Nacional de Migraciones'de bulunan yolcu listeleri üzerine yapılan inceleme Juan Carlos Toufeksian tarafından yürütülmüştür.

3 Nélida Boulgourdjian Toufeksian, "Arquitecto Israel Arslan en el cincuentenario de su muerte: Una figura que se adelanto a su epoca", *Ararat* 2: 11, 2002.

4 Kilise bahçesinde yer alan beş büstten ikisi kilisenin kurucuları ve bağışçıları İzmirli Bergamalı, Hrant Nigodyan ve Armen Bergamalı'ya, diğerleri ise mimar Israel Arslan, Gomidas Vartabed ve eski ruhani önder Karekin Khaçaduryan'a aittir.

5 Raymond Aron, "Clase social, clase politica y clase gobernante", *Diccionario de Ciencias Sociales*, Madrid: Instituto de Estudios Politicos, 1975, s. 776.

İZMİRLİ ERMENİLERİN GÖÇ ETMEDEN ÖNCEKİ SOSYAL PROFİLİ

İzmir ya da Smyrna, Küçük Asya sahilinde yer alan önemli bir limandı. Ermenilerin ilgisini ise 13. yüzyılda çekmeye başlamış, özellikle de 14. yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı'nın yıkılmasından sonra bu ilgi daha da artmıştır.⁶ İzmirli Ermenilerin hayat tarzları, orta sınıfın (küçük tüccar ve esnaf) ve tüm burjuva sınıfının uluslararası ticaret ve finansla kurdukları ilişkinin onlar üzerindeki batılı etkilerini kanıtlar niteliktedir. Toplumsal faaliyetlerin merkezini Haynots (Ermeni) Mahallesi ve 16. yüzyılda inşa edilen Surp İsdepanos Ermeni Kilisesi, daha sonraları ise açılan başka kiliseler ve Mesrobyan Erkek Okulu ile Hripsimyan Kız Okulu oluşturmaktaydı.⁷ Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlerinde yaşayan Ermeniler ile sahillerde yaşayanların durumları arasındaki farklılığa dair bir çalışmaya göre, "Kadim dağlık Ermenistan platosu ile İstanbul ve İzmir gibi imparatorluğun batısında yer alan bölgeler arasında dünyalar kadar fark vardı."⁸ Bu fark, Osmanlı Ermenilerinin %80'den fazlasının köylü olmasına, iç kesimlerde yaşayanların çoğunlukla küçük çaplı ticaret, zanaat ve hizmet işleri yapmasına dayanır.⁹ Öte yandan, İstanbul, İzmir ve Trabzon'da yaşayan görece daha küçük bir topluluk ise Avrupa ile yürütülen ithalat-ihracat ilişkisini kontrol etmektedir.¹⁰

Göçlerden önce İzmir'in yaşamı hakkında aydınlatıcı açıklamalar mevcuttur¹¹ ancak bizim burada odak noktamız 1922'de İzmir'de

6 Dora Sakayan, *Esmirna 1922, entre el fuego, el sable y el agua*, El diario del Dr. Hatchertan, Montreal: Arod Books, 2001, s. 73 [Türkçesi: Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabed Haçeryan'ın İzmir Güncesi, İstanbul: Belge, 2005].

7 Raymond Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide*, Paris: Les Editions d'Art et d'Histoire, 1992, s.76; [Türkçesi: 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2013.]

8 age, s. 65.

9 Johannes Lepsius, *Rapport secret sur les massacres d'Arménie*, Beyrut: Edition Hamaskaine, n/d, s. 289.

10 age, s. 294-295.

11 Marjorie Housepian [Dobkin], *The Smyrna Affair* (New York: Harcourt, Brace,

yaşayan on yaşında bir çocuk olan ve altı yıl sonra kendi ailesinin hikâyesini bir araya getiren Loris Kuyumcuyan'ın yayımlanmamış tanıklığıdır. Bu hatırat, geri dönüşsüz göçün öncesi ve sonrasında İzmirli Ermenilerin yaşamı hakkında oldukça değerli bir kaynaktır.¹²

Loris Kuyumcuyan, İzmir'in tanınmış ailelerinden Bakirgian [Bakırcıyan] ailesinin bir mensubudur ve tekstil ürünlerinin Manchester'dan ithalatını gerçekleştiren Olivo ve Bakirgian firmasının (daha sonra Bakirgian ve Şirket) kurucularının yeğenidir. Dikkatli incelendiğinde Kuyumcuyan'ın mesafeli yaklaşımının, kendisinin de ait olduğu elit sınıfı, Haynots Mahallesi'nde yaşayan Ermenilerin çoğunluğundan genel olarak ayırdığı görülür. Ailesi bu mahallenin dışında, "sahilin üst kesimlerinde, şehir merkezini uzaktan gören bir yerde"¹³ yaşar. Yazar bunu şöyle açıklar: "İzmir'de Rum Mahallesi dışında, Ermeni, Frenk, Musevi ve Türk mahalleleri vardır. Biz bu etnik grupların dışında, Costanera olarak adlandırılan bölgede yaşadık."¹⁴ 1922 felaketinden önce ailesinin yılın yarısını İngiltere'nin sosyetik Southport bölgesinde, kalanını ise İzmir'de geçirdiğini sözlerine ekleyerek sosyal statüsünü de pekiştirmiş olur. Kuyumcuyan'ın ailesinin evi, Avrupalı adetleri ile mobilya ve giyim zevklerine dair yaptığı tanımlar, İzmir'in kozmopolit burjuva sınıfı ile genel Ermeni toplumu ve özellikle de imparatorluğun iç kesimlerinde yaşayanlar arasındaki ayrımın sınırlarını çizer. Bu ayrıcalıklı grubun çocukları Avrupai okullara giderken, toplumun geri kalan kısmı ise kiliseye aidiyet kimliğin ve dolayısıyla Ermeni olmanın bir parçası olarak görüldüğünden, kilisede bir araya geliyordu. Bu nedenle Kuyumcuyan, kendi ailelerindeki çocukların Fransız okullarına kaydedildiğini an-

Jovanovich, 1971; Smyrna 1922: *The Destruction of a City* adıyla yeniden basıldı, New York: New Market Press, 1972 ve Kent, OH: Kent State University Press, 1988; Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens*, s. 160-172; Sakayan, *Esmirna*, 1922.

12 Loris Couyoumdjian, *Memoires*, Santiago de Chile: s/p, 1993 (İngilizce teksir edilmiştir).

13 age, s. 2.

14 age, s. 9.

cak babalarının onları her pazar Göztepe Ermeni Kilisesi'ne götürdüğünü belirtir.¹⁵

1922'de İzmir'in yıkılmasından sonra Ermeniler yaşadıkları zulmün toplumun sadece belirli kesimlerini hedef alan bir biçimde olmadığını, aksine ekonomik ya da sosyal sınıf gözetmeksizin toplumun tamamını hedeflediğini anlamışlardı. Öyle ki, Kuyumcuyan bu felaketi ve aile bireylerinin mucizevi kurtuluşlarını anlatırken, bunun nedenini bir kısmının İngiliz vatandaşlığına sahip olmasına, diğerlerinin ise Fransızca bilmesine bağlıyordu. Loris, ailesinin bir kısmının yaşadığı İngiltere'ye öğrenci olarak gönderilmeden önce, en yakın akrabalarıyla birlikte bir süre Atina'da yaşamıştı. Bu nedenle, İzmir Ermeni burjuvazisi, önceden sahip oldukları Avrupalı ve kozmopolit bağlantılar nedeniyle "kültürel sermayenin" koruyucusu olmuşlar ve "yollarını" geri kalan Ermeni çoğunluktan ayırmışlardır.¹⁶ Ancak bu grup içerisinde de farklılıklar vardır ve tamamı İzmir'den Arjantin'e gelmediği için zengin ve ayrıcalıklı elitlerin yalnızca bir kısmını teşkil ederler.

BUENOS AIRES'TEKİ İZMİRLİ ERMENİLERİN PROFİLİ

Meşguliyetleri, kentteki dağılımları ve evlenme geleneklerine dair verdikleri bilgiler, Buenos Aires'teki İzmirli Ermenileri analiz etmek için bazı veriler sunar.¹⁷ Meşgul oldukları işlere bakıldığında, bazıları tıpkı göçmen Ermeni toplumunun geneli gibi ticaret ya da

¹⁵ age, s. 4.

¹⁶ Bernard Viala, "L'immigration algerienne en France et associations: Variations de sens, d'acteurs et de rapports sociaux", Jacqueline Costa-Lascoux ve Emile Temime, *Les Algeriens en France* içinde, Paris: Greco 13-CNRS, 1985, s. 188.

¹⁷ Birincil kaynaklar için şunlara başvurulmuştur: Institucion Administrativa de la Iglesia Armenia (IAIA), Üye Kayıtları, Buenos Aires: 1929-1933 ve 1934-1944; Institucion Administrativa de la Iglesia Armenia (IAIA), Evlilik Kayıtları, Buenos Aires: 1924-1940: Birinci ile İkinci Dünya Savaşı arasında İzmir Ermenilerinin göç kaydını çıkarmak için niceliksel veri anlamında bu kayıtlar çok yardımcı oldu. Vermiş oldukları bilgiler için Alice Ohannesian, Varteni Toufeksian, Baghdasar Baghdasarian, Onnig Ohannesian ve Catalina Missirlian'a müteşekkirim.

ayakkabıcılıkla uğraşsa da İzmirlielerde hizmet sektörü zanaatkarlığa (terzilik, ayakkabıcılık vs) göre farklı bir ağırlığa sahip olduğundan, bu sektörlerdeki etkinlikleri göçmen Ermenilerin geri kalanlarına göre kısıtlıdır.¹⁸

Buenos Aires'te yaşayan İzmirli Ermeniler ile Osmanlı İmparatorluğu'nun iç kesimlerinden göç edenlerin kentteki dağılımlarını karşılaştırdığımızda, belirli bir bölge ya da bölgelerde yoğunlaşma görünmez, ama genel bir eğilim taşırırlar, ki bu da Ermenilerin asıl memleketlerine bağlı olmadan yoğunlaşmalarıdır. Bu metnin yazarının önceki çalışmasında, Ermeni göçmenlerin, asıl memleketlerinin neresi olduğunu önemsemeksizin diğer Ermenilerin yakınlarında yaşamayı seçtikleri gözlemlenmiştir. Asıl memleketlerinden ziyade diğer Ermenilere yakın yaşamak, onlar için daha önemlidir.¹⁹

Evlilik âdetleri ve eş seçimine gelince, yirmi dokuz resmi kaydın yalnızca yüzde onunda İzmirlielerin kendilerine İzmirli partnerler seçtikleri görülür. Açıktır ki, ulusal (Ermeni) kökenler göçmen grup için bölgesel ya da memlekete dayalı kökenlerden çok daha önemlidir.²⁰ Bu nedenle evlilik önceliğinin ve eğilimlerinin İzmirli orta sınıfını aslen Osmanlı Devleti'nin iç bölgelerinden gelmiş olan soydaşlarıyla yakınlaştırdığı görülür.

İzmirli Ermeniler, dernekleşme anlamında, Maraşlı, Antepli, Hacınlı ve diğer yörelerden gelen Ermeniler gibi ayrı bir hemşeri derneği kurmamışlardır.²¹ Bernard Viala'nın hemşeri dayanışması hakkındaki açıklamaları bazı durumlarda Ermeniler için de geçerli olabilir. Viala, kırsal bölgelerden gelen göçmenlerin kentli göçmenlere göre daha fazla kümelenme eğilimine sahip olduklarını belirtir.²² Bu açıklamayı izlersek, Osmanlı'nın iç kısımlarından gelen bölgesel

18 Boulgourdjian-Toufeksian, *Los armenios en Buenos Aires*, s. 113-120.

19 *age*, s. 103-104.

20 İAİA, Evlilik Kayıtları.

21 *Union Patriotica Marash* (1923); *Union la Reedificacion de Karagul* (Sivas, 1924); *Union Compatriotica Sparta* (1934), *Union Compatriotica Vaspuragan* (1934); *Union Compatriotica de Yozgad y pueblo* (1934); *Union Compatriotica Pitutania* (1935); *Union Compatriotica Interregional Kharpout*.

22 Viala, "L'immigration algerienne en France," s. 190.

toplulukların aslında pek çoğu Akdeniz kıyısına çok uzak olmayan şehirlerden gelseler de yukarıdaki yoruma kıyı bölgelerden gelenlere göre daha uygun oldukları görülür. Politik ağırlık ya da Viala'nın tabiriyle "politik üst-belirlenim"²³ açısından bakarsak, eziyet çekmiş tüm Ermeniler arasında politikanın temsil edildiğini ancak İzmirli gruplar arasında çok da benimsenmediğini görürüz. Başvurulan kaynaklara ve yapılan mülakatlara göre, politik faaliyetlere karşı genel bir tavır söz konusudur. Mülakatlardan birinde bir İzmirli Ermeni şöyle söyler: "Babam daima kilisenin yakınında, siyasi partilerin ise uzağındaydı. O yalnızca kilise için çalışırdı."²⁴

Öyle görünüyor ki, özellikle elitler arasında kiliseyle özdeşleşilse ve üyeler arasında sıkı bağlar oluşsa da bu, İzmirli hemşeri topluluğunun dernekleşmesini sağlamamıştır. Buna karşılık, göçmenlikle ilgili konularda ya da toplumun bir üyesine iş bulmakla alakalı durumlarda şahsi etkenler öne çıkmıştır. İş olanaklarıyla ilgili bilgilerin aile bağlantıları üzerinden paylaşılması çok önemli bir meseleydi.²⁵ Mülakatlar aynı zamanda İzmir elitleri arasında kimi ortak karakteristik özellikleri de ortaya koyar: genel olarak Avrupa ya da Amerikan sistemine dayalı yüksek eğitim seviyesi ve eğitimlerinin bir faydası olarak Avrupalı âdetlere, zevklere ve ticarete yatkınlık, Ermeni Apostolik Kilisesi çevresinde şekillenen bir sosyal hayat.

Görüşmecilerden Nana Valavanian de Magazian, İzmir'deki katliamlardan kaçan ailesinin Yunanistan'a göç ettiğini ve babasının orada, sahipleri İzmir'in yerlisi olan İplicdjian Şirketi'nde (ana merkezi Manchester'daydı) muhasebeci olarak çalışmaya başladığını anlatır.²⁶ İkinci Dünya Savaşı'ndan önce aile Yunan ordusuna alınmamaları için erkek çocuklarını Arjantin'e göndermeye karar verir. Orada kendisine İzmirli Hagop Ohanyan isimli bir akrabası bakar ve on sekiz yaşında ona iş verir. Birkaç yıl sonra, Bakırcıyan ve Şirket'in Şili bölümünde işe girer. Ekonomik olarak durumunu iyileştirdikten

23 age, s. 188.

24 Nana Valavanian de Magazian ile söyleşi, Mart 2002.

25 Fernando Devoto, "Informacion, cadenas y redes. El papel de los fuertes y debiles en el movimiento migratorio de los espanoles e italianos a la Argentina", teksir, s. 7.

26 Nana Valavanian de Magazian ile söyleşi.

ve departman müdürü olduktan sonra Yunanistan'daki ailesini yanına aldırır. Santiago de Chile'de birkaç yıl yaşarlar, daha sonra ise bir İzmirli ile evlenmek için Buenos Aires'e yerleşir.

Lisette Kasbarian de Tateossian'ın açıklamaları bölgesel ve sosyal bağların etkisini tasdik eder niteliktedir.²⁷ Ana babasının ailesi İzmir'den gelmiş ve tekstil ürünlerinin ithalatıyla uğraşmışlardır. Lisette daha henüz çocukken, anneannesi Alice Simonian de Funduklian'ın, pek çok başka zengin elit genç kadın gibi, Ermeni ve Avrupalı geleneklere göre sosyal bir yaşamı vardır. Balayından sonra, 1922 olaylarının sonucu olarak Alice ve kocası İzmir'e dönemezler ve daha sonra iki çocuklarını dünyaya getirecekleri (bunlardan biri Lisette'in annesidir) İsviçre'de kalırlar. Daha sonra akrabaları İzmirli Aznavorian'lardan Romanya'ya gelme tavsiyesi alırlar. Bu davet üzerine Romanya'ya giderler ve büyükbabaları da burada Aznavorian'ların yanında çalışmaya başlar. 1930'larda aile Arjantin'e göç eder, bu sırada büyükbabaları daha sonra Buenos Aires'e taşınacak olan Aznavorian Company'de çalışır.

Lisette'in babaannesi Eliza Aznavorian de Kasbarian'ın ailesi ise 1922 olaylarından sonra Selanik'e, oradan da Romanya'ya yerleşmiş. 1930'larda, babası ve iki erkek kardeşi, çocuğu olmayan büyükmamaları Markar Aznavorian (Lisette'in büyük annesi Eliza'nın kardeşi) tarafından Arjantin'e davet edilmiş. Mark Aznavorian'ın ölümünden sonra, Kasbarian soyadlı yeğenleri Buenos Aires'in Once Mahallesi'ndeki ithalat işini sürdürmüşler. Sonuçta, Arjantin'e geldikten sonra birbirleriyle tanışan Funduklian ve Kasbarian aileleri, Lisette'in akrabaları olan çocuklarının evlilikleriyle akraba da olmuşlardır.

Yukarıdaki iki tanıklık bize ilk örnekte çevre sahibi olmanın işlevselliklerini, ikincisinde ise aile bağlarının göç tercihlerindeki, iş güvencesi ve eş seçimi konularındaki kritik önemini örnekler. Nitekim, İzmir Ermenilerinin göç etmeden önce sahip oldukları Avrupalı ve kozmopolit deneyim nedeniyle, diğer Ermenilerden farklı olarak kendilerini "kültürel sermaye"nin koruyucuları gibi gördük-

27 Lisette Kasbarian de Tateossian ile söyleşi, 2001 ve 2002.

leri çok açıktır. Ancak, kendi içlerinde tüm orta sınıf İzmir Ermenilerinin zengin elitler olmadıkları da ortadadır. Mevcut veriler, çoğu evlilik ve iş eğilimlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na mensup tüm Ermeniler arasında çok da büyük farklılıklar taşımadığını gösterir, fakat zengin elit sınıf arasında, diğerlerinin aksine ciddi farklılıklar mevcuttur.

İZMİR ELİTLERİ VE ERMENİ APOSTOLİK KİLİSESİ

Dinamik bir bakış açısıyla, Buenos Aires'teki kurumsal ağların yapılanmasında ve özellikle de Ermeni Apostolik Kilisesi'nde, İzmirli göçmenlerin etkisi göze çarpar. Burada, Wright Mills'in yaklaşımının ve onun klasik elit tanımının getirdiği belirli katkıların altını çizmek gerekir. Sosyolog Vilfredo Pareto'nun klasik çalışması, elitlerin ayrıcalıklı nitelikler sergileyen ya da belirli alanlarda özel kabiliyetlere sahip kişiler oldukları yönündeki anlayışı sürdürür. Onlar toplumun "asil" üyeleridir, çünkü sahip oldukları özel nitelikler onlara büyük bir güç ve prestij kazandırır. Pareto'nun "elitlerin dolaşımı" teorisine göre, onlarda mevkiye bağlılık kalıtsal olmak zorunda değildir, eski elitler ile alt sınıflardan yükselen yeniler arasında sürekli bir yer değişimi söz konusudur.²⁸

Bir başka analitik çalışmada, Gaetano Mosca, elitlerin, otantik toplumsal sınıfa –hâkim sınıfa– karışarak gücü elinde tutan bir azınlık tarafından şekillendirildiğini öne sürer. Elit sınıfın üyelerini birleştiren farklı bağlar bu grubun bütünlüğünü de sağlar. Bunun yanında, elitler, ekonomik anlamdaki güçlerini, kurmuş oldukları birliğin kötü organize olmuş çoğunluk üzerindeki ekonomik ve kültürel tahakkümü sayesinde güvence altına alırlar.²⁹

Sonuç olarak, C. Wright Mills, *The Power Elite* kitabında, Amerika'ya toprak sahiplerinin, büyük şirket yöneticilerinin, politikacıların ve yüksek rütbeli ordu mensuplarının hükmettiğini öne sürer.

28 Vilfredo Pareto, *The Rise and Fall of Elites: An Application of Theoretical Sociology*, Totowa, NJ: Bedminster Press, 1968.

29 Gaetano Mosca, *The Ruling Class*, Westport: Greenwood Press, 1939.

Kurumsal etki alanı anlamında en yüksek seviyeye ulaşmış ve bu sayede edindikleri bağlantılar ve ilişkilerle gücü elinde bulunduran bir elit sınıf meydana getirmişlerdir.³⁰ Bu yapıda insanlar mevkilerini sınıflarının en iyisi ya da seçilmiş kişileri olarak değil de ötekilere hükmederek elde ederler. Mills, gücü, yüksek mevki üzerinde yükselen bir sosyal yapıyla doğrudan ilişkili bir olgu olarak tasvir eder.

İzmir yerlileri yalnızca Ermeni Apostolik Kilisesi'nin kuruluşunda değil, aynı zamanda toplumsal hizmetler alanındaki kurumsal çalışmalarda da göz önündedirler. Örneğin, İzmirli bir kadın, La Calera'da (Cordoba bölgesinde) tüberküloz hastaları için bir ev kurulmasını desteklemiştir. İzmirli Ermeni Kilisesi Yönetimi'nde (IAIA) icra kurulu üyesi olarak yer almış ve bazı önemli pozisyonlara gelmişlerdir. Armen Bergamalı kısa süre sonra IAIA'nın başkanlığını üstlenmiş, Hrant Nigodyan ise kilisenin inşa edilmesinde sorumluluk almıştır.³¹ 1936-1937 döneminde, İzmirli arabuluculuk gibi alt komitelerde ya da yeni üyeler olarak icra kurulunda faaldi.³² Stepan Sukiassian kilisenin yapımı için kurulan heyete başkanlık etmiş ve Hrant Nigodyan da onursal başkan olmuştur.³³ Ayrıca pek çok İzmirlinin soyadı Kadın Kolları listesinde de yer alır.³⁴ Tahmin edileceği üzere, Bergamalı ailesiyle de ilişkileri olan İzmirli tanınmış ailelerin yanı sıra bu iki ismin çalışmalarını destekleyen ve gerçekleştirmesine yardımcı olan az bilinen başka aileler de vardı.

İKİ İZMİRLİ: ARMEN BERGAMALI VE HRANT NİGODYAN

“Sosyal sermaye”nin ne anlama geldiği, Kilikya ve Anadolu'dan gelmiş olan Ermenilerin büyük çoğunluğundan hangi yönde farkları

30 Wright Mills, *The Power Elite*, New York: Oxford University Press, 1956.

31 *Institucion Administrativa de la Iglesia Armenia*, zabıt no: 137, Kasım 1935.

32 IAIA zabıt kayıtları için bkz. no: 145, 151, 166, Mayıs, Haziran, Aralık 1936 ve no: 170, 172, Mart, Nisan 1937.

33 *age*, zabıt no: 165, Aralık 1936.

34 Bunlar arasında Nazik Nigodyan, Alicia Simonian Funduklian (Lisette'in İstanbul'da doğan büyükannesi), Lucy Kasbarian, Armenuhi Kasbarian ve Maria Caracach vardır.

olduğu, Armen Bergamalı ve Hrant Nigodyan'ın kendilerine sorulabilecekleri sorular mıydı? Bunun cevabı, başarılı bir ticaret kariyerinin, yerel ekonomik ve siyasi güç odaklarıyla ilişkiler kurmanın onları ayrıcalıklı bir konuma taşıdığı göç öncesi deneyimlerinde yatar.³⁵

Armen Bergamalı, 1889'da İzmir'de doğmuş, 1971'de Buenos Aires'te ölmüştür. Ailesinin olanakları sayesinde yüksek öğrenimini Cenevre'de sürdürmüştür. Daha sonra ise kendisini ticari faaliyetlere adayacağı Manchester'a gitmiştir. 1912'de, Bakırcıyan'ların işletmesinde çalışmıştır. 1914'te Buenos Aires'e ulaşmış, erkek kardeşine göre buraya Bakırcıyan firmasının ödenmemiş alacaklarını tahsil etmek için gelmiş, ancak daha sonra burada kalıcı olmuş, firmanın bir şubesini açarak başına geçmiştir. 1918'in başında kendisi gibi tanınmış bir şahsiyet olan Israel Arslan ile birlikte Ermeni Kilisesi Yönetimi'nin kurulması için çalışmıştır. Daha sonra da kurulan bu yönetime iki dönem boyunca başkanlık etmiştir: Bunlardan ilki 1935-1942 arası, ikinci uzun dönem ise 1951-1968 yılları arasındadır. 1968 yılında ise Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) görevi devralmıştır. Bergamalı, hatırı sayılır derecede büyük Arap topluluğuyla da sıcak ilişkileri sürdürmüş ve Banco Sirio-Libanes'in kurucularından olmuştur.³⁶ Ayrıca Tekstil İthalatçıları Birliği'nin de yönetim kurulu üyesidir. Bu dış bağlantılar, onun nasıl bir girişimci olduğunu gösteren kanıtlardır.

Hrant Nigodyan, 1882'de İstanbul'da doğmuştur, o henüz iki yaşındayken ailesi Hrant'ın eğitim alacağı ve ticaret hayatına atılacağı İzmir'e göç etmiştir (ailesi kendilerini İzmir'in yerlisi olarak görmektedir).³⁷ Şehrin Ermeni elit sınıfının faal üyelerinden biridir ve Ermeni cemaat meclisine başkanlık etmiştir. I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1919'da İzmir bölgesinde Yunan yönetimi kurulmadan önce, Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil etmesi için kurulan onur-

35 Bkz. *Hay getron*, özel sayı, 1936, Hrant Nigodyan'ın kiliseye yardım sözü vermesi nedeniyle anısına saygıyla.

36 *Guia de Sociedades Anonimas*, 1935-1936 ve *Guia de Sociedades Anonimas*, 1939-1940'a göre, Bergamalı bu bankanın bir üyesidir ve daha sonra da sekreteri olmuştur.

37 Oğlu Jorge Nigodyan ile söyleşi, 2002.

sal mecliste görevlendirilmiştir. Türklerin zaferiyle birlikte Yunan ordusunun ve yönetiminin 1922'de sınır dışı edilmesinden sonra, Nigodyan da şehri terk etmeye zorlanmış ve 1923'te, tekstil endüstrisinde gayet başarılı olacağı Arjantin'e göç etmiştir.³⁸ Son olarak da "onursal başkan" yapılmadan önce, kısa bir süre IAIA'nın icra kurulu üyeliğinde bulunmuştur.

Kurumsal kayıtlar ve vârislerinin sağladığı bilgilere göre, her iki saygın ismin de aynı sosyal çevrenin farklı kısımlarında faal oldukları ve toplumsal işlerde birbirlerini tamamladıkları açıktır.³⁹ Bergamalı, IAIA'ya başkanlık etmiş, Nigodyan ise aynı kurumda onursal düzeyde yöneticilik yapmış, hatta bu onun "milli hayırsever" olarak adlandırılmasını sağlamıştır. Muhtemeldir ki bu iki isim, diğer İzmirlileri de kilisenin icra kurulunda görev almaları ve destek olmaları konularında cesaretlendirmiştir. 1935'te Ermeni Devrimci Federasyonu, IAIA'nın icra kurulundaki mevkiler için rekabete girdiğinde koşullar değişmeye başladı (IAIA'nın kayıtları bu bağlamda çok kesin değildir) ve nihayetinde EDF 1968'de yönetimi devralmayı başardı.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, toplumsal çalışmaların ilk aşamasında, herhangi bir politik aidiyet belirtmeyen, gücünü yalnızca kendi kişisel itibarından alan paternalist ve patriyarkal bir "saygın kişi liderliği" söz konusuydu.⁴⁰ İkinci aşamada, saygın kişilerin liderliği, yerini saygı duydukları politik ilkeleri sadakatle savunan eylemcilerin liderliğine bıraktı. İlk aşamada, Armen Bergamalı ve Hrant Nigodyan politik rakiplerine mesafeli durdular. Maddi ve manevi kaynaklarını hemşerilerine hizmet etmek için seferber ederken, Arjantin'in siyasi meselelerine katılmasalar da dışs bağlantılarını kendi toplumları için belirli kazanımlar elde etmek için kullandılar. Kendilerinden daha az şanslı olan soydaşlarının yerel idare ile sorunlarını

38 Aşod Ardruni, *Daretsuys Harav. Amerigahayots* [Güney Amerika Ermenileri Yıllığı], Buenos Aires: Ararat Matbaası, 1943, s. 40-43.

39 Jorge Nigodyan, Rolando Bergamalı, Nana Magazian ve Lisette Tateossian'a müteşekkirim.

40 Nélida Boulgourdjian, "L'Église Apostolique arménienne à Buenos Aires. Le rôle des notables", Micel Bruneau vd., *Armeniens et Grecs en diaspora: Approches comparatives* içinde, Atina: Ecole Francaise d'Athens, 2007, s. 479-490.

çözmek, onlara ev ve iş bulabilmek için aracılık yaptılar. Toplumun kolektif bilincini güçlendirmeye çabaladılar ve manevi güçlerini, sahip oldukları maddi kaynaklardan da faydalanarak toplumu bir arada tutmak için kullandılar. Nigodyan ve Bergamalı kendilerini kabul eden toplumun koşulları içerisinde Ermeni köklerini koruyabilmek için büyük çaba gösterdiler. Stratejileri ise kimliğin yaşatılmasına yönelik olarak üretilen imgelemleri şekillendirirken aynı zamanda onları kabul eden ülkenin gereksinimlerine uyum sağlamaktı.

MÜMESSİL ŞİRKET: BAKIRCIYAN TİCARETHANESİ

The Bakirgian Company, gerek Güney Amerika'daki Ermenilerin toplumsal yaşamındaki rolü gerek tekstil sektöründeki ekonomik önemi nedeniyle kapsamlı bir incelemeyi hak eder. Bu çalışmada kapsamlı bir inceleme imkânımız olmasa da, yine de kısaca hikâyesinden bahsetmek gerekir. The Olivo and Bakirgian Company, 1847'de Manchester'da kurulmuştur. Olivo'nun ölümünden sonra Marco Bakirgian, onun hisselerini vârislerinden satın almıştır.⁴¹ Bu doğrultuda şirket 1920'ye kadar İzmir, İstanbul, Kahire ve Buenos Aires'te şubeler açarak büyümüştür. 1922'deki İzmir felaketinin ardından, şirket İngiltere'deki faaliyetlerine ağırlık vermiş ve temsilciliklerini Atina, Berlin ve Buenos Aires'e kaydırmıştır. En son temsilcilik, aynı zamanda genel müdür olan ve şirketi 1971 yılında emekli olana kadar yöneten Armen Bergamalı tarafından 1914'te açılmıştır. The Bakirgian Company, tekstil alanında⁴² faaliyet yürü-

41 Loris Kuyumcuyan'a göre, *Memoires*, c. 2, s. 37, "Zacaria [Bakırcıyan] İzmir'e tekstil ürünleri ithal etmek için Manchester'a gider. Manchester'da 1847 yılında kendi şirketini kurmuş olan Marco Olivo ile orada tanışır. 1856'da Marco Olivo ve Bakırcıyan kardeşler (Bedros, Nazareth ve Zacaria) ortak olurlar, ölümünün ardından ise vârisleri hisselerini Bakırcıyanlara satar ve Olivo ve Bakırcıyan olarak kurulan şirket bundan böyle sadece Bakırcıyanlara ait olur. Bedros'un oğulları Agop ve Marco yüzyılın sonuna kadar Manchester'da kalırlar. Southport'ta yaşayan babam Ohan da her gün Manchester'daki ofise trenle gidip gelmiştir."

42 Ek olarak, İzmir'in yerlisi olan ve tekstil işiyle uğraşan Diarbekirian ailesi ("Danubio" Company) ve Tchinnosian ailesi (Algodonera Textil Argentina) de vardır. Kevork Tchinnosian, 1930'da Arjantin'e gelmiş ve beş yıl sonra kendi şir-

ten basit bir Ermeni şirketi değildi, bu alandaki en önemli şirketlerden biriydi. 1943 yılında, Arjantin'de on iki, Şili, Peru, Uruguay ve Venezuela'da da birer şubesi vardı.

Güney Amerika'daki şubelerin başında ya da yönetici pozisyonlarında Bakırcıyan ve Bergamalı aileleriyle ilişkili kişiler vardı.⁴³ Bakırcıyan ailesinin üyeleri dışında, pek çok şube İzmir'in yerlileri tarafından yönetiliyordu,⁴⁴ ayrıca daha alt kademelerde çalışan ve İzmirli olmayan Ermeniler de vardı.⁴⁵

SON DÜŞÜNCELER

Bu çalışma, Buenos Aires'teki İzmirli Ermeni göçmenlerin müstesna rollerini ele almıştır. Elde edilen sonuçlar şöyle sıralanabilir:

1) Grubun, özellikle Ermeni Kilisesi Yönetimi (IALA) gibi toplumsal kurumların ve ağların kurulmasında Ermeni toplumunun nitelikli elitleri olarak belirleyici rolleri vardır.

2) Grubun faal varlığı ve nitelikli çekim gücü, aralarında kültürel ve sembolik sermaye konusundaki kariyerleri göçmenlik öncesine dayanan, ticaret ve finansta sağladıkları sermayeyi iş yerindeki yönetimlerini pekiştirmek ve aynı zamanda uygun sosyo ekonomik

ketini kurmuştur, adının bir hayırsever olarak anılması ise ancak sonraki yıllarda olur. Bkz. Ardžruni, *Daretsuys*, s. 248.

43 Montevideo, Uruguay şubesi 1924 yılında kurulmuş ve Armen'in kardeşi Krikor Bergamalı tarafından yönetilmiştir. Şili'de ise ilk olarak Marco Bakirgian'ın eşi Agavni Kouyoumdjian bağlantısı ile Kouyoumdjian ailesinden olan (yazar Michael Arlen de bu aileden gelir) Boris Kouyoumdjian işleri yürütür. Onu, Marina Bakirgian'ın oğlu olan ve evliliği dolayısıyla Bakirgian ailesiye de akraba olan Loris Kuyumcuyan takip etmiştir. Bkz. Kouyoumdjian, *Memoires*, c. 2, s. 28-30; idareciler hakkında bkz. s. 24-27.

44 Buenos Aires şubesinde Khosrov Kalustian ve Aram Guzelian, Bahia Blanca şubesinde Boghos Magazian, Cordoba şubesinde Agop Ohanian, Mendoza şubesinde Ohan Ohanian ve Eduardo Boubli. Şili şubesi Loris Kuyumcuyan tarafından yönetilmekte, Garo Nazaretian ve Lazaro Valavanian ise onunla birlikte çalışmaktadırlar.

45 Ermeni çalışanların bazı kişisel belgelerine ulaşmak için izni almama yardım eden Peter Kouyoumdjian'a müteşekkirim.

bağlantılar, görünürlük ve itibar elde etmek için kullanan isimleri kendilerine bağlamıştır.

3) Bu faktörler, grubu etkin araçlar, kurumlar ve sürdürülebilir amaçlara uygun yöntemler geliştirmek konusunda güçlendirmiştir.

4) Bu grubun Ermeni Apostolik Kilisesi ile kurduğu kararlı ve ayrıcalıklı ortaklık dışında Ermeni toplumu ve ötesinde genel olarak toplum düzeyindeki eylemlerinde herhangi bir politik angajmanın ya da partizan görüşün olmadığını altı çizilmiştir.

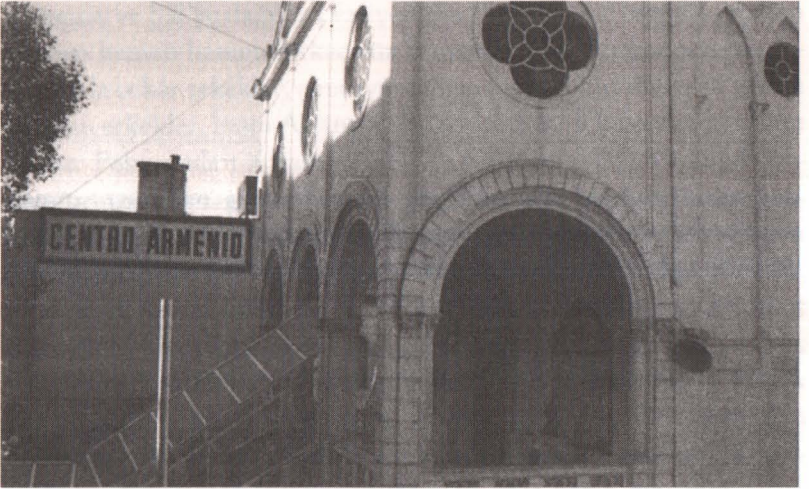
İzmirlilerin mevcudiyetinin, paternalist ya da patriyarkal önemli karakterlerin herhangi bir politik aidiyet belirtmeden, yalnızca kişisel itibarlarından kaynaklanan liderliği biçiminde tecelli ettiği öne sürülmüştür. Bu paternalist liderlik, ikinci aşamada yerini sadakat duydukları politik organizasyonların yönlendirmeleriyle hareket eden politik eylemci liderliğe bırakmıştır. Belirli koşullarda, İzmirli-ler iş olanağı yaratmak ya da toplum üyelerinin barınma ihtiyaçlarına yardımcı olmak için yerel otorite ile arabuluculuk yapmayı sürdürmüşlerdir.

Süreç içerisinde homojenleşme karşıtı eğilimin zayıflamasıyla, Ermeni Apostolik Kilisesi'ne yakın bilinen isimler ve aile bağları nedeniyle toplumsal çalışmalarda etkin olanlar dışında, pek çok İzmirlinin sonraki hayatı onları Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı kesimlerinden gelmiş olan soydaşlarına yaklaştırmıştır. Bu nedenle, ilişkisel bir olgu olarak ayrıcalıklı elitlerin gücünü ve sosyal işlevini gözlemlerken bir yandan da heterojenleşmenin tarihsel yönlerine, yapılarına karşı özenli bir biçimde odaklanmak gereklidir.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

Surp Krikor Lusavoriç (San Gregorio)
Katedrali, Buenos Aires

Ermeni Kültür Merkezi (Centro Armenio), Buenos Aires

Küçük Asya'dan Río De La Plata'ya: İzmir ve Güney Amerika Ermenilerinin Kökenleri

Vartan Matiossian

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin yaşamında İzmir'in rolü, İranlı Ermeniler açısından Nor Cuğa ya da Yeni Culfa'nın rolüne oldukça benzer. Nüfusu az olsa da, İzmir Ermeni toplumu imparatorluğun ekonomik haritası üzerinde varlık göstermeyi ve özellikle 17. yüzyıldan itibaren Avrupa ile yakın bağlar kurmayı başarır. Hepsinden önemlisi, Batı Ermeni kültürünün canlanması için uygun ortamı hazırlar.

Güney Amerika'daki Ermeni toplumları esas olarak soykırım sonrası koşulların bir sonucudur. 1909'dan önce, Arjantin, Brezilya, Uruguay ve Şili'ye dağılmış vaziyette ve herhangi bir örgütlü yapıdan yoksun hemen hemen birkaç yüz Ermeni vardır. Sonrasında ise, çoğunlukla bekâr erkekler, ama aynı zamanda evli olup ailelerini geride bırakan erkekler, başta Arjantin olmak üzere bu ülkelere göç etmeye başlar. Peki, neden Arjantin? 1870'ten sonra, ABD, Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelen Ermeni göçünün ana merkezi konumundadır. Ancak ABD hükümeti, Ermeni göçmenlerin yüzde 40'ının gözkapaklarında kabarcıklanma ve iltihaplanmayla kendini gösteren ve körlüğe neden olabilen trahom hastalığını taşıdığını tespit edince kontrolleri sıkılaştırır. 1897 yılında Kongre'den çıkan bir kararda, trahomun "tehlikeli bir bulaşıcı felaket" olduğu belirtilir ve büyük bir potansiyel göçmen grubuna sınırlar kapatılır.¹ Ortadoğu'dan Arjantin'e göçün o dönemde artması bir tesadüf değildir. Yönetmelikler daha esnek, ulaşım ucuzdur ve göze batan bir etnik seçim uygulaması yoktur. 1905'ten sonra, Arjantin Ortadoğulu göçmen

1 Robert Mirak, *Torn Between Two Lands. Armenians in America 1890 to World War I* (Cambridge MA: Harvard University Press, 1983), s. 40-42.

sayısında ABD'yi geride bırakır ve 1904 ile 1913 arasında yalnızca elli altı kişiyi sağlık sorunları nedeniyle geri çevirir.² Böylece, ABD tarafından *no bono* ilan edilen, çoğunluğunu Arapların oluşturduğu büyük göçmen kitlesi içindeki az sayıdaki Ermeni Arjantin'e yerleşir.

1909'da, çoğunluğu Kayseri ve civar köylerinden, bir bölümü da Kilikya'dan (genellikle Antep ve Hacın) gelmiş olan bu Ermeniler, İzmir'le ilk olarak ve ilginç bir biçimde çok uzaklardaki Buenos Aires'te tanışacaklardır. Yeni gelenler kendilerini, yerel dili bilmedikleri, cemaat yapılarının desteğinin olmadığı yabancı bir ortamda bulurlar. Arap yerleşimciler örneğini takip ederek önce Buenos Aires'in merkezinde yer alan, Başkanlık Sarayı'nın hemen yanı başında bulunmasına karşın şehrin en fakir kısımlarından biri olan "Türk mahallesi"ne yerleşirler. Buluşma noktası olarak da, Yahudilerin "Rum'un Kahvesi", Ermenilerin ise "İzmirli Yahudi'nin Kahvesi" olarak adlandırdığı mekânı seçerler. Kahvenin sahibinin Isaac Isjaqui olduğu 1990'lı yıllarda ortaya çıkar; Girit doğumlu bir Yahudi olan Isaac Isjaqui uzun süre İzmir'de yaşadıkdan sonra Buenos Aires'e yerleşmiş ve 1936 yılına kadar kahveyi işletmiştir.³

BAKIRCIYAN TİCARETHANESİ VE GÜNEYE YAPILAN ERMENİ GÖÇÜ

İzmir ve Güney Amerika arasındaki doğrudan ilişkiye değinmeden önce, 19. yüzyıla, özellikle de Manchester'a gitmek gerekir. 1835'ten itibaren, İzmirli tüccarlar İngiltere'nin tekstil pazarında başarılı işler yaparlar. Ana şirketlerinin şubelerini açarak iki ülke arasında mekik dokur, bu sayede şehirde epey güçlü bir yer edinirler.

2 Ignacio Klich, "Criollos and Arabic Speakers in Argentina: An Uneasy Pas de Deux," ed. Albert Hourani ve Nadin Shehadi, *The Lebanese in the World: A Century of Emigration* içinde (Londra: I.B. Tauris, 1992), s. 269-71.

3 H. Barkev[yan], "Hay Getronı yev kağıdı" [Ermeni Merkezi ve Toplumu], *Hay Getron* (Kasım 1933), s. 8, Narciso Binayan Carmona, *Entre el pasado y el futuro: Los armenios en la Argentina* (Buenos Aires: yayımcısı yok, 1996), s. 75. "İzmirli Yahudi"nin kimliğine ilişkin, bkz. Héctor I. Cohen Isjaqui'nin editöre yazdığı mektup, "El café de la calle 25 de Mayo," *Todo es Historia* (Kasım 1992), s. 97.

Bu tüccarlardan biri de Marco Olivo'dur, 1849'da kendi adını taşıyan bir şirket kurar.⁴ Manchester'a ikinci göç dalgası Hovhannes Ispartalyan adlı bir diğer önemli tüccarı getirir ve şirket Olivo-Spartalian adını alır.⁵ 1865 ile 1875 arasında, şehrin önde gelen işletmelerinden biri olur.⁶ 1881'de, Bakırcıyan soyadlı üç kardeş, Bedros, Nazaret ve Zakarya, Olivo Ticarethanesi'ne ortak olurlar, 1978'e kadar faaliyetini sürdürecektir olan bu şirketin adı da "Olivo and Bakirgian" olarak değiştirilir.⁷ 1910'da, Marco Bakırcıyan (1884-1957) şirketin idaresini babası Nazaret'ten devralır.⁸ On sekiz yaşında, Manchester Ermeni Kilisesi bölgesel kurulu üyesi (1902-04) ve Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin (AGBU) yeni kurulan şubesine üye olur.⁹

Marco'nun kuzeni Armen Bergamalı (1889-1971), aile şirketine çalışmaya 1912'de başlar. Bergamalı İzmir'in bir başka saygın ailesine mensuptur. Yesayan-Bergamalıyan Şirketi 19. yüzyıl boyunca şehirdeki Avrupalı tekstil imalatçıların en önemlileri arasındadır.¹⁰ Armen 1914'te Buenos Aires'e gönderilir ve dört yıllık piyasa araştırmasının ardından, 1918'de Bakırcıyan Ticarethanesi'nin ithalat-ihracat şubesini kurar.¹¹ Şirket sonraki birkaç yıl içerisinde Ar-

4 Joan George, *Merchants in Exile; The Armenians in Manchester, 1835-1935* (Londra ve Princeton: Gomidas Institute, 2002), s. 49.

5 Muşeg Yebisgobos [Seropyan], *Mançestri hay kağutı* [Manchester Ermeni Toplumu] (Boston: Azk, 1911), s. 22.

6 H.G.M. [Harutyun G. Mirmıryan], *Turkahayots hin vacaraganutyunı yev vacaragank* [Türkiyeli Ermenilerin Eski Ticareti ve Tüccarları] (İstanbul: Sakayan, 1908), s. 74

7 George, *Merchants in Exile*, s. 101-02

8 Bakırcıyan, Michael Arlen'in kız kardeşi Ağavni Kuyumcuyan ile evlenmiştir. 1920'de, kayınbiraderinin basılan ilk romanı *The London Venture*'in nüshalarının çoğunu, desteğinin bir göstergesi olarak satın alır. Bundan yirmi yıl sonra bu kitaplar Bakırcıyan'ın "ticari hisselerinin olduğu" Buenos Aires'teki bir toptan satış yerinde ortaya çıkar. Bkz. Michael J. Arlen, *Exiles* (New York: Farrar and Giroux, 1970), s. 65

9 George, *Merchants in Exile*, s. 129, 134.

10 Hagop Kosyan, *Hayk i Zmürniya yev i şıçagays* [İzmir ve Civarındaki Ermeniler], c. 2, (Viyana: Mikhitarian, 1899), c. 1, s. 289.

11 Mary Estela Djordjalian de Minoian, "La comunidad armenia de Berisso y su escuela", ed. Vartan Matiossian, *Los armenios en América del Sur. Primera Jorda-*

jantin'de on iki şube, Şili, Peru, Venezuela ve Uruguay'da da birer şubeyle Güney Amerika'da büyük bir itibar elde eder. Buenos Aires şubesi 1928'de Bergamalı'nın hem başkan yardımcısı hem de genel müdür olduğu bir anonim şirkete dönüşür.¹² Bakırcıyan ailesinin diğer akrabaları Güney Amerika'daki çeşitli şubelerin müdürü olurlar: Buenos Aires'te Sarkis Simsaryan¹³, Santiago'da Peter ve Loris Kuyumcuyan, Cordoba'da Hagop Ohanyan, Montevideo'da Krikor Bergamalı¹⁴, ve diğerleri. Babası daha önce İzmir'de Bakırcıyanlarla iş yapmış olan on sekiz yaşındaki İsdepan Zarigyan, 1932'de Caracas'ta Bakırcıyan Ticarethanesi ile "Zarikian & Cia" şirketi olarak ortaklık kurar.¹⁵ 1919'dan 1939'a kadar olan dönemde, Bakırcıyan Ticarethanesi tekstil alanında Buenos Aires pazarına hükmeder. Talep o kadar fazladır ki, şirket, müşterilerinin sayısını sınırlandırmak zorunda kalır.¹⁶

Öte yandan Bergamalı, güçlü Arap burjuvazisiyle de ilişkilerini geliştirir. 1925 yılında Arjantinli-Arap sermayedarların kurduğu Banco Sirio-Libanes del Rio de la Plata'nın ortağı, 1941 yılında da bankanın yönetim kurulu üyesi olur. Ayrıca, 1937 yılında Suriyeli ve Lübnanlı elitlere sosyal ve sportif olanaklar sunmak için kurulmuş olan Honor y Patria Kulübü'nün ilk mütevelli heyetinin otuz üç üyesinden biridir.¹⁷

nas de Estudio içinde (Buenos Aires: Instituto de Investigacion Armenologica, 1991), s. 42.

12 George, *Merchants in Exile*, s. 183; Aşod Ardruni, *Daretsuys harav. Amerigahayots* [Güney Amerika Ermenileri Yıllığı] (Buenos Aires: Ararat Matbaası, 1943), s. 244.

13 George, *Merchants in Exile*, s. 219.

14 Ardruni, *Daretsuys*, s. 271, 331, 346.

15 Esteban Zarikian, *From Dust to Gold* (yayın yeri ve yayımcısı yok, 2001), s. 27-28.

16 Narciso Binayan, *La colectividad armenia en la Argentina* (Buenos Aires: Alzamor Editores, 1974), s. 94.

17 Ignacio Klich, "Arab-Jewish Coexistence in the First Half of 1900's Argentina: Overcoming Self-Imposed Amnesia", ed. Ignacio Klich ve Jeffrey Lesser, *Arabic and Jewish Immigrants in Latin America: Images and Realities* içinde (Londra ve Portland: Frank Cass, 1998), s. 6.

ARMEN BERGAMALI VE GÖÇ DALGASI

Armen Bergamalı, elli yıl boyunca ana figürlerinden biri olarak kaldığı Ermeni toplumuyla derinden ilgilidir. 1918'de bir çatı örgüt olarak kurulan ve bünyesinde farklı mezhepleri, siyasal partileri ve AGBU'yu [Ermeni Genel Hayırseverler Birliği] barındıran Ermeni Milli Birliği'nin 1920'de kapanmasından sonra Buenos Aires'teki küçük Ermeni toplumu (1000 kişi) bir yıl sürecek bir krize girer. 1921 yılının Kasım ayında gerçekleşen müzakerelerin ardından, on sekiz kişi 7 Aralık'ta "Arjantin Ermeni toplumunda milli ve dini duyguları canlı tutmak ve hem maddi hem de manevi ihtiyaç içinde olan toplum üyelerine yardım etmek amacı güden bir cemiyet kurmak" konusunda anlaşılır.¹⁸ Cemiyetin başlangıçta *Hayots dun* (Ermeni Evi) olan adı *Hay kağutayin getron* (Ermeni Toplumu Merkezi) olarak değiştirilir ve aralarında Bergamalı'nın da yer aldığı beş kişilik komite tarafından hazırlanan iç tüzüğü 25 Ocak 1922'de kurucu meclisin oyuna sunulur. Genel kurul 7 Mayıs 1922'de icra komitesini seçer ve Bergamalı komitenin ilk başkanı olur.¹⁹

Bergamalı, Ermeniler açısından son derece hassas bir dönemde bu mevkiye gelir. Bağımsız Ermenistan Cumhuriyeti 1920 yılının sonunda Sovyet Ermenistanı olmuş, Kilikya'daki Fransız himayesi sona ermiş ve Ermeniler 1920-21'de bölgeden sürülmüştür. Bundan yalnızca birkaç ay sonra da İzmir ateşe verilecektir. On binlerce göçmen için Güney Amerika hayatlarını yeniden kurabilecekleri bir alternatif olarak belirmiştir. ABD Mayıs 1921'de Acil Kota Yasası'nı geçirmiş ve bunun sonucunda Ermeni göçü ciddi biçimde azalmıştır.

Nisan 1922'de İzmir basınında Brezilya hükümetinin Ermeni çiftçileri ve ailelerini göçmenliğe kabul ettiğine dair bir ilan yayımlanır. Bu ilanda Brezilya hükümetinin Napoli'den sonraki deniz yolculuğunun ücretini karşıladığı, ülkeye varır varmaz göçmenlere konut,

18 İ.A. [İsrael Arslan], "Te inçbes dznay H. A. Y. Hokapartzutyunı" [H. A. Y. (Ermeni Apostolik Kilisesi) Mütevelli Heyeti Nasıl Doğdu], *Hay getron* (Haziran 1942): 91.

19 *Artzanakrutyan domar hay kağutayin getroni* [Ermeni Toplumu Merkezinin Kayıt Defteri], 16 Mayıs 1922.

yiyecek ve iş sunduğu belirtilir.²⁰ Bu konu İzmir'deki Ermeni Cismani Meclisi'nin Mayıs 1922'deki toplantısında değerlendirilir. Bazı üyeler, Brezilya'nın cemaat yaşamına pek az elverişli ya da tamamen elverişsiz özelliklere sahip devasa bir ülke olduğu ve aşırı sıcak havanın göçmenlerin sağlığına zararlı olacağı yönünde uyarıda bulunarak buna şiddetle karşı çıkarlar. Buna ek olarak, Brezilya'nın zaten her zaman işgücüne ihtiyaç duyduğunu ve elverişsiz hava koşulları nedeniyle de başka ülkelerden daha yüksek maaşlar vermeye hazır olduğunu belirtirler. Lehte ve aleyhte görüşler dinlendikten sonra Meclis, Batı Ermenilerinin çıkarlarını temsil eden Paris merkezli Milli Heyet'e danışma kararı alır.²¹ Başepiskopos Ğevont Turyan, heyet başkanı Kapriyel Noradungyan'a 5 Mayıs 1922'de şunları yazar:

Yerel gemi taşımacılığı şirketinin temsilcisi olan tanınmış bir Ermeni acentası, geçenlerde Ermenilere bir çağrıda bulunarak Brezilya'ya gitmelerini teşvik etti. İlk geminin İzmir'den kalkıp doğrudan Brezilya'ya gideceği ve 1.500 göçmen taşıyacağı, bundan sonraki öbür gemilerin ise her 12-15 günde bir İstanbul, Pire ve Kıbrıs'tan vs. kalkacağı belirtildi.

Pek çok göçmen adayının çoktan kayıt yaptırdığını ve ilk katilede yer almayı beklediğini öğrendik.

Bu mesele kafa karıştıncı bir hal aldığı ve basında lehte ve aleyhte görüşler çıkmasına yol açtığı için, göçün önüne geçmenin ya da buna izin vermenin bizim yetki alanımızın dışında kaldığı kanaatine vardık. Bu sebeple, meseleyi Zat-ı Âlinize arz etmeyi ve gerekli gördüğünüz takdirde bir talimatınız var mı diye sormayı uygun bulduk.²²

Noradungyan, 16 Haziran'da gönderdiği cevapta, hem Ermenistan Cumhuriyeti Heyeti hem de Milli Heyet, bağımsız Ermenistan'ın ve 1920 tarihli Sevr Antlaşması uyarınca verilen toprakların

20 H. Şahum, "Zadgagan nıver mı hay kağtagannerun" [Ermeni Göçmenlere Pas-kalya Hediyesi], *Arevelyan mamul*, 16 Nisan 1922, s. 4.

21 "Azkayin gyank" [Milli Yaşam], *Hayasdani goçnag* (10 Haziran 1922): 762; "Brazilyo kağı yev Azk. badviragutyunı" [Brezilya'ya Göç ve Milli Heyet], *Vergiçin lur*, 29 Haziran 1922, s. 3.

22 Ermenistan Ulusal Arşivi (EUA), Tarih Bölümü, dosya no 430, katalog 1, klasör 738.

kaybının telafisi olarak Türkiye’de bir “Ermeni Yurdu” kurulması hedefini gözettileri için, göçün tercih edilmemesi gerektiğinin altını çizer.²³ Aynı konu İzmir’deki Ermeni Cismani Meclisi’nin yukarıda bahsedilen Mayıs toplantısında da gündeme gelmiştir: “Sonuçta, Milli Yurt projesinin benimsenme olasılığı dikkate alınmalıdır; bu nedenle Ermenilerin Brezilya’ya göçü bu amaca zarar verebilir.”²⁴ Episkopos Çevont’a cevabında Noradungyan şöyle yazmıştır:

Bu sorunu ciddi bir biçimde değerlendiren ve Brezilya’ya gitmiş olan Rus göçmenlerin son zamanlarda beklenmedik zorluklara maruz kaldıklarını ve köle gibi çalıştırıldıklarını dikkate alan heyetimiz, Ermeni göçmenlerin nasıl karşılanacağına ve nereye yerleştirileceklerine dair kesin ve belgeye dayanan bilgi de olmadığından, Brezilya’ya göçün teşvik edilmesini uygun bulmadığını Episkopos Hazretlerine söylemeye kendini mecbur hissetmektedir. Bunun yanında, kısa zamanda bir Milli Yurt edinme ve geride kalanları en iyi örgütlenmeye burada bir araya getirme umudumuz olduğu için Ermeni soydaşlarımızın orada-burada dağılmış halde olmalarının tavsiye edilmeyeceğini elbette anlıyorsunuzdur.²⁵

Peki bu Brezilya projesinin ardındaki motivasyon nedir? 1922’de Peder Mikayel Bizmanyen (Ermeni soyadına rağmen köken olarak Suriyelidir), São Paulo ve Rio de Janeiro’yu inceleme amacıyla do-laştıktan sonra, elli Ermeni aileye devlet destekli göçmenlik olanağı sağlanması için Brezilya Tarım Bakanlığı’na dilekçe verir. Ama yerel Ermenilerin hiç haberdar olmadığı bu teklif kâğıt üzerinde kalır.²⁶

Eylül 1922’deki İzmir felaketinin ardından, Osmanlı İmparatorluğu’nda hayatta kalan Ermenilerin dağılması meselesi nihai şeklini alır. Milli Heyet’in politikası bir gün içerisinde değişir. Bundan böy-

23 “Azkayin gyank”, *Hayasdani goçnag* (29 Temmuz 1922): 991.

24 *ay*, (10 Haziran 1922): 762.

25 EUA, Tarih Bölümü, dosya no 430, katalog 1, klasör 860. Bu mektupların İspanyolca tercümesi için bkz. Vartan Matiossian, “Documentos inéditos sobre la inmigración armenia a Sudamérica”, 1. bölüm, *Sardarabad*, 23 Şubat 2000, s. 6.

26 Yeznig Vartanyan, *Brazilyo hay kağıtı* [Brezilya Ermeni Toplumu] (Buenos Aires: Sipan Press, 1948), s. 97.

le heyet tüm dikkatini evsiz kalan sığınmacıların yerleştirilmelerine verir. Güney Amerika'ya yerleştirilmeleri konusunda, heyetin İspanya Kralı XIII. Alphonso'ya başvurmuş olduğu düşünülebilir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki insani yardım faaliyetleriyle dünya çapında tanınmış olan kral, söylendiğine göre, aynı yılın ekim ayında Bolivya devlet başkanına yazdığı bir mektupta bu konuya değinir.²⁷

13 Kasım 1922'de, Milli Heyet, Manchester Ermeni toplumu Temsilciler Kurulu başkanı Karnig Fundukliyan'a yazar ve ABD, (kısıtlayıcı göç yasalarıyla) Avustralya, Kanada gibi göçmenlerin toplu olarak yerleştirilmesinin önünde engeller olan ve Ermenilerin "Asyalılar" olarak görülüp reddedildikleri potansiyel birkaç göç noktasının olumsuz yanlarını belirtir. Bu nedenle tek olasılık Güney Amerika olarak görünmektedir. 28 Kasım'da Milli Heyet genel sekreteri Hayk Berberyan Manchester başepiskoposu Krikoris Balakyan'a şunları yazar:

Bir kez daha Zat-ı Âlilerinin [Noradungyan] tavsiyesi üzerine size yazarken, Papa Hazretlerinin Güney Amerika devletleri Venezuela, Bolivya, Şili, Brezilya ve Arjantin'e çağrıda bulunarak Ermeni sürgünleri misafir etmelerini belirttiğini bilginize sunarım. Henüz Arjantin yanıt vermemiş olsa da, öbür ülkelerin bir kısmı makul sayıda Ermeni göçmeni kabul etmeye ve onların yol masraflarını karşılamaya gönüllü olduklarını bildirmişlerdir.

Şu anda Milli Heyet, Türkiye'den gelen sürgünleri, Milli Yurt sorununa kesin bir çözüm bulunana kadar, geçici olarak Balkan ülkelerine yerleştirmek için uğraşmaktadır.

Elbette bu durum, atayurdumuzda bir Milli Yurt kurma umudumuzun hepten yitip gittiği anlamına gelmez. Bu amaçla Lozan Kongresi'nde her türlü çabayı harcayacağız, öte yandan heyet çözüm elde etmek için tüm olası çareleri aramayı sürdürecektir. Ancak tüm bunlar, gerekli tetkiklerin ve hazırlıkların her ihtimale karşı bugünden itibaren yapılmasına engel değildir.²⁸

27 Kralın mektubuyla ilgili haber metinleri için bkz. Nélida Boulgourdjian-Toufeksian, "Los armenios en Buenos Aires": *La reconstrucción de la identidad (1900-1950)* (Buenos Aires: Centro Armenio, 1997), s. 181.

28 Her iki mektup için bkz. EUA, Tarih Bölümü, dosya no 430, katalog 1, klasör

Milli Heyet, daha önce de 13 Kasım'da bu tetkikler için Fundukliyan'dan yardım talebinde bulunmuştur:

Arjantin ve Brezilya halen bakidir. Sizden bu ülkelerle ilgili gerekli araştırmayı, Bay Bakırcıyan ve diğerlerinin irtibatları ve topladıkları malumat yardımıyla oradan yürütmenizi rica ediyoruz. Bilinmesi gerekenler:

1. Kaç göçmen alabilirler?
2. Onları tek bir yere yerleştirebilirler mi?
3. Masrafların tamamını ya da bir kısmını karşılayabilirler mi?
4. Göçmenlerimize kendi hayatlarını kazanacak duruma gelene kadar yardım edebilirler mi?
5. Yetimleri bir arada barındırıp onlara eğitim verebilecek bir yer sağlayabilirler mi?²⁹

Arjantin'in tüm bu taleplere vermiş olduğu dolaylı yanıt, Buenos Aires Ermeni Toplumu Merkezi'nin 27 Aralık 1922 tarihli zabıtlarında, aşağıda alıntılanan şekilde yer alır:

Fransız büyükelçinin mektubunu okudular. Büyükelçi kendisine gönderilen resmi mektuba verdiği yanıtta, Dışişleri Bakanlığı ile yaptığı görüşmenin hiçbir sonuç vermediğini söylemiş ve Arjantin hükümetinin mali bakımdan kendi başının çaresine bakacak göçmenleri bile kabul etmek istemediğini eklemiştir.³⁰

Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması ile birlikte Ermeni Sorunu'nun da üstü örtülür. Sığınmacılar ve onların Yeni Dünya'ya yerleştirilmeleri yeniden çok tartışılan bir mesele haline gelir. İstanbul basınında saygın bir gazeteci olan Püzant Keçyan, Güney Amerika seçeneğine itiraz eder: "Orası çok uzak, tekinsiz ve hayatta kalan Ermenilerin yerleştirilmesi açısından emniyetsiz bir yer."³¹ Ancak günlük *Verçin lur* [Son Havadis] gazetesinin editörü Hagop Der Hagopyan, "yeni bir atayurdu"nın gerekliliğinden dem vurur ve İzmir'den

987. Eksiksiz İspanyolca çevirisi için bkz. Matiossian, "Documentos inéditos", 2. bölüm, *Sardarabad*, 1 Mart 2000, s. 6.

29 EUA, Tarih Bölümü, dosya no 430, katalog 1, klasör 987.

30 *Arşanakrutyan domar* [Kayıt Kütüğü], 27 Aralık 1922.

31 Püzant Keçyan, "Orvan khntiri: Ur bidi erta ays joğovurtı?" [Günün Sorusu: Bu İnsanlar Nereye Gidecek?], *Verçin lur*, 13 Ekim 1923, s. 1

Buenos Aires'e giden Yahudilerin orada yeniden güçlü bir toplum geleneğini kurdukları örneğini verir.³²

Bu esnada, yapılan tartışmaların aslında binlerce sığınmacının ölüm-kalım mücadelesine neredeyse hiçbir etkisi yoktur. Osmanlı İmparatorluğu'nun için için yanan küllerinden ilk kaçanlar Kasım 1922'de Buenos Aires'e varırlar. Altı ay içerisinde göçmen sayısı 420'yi bulur. Pek çoğu geçici olarak Ermeni Toplumu Merkezi'nin salonunda barındırılır,³³ burası yeni gelen ve ev tutmaya yetecek parası olmayanların ilk durağı haline gelir.³⁴

Göçmenler gümrükte Toplum Merkezi'nin sekreteri Israel Arslan ya da Bakırcıyan Ticarethanesi'nin bir çalışanı tarafından karşılanır. Göç Müdürlüğü tarafından gayet iyi tanınan Armen Bergamalı, çalışanlarından Damaso del Campo'yu yeni göçmenleri taşıyan bir gemi limana ulaştığında kendisine haber vermesi için görevlendirmiştir.³⁵

Genel olarak Arjantin Ermeni toplumunun durumu o günlerde basının aktardığı gibi "iyi" olmaktan uzaktır,³⁶ ancak şüphesiz yeni gelenlerin halinden daha iyidir. Arjantin hükümeti göç politikası teamülleri gereği yeni gelenleri iş bulana kadar birkaç günlüğüne Göçmen Otel'i'nde barındırmayı kabul etmez, çünkü Ermeniler "Asyalı" olarak kaydedilmiştir ve otel yalnızca Avrupalılara ayrılmıştır.³⁷ Bu nedenle Toplum Merkezi onları yerleştirebilmek için düzenlemeler yapar, böylece göçmenler merkezin salonunda, ayrıca Salvati- on Army'den [Selamet Ordusu] kiralanmış iki binada geçici olarak barınma olanağı bulurlar. En sonunda ise kendilerine kalacak bir yer aramaya başlarlar. Merkez bunun masrafını Bakırcıyan Ticaret-

32 Hagop Der Hagopyan, "Nor Hayreniki mı hamar" [Yeni Bir Atayurdu İçin], *Verçin lur*, 15 Ekim ve 29 Ekim 1923, her ikisinde de s. 1.

33 Arslan, "Te inçbes dznay", s. 93.

34 Bkz. Garabed Keşişyan, "Namag Buenos Airesen" [Buenos Aires'ten Mektup], *Hayasdani goçnag* (3 Haziran 1924): 718; M. Oşin, "Kani mı barz khosker Arjantin egoğnerun" [Arjantin'e Gelenlere Bazı Basit Nasihatler], *Panvor-Pariz*, 15 Şubat 1925, s. 2.

35 Minoian, "La colectividad armenia de Berisso", s. 43.

36 "Azkayin gyank", *Hayasdani goçnag* (27 Ocak 1923): 99.

37 Artzanakrutyan domar [Kayıt Kütüğü], 29 Kasım 1922.

hanesi'nin mali desteğiyle karşılar.³⁸ Toplum Merkezi'nin yönetici sekreteri Garabed Keşişyan belagatli bir dille şöyle yazar:

Buenos Aires Ermeni Toplumu'nun içini ferahlatan yanlardan biri Bakırcıyan Ticarethanesi'nin varlığı ve faydalarıdır. Bu ticarethane şehrimizde kapsamlı ve başarılı bir faaliyet yürütür ve müessesenin başında bulunan âlicenap Bay Armen Bergamalı toplumumuzun gururudur. Bu beyefendinin mali ve manevi desteği olmadan, Ermeni Toplumu Merkezi yeni gelen göçmenlere yardım edemez ya da kili-seyi ayakta tutamazdı.³⁹

KİLİSE İŞLERİ

Armen Bergamalı, giderek büyüyen iş yükümlülüklerinden ötürü Mayıs 1923'te Toplum Merkezi başkanlığına yeniden seçilmek istemez ve toplumun bir başka etkili üyesi olan İsrail Arslan onun görevini devralır (1923-25). Ancak Bergamalı, Merkez'in faaliyetlerine sıkıca bağlı kalır ve Merkez 1930 yılında kapanana kadar, yönetim kurulu üyesi olsun ya da olmasın mali ve manevi desteğini sürdürür. Toplum Merkezi'nin güçlendirilmesinde ve hepsinden önemlisi, Ermeni Apostolik Kilisesi'ni kalıcı bir temele oturtan ve toplum için vazgeçilmez bir merkezi kurum işlevi gören bir bölgesel kurulun oluşturulmasında Arslan'la birlikte çalışır.

Toplum Merkezi 1925'te tüm örgütlerin ve etkili şahısların katılımıyla bir dizi toplantı düzenler, bu toplantıların sonucunda 29 Kasım 1925'te gerçekleşen kuruluş oturumuyla Ermeni Kilisesi İdari Kurumu (EKİK) ortaya çıkar. Bergamalı yirmi iki kurucu üyeden biridir. Oturumda, Arslan'ın başkanlık ettiği bir yönetim kurulu seçilir, kurulun üç görevi vardır: tüzüğün hazırlanması, okul ve kilise için bir bina satın alınması ve alım işlemi için kaynak yaratılması.⁴⁰

11 Nisan 1926'da yetmiş beş kişilik yeni bir toplantı, merkez ve kilise için bir bina inşasından sorumlu bir bina komitesinin oluş-

38 Arslan, "Te inçbes dznv", s. 93-94.

39 Keşişyan, "Namag", s. 719.

40 *Actas de la Institución Administrativa de la Iglesia Armenia* (29 Kasım 1925).

turulmasıyla sonuçlanır. Bergamalı sayman olarak seçilir. Arslan'ın hatıratında belirttiği üzere, Toplum Merkezi, bütçesini “üç mezhebe mensup üyelerin katkılarının oluşturduğu”⁴¹ bir çatı örgütüdür, bu nedenle bina komitesi Toplum Merkezi'nden bağımsızdır, zira yalnızca Ermeni Apostolik kilisesinin inşası amacıyla oluşturulmuştur.

Hem Bergamalı hem de Arslan 1926'daki ciddi bir krizi çözmek için araya girerler. 31 Mayıs'ta Toplum Merkezi'nde seçimler olur. Yedi kişi yönetim kuruluna seçilir, ne var ki krizin de habercisi olan bilinmeyen nedenlerle, ilk toplantılarını ancak altı hafta sonra, 16 Temmuz'da yaparlar. Hakkında hiçbir şey bilinmeyen bu kriz, toplantı zabıtlarına göre yönetim kurulunun yapısından kaynaklanmış olabilir: “Bay. A. Bergamalı'nın önerisiyle icra kurulunun seçimi, oybirliğiyle şu şekilde gerçekleşmişti: İ. Arzruni [Arslan], başkan; M. *vartabed* [rahip] Kazazyan, asbaşkan; S. Tamliyan, sekreter; K. Herbekyan, sekreter yardımcısı; A. Bergamalı, sayman; B. *kahana* [papaz] Barasatyan, üye; B. Kalaycıyan, üye.”⁴² Mayısta seçilmiş olan hiç kimsenin, Arslan ve Bergamalı gibi iki etkili sivil üye ile Ermeni Katolik (Mıgırdiç Kazazyan) ve Ermeni Apostolik (Bağdasar Barasatyan) kiliselerine mensup iki ruhani lideri barındıran yeni kurulda yer almaması anlamlıdır. Bu seçimin nedeni de açıklanmamıştır. Arjantin'deki ilk Ermeni Katolik (1924'te gelmiştir) rahip olan Kazazyan'ın varlığı, Katolik toplumunun artan önemini gösterir ve Arjantin ağırlıklı olarak Katolik bir ülke olduğundan, Arslan ve Bergamalı'nın Ermeni Katolik toplumunun desteğini alma hesabıyla hareket etmiş olabileceklerine de işaret eder.⁴³

Katolikler ve Evanjelikler bir yıl sonra Toplum Merkezi'nden ayrılır ve böylece mezhepler arası birlik tamamen ortadan kalkar. Yapıların üst üste binmesi aslında apaçık bir çatışma kaynağıdır. Yönetimin merkezileştirilmesi (Arslan eşzamanlı olarak bölgesel kurul,

41 Kırş. Artzanakrutyan *dedrag hay kağutayin getroni* [Ermeni Toplum Merkezi'nin Kayıt Defteri], 23 Nisan 1926; Arslan, “Te inçbes” (Temmuz 1942): 107.

42 Artzanakrutyan *dedrag*, 16 Temmuz 1926.

43 ay, Ermeni Toplum Merkezi Yönetim Kurulu'nun Temmuz 1926 - 30 Nisan 1927 arası yıllık faaliyet raporu (5 Temmuz 1927'deki genel toplantıda okunur).

bina komitesi ve Toplum Merkezi'ne başkanlık etmektedir) ve mali kaynakların yetersizliği yüzünden, yeni kurulan bölgesel kurul ile bina komitesinin faaliyetleri Toplum Merkezi'ni yutmaya doğru ağır adımlarla ilerler.

Temmuz 1928'de, Toplum Merkezi Yönetim Kurulu, Arslan ve Bergamalı'yı, Arslan'ın kaleme aldığı tüzüğün ibraz edilmesiyle EKİK'in hükümet tarafından tanınması sürecini takip etmek için görevlendirir.⁴⁴ Toplum Merkezi resmi olarak tanınmamaktadır ve kendini feshederek Haziran 1929'da Ermeni Kilisesi İdari Kurumu adını alır. EKİK Temmuz 1929'da resmi olarak tanınmış olmasına rağmen, kurumun tanındığına dair resmi yazıyı teyit eden başkanlık karnamesi ancak 18 Eylül 1930'da yayımlanır.

Bergamalı'nın ismi bir süreliğine icra görevlerinde yer almaz, ancak kurumu mali olarak desteklemeye devam eder. 1932'de, Centro Armenio (Ermeni Merkezi) binası ve Arslanian Okulu büyük bir Ermeni nüfusunu barındıran Palermo mahallesinde inşa edilir. Bergamalı arsayı satın alma, Centro Armenio binasını ve okulu inşa etme ve döşeme masraflarının bir kısmını karşılamak için Banco Sirio-Libanes'ten 100.000 peso (o zamanın parasıyla yaklaşık 40.000 dolar) kredi alınmasını sağlar. Centro Armenio binasının kiraya verilmesiyle elde edilecek gelirin, zaman içinde kilise binasının masrafını karşılayacağı düşünülür. Ancak ekonomi 1929'deki Büyük Buhran'ın etkisiyle epey ciddi bir darbe alır.

1920'lerdeki parti politikaları önceki Toplum Merkezi'nde kendine fazla yer bulamazken, 1932-33'ten itibaren toplum içerisindeki politik hareketler bir hayli güç kazanır ve İdari Kurum'un denetimini ele geçirmek için yarışır. Bu durum, pek çok can alıcı meselenin işin içine girdiği, özellikle Sovyet karşıtları ile Sovyet yanlılarını karşı karşıya getiren kavgada saf tutmuş diasporanın geri kalanındaki politiklara ayna tutar.

1934 yılının mayıs ayındaki seçimler önemli bir politik değişikliği gözler önüne serer: "ittifaklar ve bloklar sistemi."⁴⁵ EKİK'in İcra Ku-

44 ay, 3 Temmuz 1928.

45 Binayan, *La colectividad*, s. 44.

rule'nun sekiz sandalyesinin EDF (Ermeni Devrimci Federasyonu,- Taşnaksutyun) ile EDF dışı (bir Hınçagyan, bir İlerici ve iki tarafsız) bloklar arasında eşit biçimde bölünmesinde şifahen anlaşmaya varılır. Ancak EDF bir yıl sonra taktik değiştirir. Merkez komitesindeki bir üyesine göre, "icra kurulunun oluşturulmasıyla ilgili bizim ve karşılarımız arasında var olan keyfi ve mantıksız anlaşmadan bezmişlerdi. Bunun üzerine [partinin] 1935'teki bölge meclisi, Taşnaksutyun'un gelecek seçimlere kendi listesiyle katılması yönünde karar aldı."⁴⁶

Bu esnada, ülkenin ikinci büyük Ermeni toplumunu barındıran Cordoba'da başka bir anlaşmazlık patlak vermek üzeredir. Bakırcıyan Ticarethanesi'nin yerel şubesinin 1927'den beri yöneticisi olan İzmirli Hagop Ohanyan, 1931-1935 arasında EDF'nin desteğiyle Ermeni Toplum Birliği'nin (kuruluşu 1925) ikinci başkanı olur. Bu görevde bulunduğu 1932 yılında, Surp Kevork Kilisesi'ne (1926'da inşa edilmiş olan Güney Amerika'daki en eski Ermeni kilisesi) bağlı Ermeni okulu kendi binasına sahip olur.

Ocak 1935'te, EDF dışı grup cemaat seçimlerini kazanır ve Toplum Birliği'nin eski başkanı (1925-31) Hovhannes Kralyan tekrar bu mevkiye gelir. Çok geçmeden yönetim kurulu ile papaz Kurken Taşcıyan arasında, muhtemelen EDF'ye yakınlığı nedeniyle sürtüşme başlar. Mart 1935'te, (Buenos Aires kilisesinin papazı) Muhterem Hovhannes Amiryants'a yollanan mektupta, Kralyan ve sekreter Apraham Petenyan şöyle yazarlar: "Kilisemizin papazı Muhterem Kurken Taşcıyan'ın bugüne kadar neden olduğu maddi ve maaşla ilgili sorunlara dair detaylı bilgi çok yakında tarafınıza gönderilecektir."⁴⁷ O ay içerisinde Taşcıyan istifasını verir.

EDF dışı grubun Ocak 1936'da kazandığı yeni zafer sonrasında Petenyan başkan seçilir (1936-41)⁴⁸. Gelişmeler ardı sıra hızla

46 Aren [Arşag Khaçeryan], "B. Airesi mer gyankı: Modavor antsyalen" [Buenos Aires'teki Yaşantımız: Yakın Geçmişten], *Armenia*, 3 Kasım 1975, s. 2. Orijinal makale 1935 yerine 1936 tarihini verir, ancak bu ya bir baskı hatası ya da hafıza sürçmesidir.

47 Amerika Ermeni Kilisesi Episkoposluğu, Dosya no 294, Diasporadaki Ermeni Kiliseleri, Arjantin (orijinal metnin kopyası).

48 Tğtagits [Muhabir], "Khaydaragoren bardvetsav Taşnaksutyunı Gordobayı meç" [Taşnaksutyun Cordoba'da Rezilce Yenildi], *Şırag*, 15 Şubat 1936, s. 3.

devam eder. EDF Cordoba Toplum Birliği'nden ayrılır ve Hagop Ohanyan'ın başkanlığında ayrı bir kilise yönetim kurulu oluştururken,⁴⁹ Muhterem Taşçıyan da damadının evinde bir şapel ve okul kurar.⁵⁰ Toplum Birliği Mayıs 1936'da Suriye'den Pek Muhterem Arsen Hovsepyan'ı vaiz olarak davet eder.⁵¹ İlginç bir biçimde, toplum içerisinde hiçbir tarihinin kayıtlarında Ohanyan'ın ismi başkan olarak geçmez. Yedi yıllık hizişleşme döneminde bu görevde kalıp kalmadığına dair hiçbir kesin kanıt yoktur. Aslına bakılırsa, 1943'te, muhalif grupta yer alan Ermeni Hayırseverler Genel Birliği'nin yerel şubesinin sekreterliğini yürütmüştür.⁵²

BERGAMALI'NIN İKİ DÖNEM BAŞKANLIĞI

Mayıs 1935'te, Armen Bergamalı Buenos Aires'teki aktif cemaat hayatına geri döner ve EKİK Yönetim Kurulu'na başkan seçilir. Ancak beş sandalyeyi EDF kazanarak çoğunluğu elde eder, bunun üzerine iki tarafsız üye (Arslan ve Bergamalı) ve bir diğer üye istifa eder. Muhterem Norayr Der Khorenyan'a göre, "Seçmenler iki karşıt akım –sağcılar ve solcular– arasında bölünmüştü ve sağcıların [EDF] zaferinden sonra, solculara yakınlık duyan üyelerin çoğu çekip gitti ya da örgüte karşı pasif bir tutum takındı."⁵³

Devreye bir diğer İzmir göçmeni Hrant Nigodyan (1882-1954) girer. İstanbul'da doğmuş, bir yaşında İzmir'e taşınmış, orada eğitim

49 Nubar Minasyan, "Hopelyanagan donagadarutyun Gordobayi meç" [Cordoba'da Yıldönümü Kutlaması], *Hay getron* (Ekim-Kasım 1937): 13.

50 Norayr Der Khorenyan, "Ges taru badmagan trutsig agnarg mı Arjantini Hayts. Arak. Yegeğetsvo hasdadman yev zarkatsman vra" [Arjantin Ermeni Apostolik Kilisesi'nin Kuruluşu ve Gelişimine Yarım Yüzyıllık Tarihi Bir Bakış], *Hasg* (Ocak 2009): 73.

51 Bkz. Amerika Ermeni Kilisesi Episkoposluğuna vekalet eden Mampre Kalfayan'ın teyit yazısı, 3 Haziran 1936 (Episkoposluk, dosya no 294). 18 Mayıs 1937'de Amiryants'a şöyle yazar: "Geçmişte Cordoba Kilisesi Kurulu, eski papazı Kurken Taşçıyan ile sorunlar yaşamıştır; hâlâ sorun çıkarıp çıkarmadığını bilmiyoruz."

52 Ardzruni, *Daretsuys*, s. 317.

53 Der Khorenyan, "Ges taru badmagan trutsig agnarg mı", *Hasg* (Şubat 2009): 166.

görmüş ve cemaat hayatı içerisinde faal olarak yer alan başarılı bir tüccar olmuştur. Birinci Dünya Savaşı esnasında Atina'ya yerleşir ve orada Ermenistan Cumhuriyeti'nin gayriresmi temsilciliğini yürütür. Savaştan sonra, Milli Heyet onu İzmir'e gidip bağış toplamakla görevlendirir. Derhal ve oybirliğiyle yerel Cismani Meclis'e üye seçilir, daha sonra da onursal başkan olur. İzmir yangınından sonra Yunanistan'a döner, ardından 1923'te Buenos Aires'e gider. Tekstil ürünlerinin ithalat-ihracatında büyük başarı elde eder ve Toplum Merkezi'nin son yıllarında, 1928-29 döneminde başkan vekili seçilir. Bergamalı ve Arslan ile birlikte, cemaat içinde faal olan üç varlıklı isimden biridir.

Kilisenin inşaatı sekteye uğramıştır. Merkezin binasının geliriyle kiliseyi inşa etme fikri, her ne kadar maksadı doğru olsa da ekonomik krizden ötürü gerçekleştirilememiştir; üstelik politik çekişmeye neden olmuştur. Yalnızca geleneksel bir hayırsever bu durumu düzeltebilir. Kasım 1935'te, Hrant Nigodyan kilise için yapılacak masrafı üstlenmeye söz verir. İki hafta sonra, EKİK'in yaşam boyu onursal başkanı seçilir. Ancak bir şart öne sürer: "Cemaat ile tüm [politik] akımların temsil edildiği yönetim kurulunun uyum içinde birlikte çalışması."⁵⁴ Bundan altı ay sonra EDF politik kontrolü eline alır.

Neyse ki, 1936 yılının mayıs ayının başlarında, ilk Ermenistan Cumhuriyeti'nin son başbakanı ve EDF Bürosu üyesi Simon Vratsiyan, parti meseleleriyle ilgilenmek için Buenos Aires'e gelir. Neredeyse aynı zamanlarda, Marco Bakırcıyan da iş için oradadır. Ayın sonunda yeni seçimler yapılacaktır: Bergamalı, Arslan ve bir EDF üyesinin görev süreleri sona ermiştir. Nigodyan'ın beklentilerine karşılık vermek için en uygun fırsattır.

Müzakereler çoktan başlamıştır ve Vratsiyan'ın mevcudiyeti sayesinde sakin geçmektedir. Centro Armenio'daki ilk konuşmasını "Cemaatin dini, eğitimsel ve kültürel meselelerinde politik sıkıntıları öne çıkarmadan uyum ve birlikte çalışma"⁵⁵ fikrini savunarak

54 Sahag Parsegıyan, "Ksanhinkamya hopelyani mı artiv" [Yirmi Beşinci Yıldönümü Vesilesiyle], *Armenia*, 10 Temmuz 1963, s. 2. Bkz. "Hraver", *Hay getron* (Mayıs 1936): 13.

55 "B. Simon Vratsiyan B. Airesi meç" [Simon Vratsiyan B. Aires'te], *Hay getron* (Ocak 1936): 14.

bitirir (Mayıs 1936). EDF'nin yerel örgütlenmesinde önde gelen isimlerden olan Sahag Parseğyan, çeyrek yüzyıl sonra şu saptamada bulunur: "Bay H. Nigodyan'ın Atina'daki Ermenistan Cumhuriyeti büyükelçiliğinde danışman olması ve [Vratsiyan ile] ilk karşılaşmalarının ardından birbirlerine yakınlık duymaları, müzakerelerde çok faydalı oldu."⁵⁶ Üç toplantıyı tarafsız bir kişi olarak yöneten Bakırcıyan, 29 Mayıs'ta bir bildiri yayımlayarak anlaşmadan duyduğu memnuniyeti ifade eder.⁵⁷ EDF üyelerinin sahip olduğu beş sandalyeden üçü seçimden sonra boşaltılacaktır. Uzlaşma sağlandıktan sonra da, *Gettse hameraşkhutyunu* (Yaşasın Uyum) sloganıyla onların yerine EDF dışı üç temsilci geçecektir.⁵⁸

Müzakerelerin ve sonrasında yapılan seçimlerin sonuçları basında epey bir hareketliliğe neden olmuş görünmektedir. EKİK Yönetim Kurulu yorumların önünü kesmek için 30 Eylül 1936'da bir bildiri yayımlar:

1- Seçimler, Bay Marco Bakırcıyan'ın başkanlık ettiği, karşılıklı mutabakata dayalı bir toplantı ve seçimlerden önce varılmış bir anlaşma ve uyum ortamında yapıldı ... Sonuç olarak, Yönetim Kurulu, seçimlerden önce müzakereler yapılması teklifinin münhasıran Başkan Bay Armen Bergamalı'nın kişisel ve tarafsız kanaatinden kaynaklandığını, hakikatin bilinmesi adına, kamuoyuna beyan eder.⁵⁹

Üç İzmirli'nin –Bergamalı, Bakırcıyan ve Nigodyan– son derece hassas bir durumda işleri yoluna koymak için anlaşmaya vardıkları rahatlıkla söylenebilir. Ancak, Vratsyan'ın partiden yoldaşları üzerindeki etkisi olmasaydı bu müzakerenin muhtemelen başarısızlığa uğrayacağını da ekleyelim.

Nigodyan'ın beklentileri karşılanmıştı. Ocak 1936'da kilise mülkü satın alınır, mimari planları Aralık ayında onaylanır ve Mayıs 1937'de inşaat başlar. Nigodyan, kişisel servetinin önemli bir kıs-

56 Parseğyan, "Kshanhinkamya", s. 2.

57 "Hraver", s. 13.

58 "Gettse hameraşkhutyunu", *Hay getron* (Haziran 1936): 3-5; "Inth. antamagan joğov" [Genel Üye Toplantısı], *Hay getron* (Haziran 1936): 15.

59 "Başdonagan haydararutyun" [Resmi Duyuru], *Hay getron* (Ocak 1937): 14.

minı, 114.500 pesoyu (o zaman için yaklaşık 45.000 dolar) bu işe yatırır. Surp Krikor Lusavoriç Katedrali, Güney Amerika'ya gönderilmiş ilk Patriklik ruhanisi olan Başepiskopos Karekin Khaçaduryan tarafından, gelişinden iki ay sonra, 19 Haziran 1938'de takdis edilir.⁶⁰

Dahası, Nigodyan Ermenilerin öz kimlikleri ve yerel kamuoyu karşısındaki imajları konusunda önemli bir zafer kazanacak kadar Arjantinli yetkililer nezdinde nüfuzlu biridir. Onun çabaları ve ünlü Arjantinli hukukçu Dr. Carlos Goyena'nın profesyonel yardımı sayesinde, o güne kadar Ermenileri "Türk" olarak tanımlayan Arjantin polis teşkilatı, 1937 yılında kimlik belgelerinde Ermenileri "Ermeni" olarak tanımlama kararı alır.⁶¹ Bu durum, bir bireyin vatandaşlığını belirlemede kullanılan *jus soli* (toprak hakkı, yani doğum yeri olan ülke, doğuştan vatandaşlık) ilkesinin uygulanmasında bir istisnadır. Bu ilke uyarınca, Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş, bunun yanı sıra imparatorluğun halefi olan devlette, yani Türkiye Cumhuriyeti'nde doğmuş olan tüm Ermeniler (ve diğer Ortadoğulular), Arjantin yasalarına göre "Türk" olarak kabul edilmektedir. Bu tanım, kendilerine zulmedenlerin elinden zor bela kurtularak hayatta kalmış olan Ermeniler için özellikle onur kırıcıdır. Ne var ki, İkinci Dünya Savaşı'ndan bir süre sonra, Ermeni Soykırımı'nın hatırası soluklaşmaya başladığında, bu istisna artık yapılmaz olur ve eski Osmanlı İmparatorluğu'nda ya da Türkiye Cumhuriyeti'nde doğmuş Ermeniler resmi olarak "Türk" uyruklu şeklinde kaydedilmeye başlanır. Bu esnada, politik anlaşma bir kez daha kenara atılmıştır.

Mayıs 1938'de EKİK Yönetim Kurulu seçimleri yeni bir politik krize yol açar. Başepiskopos Khaçaduryan, EDF dışı dört üyenin sandalyesini kaybetmesi nedeniyle sonuçları tek taraflı olarak tanımadığını duyurur.⁶² Yeni seçilen EDF üyeleri de, politik bir manev-

60 Kilisenin inşasıyla ilgili bkz. Vartan Matiossian, "La construcción de la catedral San Gregorio el Illuminador", *Sardarabad*, 28 Ocak 1998, s. 7-8.

61 "Accept Armenians as Armenians", *The Armenian Mirror*, 11 Ağustos 1937, s. 3.

62 Der Khorenyan, "Ges daru badmagan trutsik agnarg mı", *Hasg* (Ocak 2009): 74.

rayla, görevlerine başlamayarak kilisenin takdis edilmesi kutlamalarına kadar süreci dondururlar. Ardından, 23 Ağustos'ta, mevcut EDF üyeleri yeni bir anlaşmaya geçilmesini kolaylaştırmak için toplu halde istifalarını sunarlar. Bu sebeple, EKİK Yönetim Kurulu'nun tüm sandalyeleri boş kalır. 10 Eylül 1938'de yapılan olağanüstü seçimlerin sonucu, bir kez daha şifahi bir anlaşmadan ileri gelir: Bergamalı yeniden başkan seçilir, yeni yönetim kurulu da bir EDF'li, bir EDF dışı ve altı tarafsız üyeden oluşur. Armen Bergamalı 1942 yılına kadar başkanlığı sürdürür, bu tarihte tekrar seçildikten sonra görevi kabul etmez. Ancak, dokuz yıl sonra tekrar görevine dönecektir.

Bu sırada, Başepiskopos Khaçaduryan Cordoba'daki hizipleşmeye dair çetrefilli sorunu çözmeye çalışmaktadır. Hizipleşmenin ana aktörlerinden birini sahneden uzaklaştırmak için, 1940 yılında Papaz Taşçıyan'ı Buenos Aires'e göndermeye karar verir. Papaz Arsen Hovsepyan 1941 yılında Cordoba'da yaşamını yitirir ve bir yıl sonra yerine Papaz Yervant Tarpinyan atanır. Ancak Taşçıyan'ın Buenos Aires'e gönderilmesi de, başepiskoposun uzlaştırma çabaları da, üç yıl boyunca sorunu halletmeye yetmez. Sonunda, Mart 1943'te, Khaçaduryan, Cordoba'daki Toplum Birliği Yönetim Kurulu'nu üye olmak ve oy vermek isteyenlerin özgürce kayıt yaptırmalarına izin vermediği gerekçesiyle şikâyet eder ve EKİK Yönetim Kurulu'ndan soruna müdahil olmalarını talep eder.⁶³ Hınçak lider Sahag Bakçelyan Buenos Aires'te Bergamalı'nın yerine göreve gelmiştir (1942-45) ve muhtemelen onun kişisel etkisi bu sorunun çözülmesine yardımcı olur.⁶⁴ Sonuç olarak, 1943'te, yedi yıl sonra ilk kez Cordoba'da şeffaf bir seçim yapılır ve EDF küçük bir farkla kazanır. Şaşırtıcı bir biçimde, Hagop Ohanyan Toplum Birliği'ne yeniden başkan olur ve 1946'ya⁶⁵ kadar bu görevi sürdürür. Cordoba, Buenos Aires'ten farklı olarak, toplumun tüm kesimlerinin Birlik'te günümüze kadar herhangi bir kesintiye uğramadan temsil edilmesinin yararını görür.

63 Başepiskopos Karekin Khaçaduryan'ın EKİK Yönetim Kurulu'na mektubu, 19 Mart 1943 (EKİK arşivleri, Correspondencia 1925-1950).

64 Arzruni, *Daretsuys*, s. 314, 316.

65 Binayan Carmona, *Entre el pasado y el futuro*, s. 106, 136, seçim tarihini yanlışlıkla 1941 olarak vermiştir.

Ohanyan 1949-54 arasında üçüncü kez başkan seçilir (oğlu Alfredo da 1974-75 döneminde bu mevkiye gelir).

Yeniden Buenos Aires'e dönersek, kilise yaşamının bir diğer kilometre taşı da Flores olarak adlandırılan güney banliyösüdür. 1928'de, Ermeni toplumunun burada inşa ettiği ve hem okul hem kilise vazifesi gören derme çatma yapı, 1934'te yerini taş bir binaya bırakır. Ancak toplumun acilen gerçek bir kilise binasına ihtiyacı vardır. İzmirli Hovhannes ve Sarkis Diyarbekiryan kardeşler, 1943'te Başepiskopos Khaçaduryan'ın talebi üzerine yeni Varaka Surp Haç (Varak'daki [Van'da] Kutsal Haç) kilisesine bağışta bulunurlar. Babaları Manuk Diyarbakır'da doğmuş, 1872'de göç ettiği İzmir'de önce bir giysi dükkânı açmış, ardından gayrimenkul işine girmiştir. 1922 felaketinin üzerinden daha birkaç saat geçmeden, oğullarıyla birlikte şehirden kaçmış ve Milano'ya sığınmış, 1925 yılında orada hayata veda etmiştir. Üç yıl sonra, Hovhannes ve Sarkis Romanya'ya gider, orada 1400 kişinin çalıştığı bir tekstil fabrikası kurar, sonra da 1936'da Arjantin'e göç ederler. Burada, 2500 işçinin çalıştığı iki büyük fabrika açarlar. Diyarbekiryanlar yaptıkları büyük bağışlar dışında toplum yaşamına aktif olarak katılmamışlardır. Yeni kilise 1945 yılında törenle açılır.⁶⁶

Kilisenin 1935'te politik olarak kontrol edilmesi durumu 1947'de tekrarlanır, ancak bu kez kontrolü ele alan karşı taraf olur. Şimdi de, EDF dışı koalisyon 1938 anlaşmasını reddeder ve sandığa kendi listesiyle gider. Son derece hareketli geçen seçimleri EDF az farkla kaybeder, bunun sonucunda üyeleri ve yandaşları ya dışarıda bırakılır ya da kilise meselelerinde pasif bir tutum takınırlar. EKİK en etkili kurum haline geldiğinden ve diasporada her yerde kilisenin kontrolü parti militanları için en rağbet gören ödül olduğundan, bu durum bir kez daha toplum içerisinde çoktandır var olan sürtüşmeleri kızıştırır.

Krizle geçen dört yılın ardından, 1951'de Bergamalı yönetim kurulu başkanı olarak geri döner ve bir nevi İzmirli koalisyonu-

66 Mer Zmürniyan / Mer İzmirni yev şırçaga kağakneni [İzmirimiz ve Çevresindeki İller] (New York: Smyrna-Armenian Union, 1961), s. 33-34; Ardzruni, *Daretsuys*, s. 254-56.

nun başına geçer. Başepiskopos Khaçaduryan'ın 1950'nin sonunda İstanbul Patriği seçilmesiyle yerine Episkopos Sion Manukyan getirilmiştir. Yeni episkopos ilk ziyaretinde toplum önderleriyle bir araya gelir: Armen Bergamalı, Hovhannes Diyarbekiryan, Kevork Çinosyan, vd. Kendisine, perde arkasındaki yönetici gibi görünen, EKİK'in Kültür Komitesi'nin etkili başkanı Kevork Sarafyan eşlik eder.⁶⁷

Ankara'da doğan Çinosyan, gençliğinde İzmir'e taşınmış ve orada başarılı bir tekstil ithalatçısı olmuştur. 1922 felaketinden iki gün önce şehri terk ederek Milano'ya yerleşmiştir. Hovhannes ve Sarkis Diyarbekiryanların kız kardeşi Gula Diyarbekiryan ile evlenmiştir ve muhtemelen İtalya'ya gidişinin nedeni budur. 1930 ve 1931'de Buenos Aires'e gerçekleştirdiği iki keşif seyahatinin ardından ailesiyle buraya yerleşir. Önceleri tekstil ithalatçısı olarak çalışır, ardından 1935'te üç İzmirli ortakla birlikte –Marco Bakırcıyan, Armen Bergamalı ve Krikor Kuyumcuyan (Bergamalı'nın kayınbiraderi)– 300 işçinin çalıştığı bir tekstil fabrikası açar. Oğulları Vahe ve Armen fabrikada müdür olurlar, ayrıca babalarıyla birlikte 1941'de 300 işçinin çalıştığı başka bir fabrika kurarlar.⁶⁸

Episkopos Manukyan ve Kevork Sarafyan, toplumu girdiği çıkmazdan kurtarmaya yardım etmeleri için bu etkili isimlerden arabulucu olmalarını isterler. Bergamalı bir kez daha başkan olmayı kabul eder, diğerleri de temsilcileri belirler: Hovhannes Diyarbekiryan, Henry Tahtacıyan'ı, Kevork Çinosyan da oğlu Vahe'yi aday gösterir. Böylece, Mayıs 1951'deki toplantıda 1938'deki anlaşma yeniden yürürlüğe konur: altı tarafsız, bir EDF ve bir EDF dışı siyasi üye. Bu anlaşma 1968'e kadar yürürlükte kalacaktır.⁶⁹

Armen Bergamalı'nın kardeşi ve Montevideo'daki Bakırcıyan Ticarethanesi'nin müdürü olan Krikor Bergamalı, siyaseten tarafsız biridir ve 1939 ile 1943 arasında Montevideo'da Ermeni Kilisesi Merkez Yönetim Kurulu'na başkan seçilir, daha sonra 1950-53 arasında

67 Jorge Sarafian, *Del Eufrates al Rio de la Plata* (Buenos Aires: yayım yeri yok, 1998), s. 84.

68 Ardzruni, *Daretsuys*, s. 247-54.

69 Sarafian, *Del Eufrates*, s. 84-86.

yeniden bu göreve getirilir. Dokuz yıl sonra, Bergamalı'nın akrabası olan Vahe Çakıryan —o da tarafsız biridir— 1963-67 arasında başkan seçilir. Kurulda kontrolü ele geçirmek için geçmişten bu yana süregelen partizanca çekişmeler onun başkanlığı döneminde geçici olarak durur. 1965 yılında, anlamlı bir şekilde, şifahi bir anlaşmayla Buenos Aires'tekinden farklı bir formül ortaya konur: Dört politik güçten her biri (EDF, Hınçagyan Parti, AGBU ve aşırı solda yer alan İlericiler) Kurulda iki sandalyeye sahip olacak, bir de tarafsız üye bulunacaktır.⁷⁰ Bu anlaşma, EDF dışı tarafın Kurul'u terk ettiği ve toplumun fiili olarak ikiye bölündüğü 1971 yılına kadar geçerliliğini korur, o tarihten itibaren EDF kilisenin kontrolünü tek başına ele alır.

İzmirliilerin etkisi Şili'de de hissedilir. Başkent Santiago'da Bakırcıyan Ticarethanesi'nin faaliyetlerinin yanı sıra, şehirdeki birkaç Ermeni ailesi de Palulu Antranig Baloyan ve İzmirli Bağdasar Bağdasaryan'ın başını çektiği iki ayrı grupta saf tutmuşlardır. Bu durum, 1950'lerin sonunda Yunanistan, Türkiye ve Ortadoğu'dan gelen küçük çaplı Ermeni göçünün bir toplum örgütünü hayata geçirmesiyle son bulur. Armen Bergamalı'nın uzaktan akrabası ve damadı, İzmirli Loris Kuyumcuyan toplumun ilk yönetim kurulu başkanı olur (1957-60).⁷¹ Buna ek olarak, Marco Bakırcıyan'ın kardeşi Takvor Bakırcıyan 1940'larda Cordoba'dan Şili'ye gittikten sonra, Hagop Ohanyan'ın ısrarları üzerine yaptığı bağış sayesinde 1950 yılında Bakırcıyan Kilise Salonu açılır. Takvor Bakırcıyan toplumun onursal başkanı seçilir ve bundan üç yıl sonraki ölümüne kadar bu unvanı taşır.

Altmışlar tüm Ermeni dünyası için çalkantılı yıllardır. Buenos Aires de bundan nasibini alır. Eğitim alanında yenilenme ve değişim revaçtadır; 1920'lerde ve 1930'larda kurulmuş Ermeni gündüz okulları tam gün eğitime geçerek Arjantin'deki müfredat programına entegre olur. Politika alanında ise, Ermeni Soykırımı'nın 50. yıldönümü olan 1965'te ilk olarak toplumun dörtte biri (10.000 kişi)

70 Binayan Carmona, *Entre el pasado y el futuro*, s. 108.

71 *age*, s. 131.

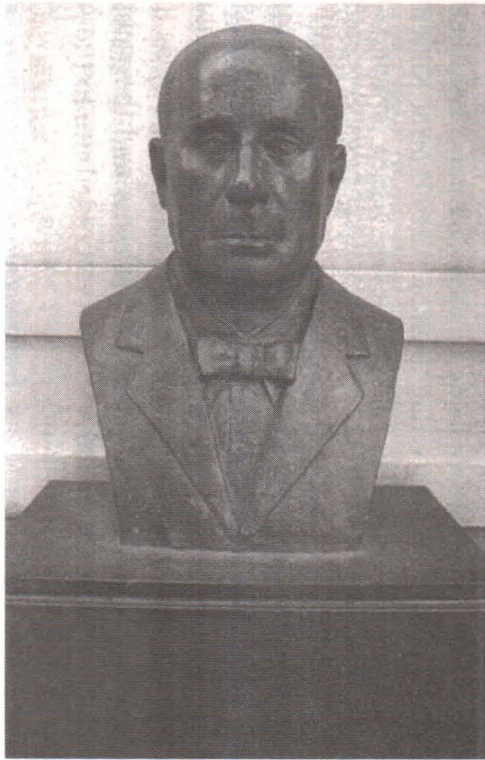
sokaklara çıkar. Kasım 1967’de, genç EDF liderlerinden bir grup, 1952 anlaşmasında değişiklikler yapılması ve kilise yönetim kurulu-
lunda EDF temsilcilerinin sayısının iki katına çıkarılması talebiyle Yenilenme ve Değişim Hareketi’ni başlatır. Bu yazılı talep reddedilir. Ortaya iki farkı görüş çıkar: “Pek çok insan İdari Kurum’un işle-
yişinin katı bir hal aldığını ve tek bir kişinin çok uzun süre görevde bulunmasının –Bergamalı kırk yıldır başkan konumundadır– artık devrini tamamladığını düşünmektedir. Ancak başka pek çok insan da, aksine, bu uzun dönemin, toplumun yaşadığı atılımın da göster-
diği gibi, devamlı bir faaliyete olanak tanıdığını ve her şeyin ötesin-
de, Bergamalı’nın çabaları sayesinde, büyük sorunlar olmadan birlik içerisinde bir yaşam sürmeyi olanaklı kıldığını düşünmektedir.”⁷²

Toplumun iki büyük politik akımı yeniden sandığa gider. 5500’den fazla kişi oy kullanır, bu sayı daha önce hiç görülmemiştir. EDF seçimleri kazanır ve 26 yıl sürecek yönetimine başlar. Partizan saflar arasındaki her seçimde âdet olduğu üzere, pek çok EDF dışı kilise üyesi bu gelişmenin ardından dışlanır.

Bergamalı 1971 yılında hayata veda eder, ancak vefatından kısa süre önce, 1968 yılındaki seçimlerde karşıtları tarafından kendisine EKİK’in onursal başkanlığı verilir. Buenos Aires Ermeni Kilisesi İdari Kurumu’nun seksen beş yıllık tarihindeki yegâne iki onursal başkanın, Bergamalı ve Nigodyan’ın büstleri şu anda Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Katedrali’nin avlusunda durmaktadır. Surp Krikor Eğitim Kurumu’nun lise bölümü (EKİK’e bağlıdır ve kilise binasının yanındadır) Kevork Çinosyan’ın ismini taşır. Bu büstler ve isimler, İzmirli tüccarların ve kurdukları ağın solmuş hatırasının ve kaderleri kendilerini her nereye sürüklemiş olursa olsun, Ermeni halkına katkıda bulunmayı sürdüren İzmir’in evlatlarının simgeleri olarak bugün hâlâ yaşamaktadır.

İngilizceden çeviren: Aras Ergüneş

72 age, s. 143.

Armen Bergamalı ve Hrant Nigodyan'ın büstleri, Buenos Aires

Katkıda Bulunanlar

Çinosyan Okulu ve avlusu, Buenos Aires

Katkıda Bulunanlar

NELIDA BOULGOURDJIAN-TOUFEKSIAN Universidad Nacional de Tres de Febrero'da öğretim görevlisidir (Buenos Aires'te). Aynı zamanda Universidad de Buenos Aires'te Felsefe ve Edebiyat Fakültesi altındaki Ermeni Çalışmaları programının sorumluluğunu yürütmektedir. Çalışmalarının merkezini Ermeni diasporası ve Ermenilerin göç faaliyetleri oluşturmaktadır. Başlıca çalışmaları *Los armenios en Buenos Aires: La reconstrucción de la identidad (1900-1950)*, *Armenia, una cultura milenaria en la Argentina*'dır (editör ve yazar). Yazarın makaleleri, aralarında *Journal of Society for Armenian Studies* ve *Revue du monde arménien moderne et contemporain*'in de bulunduğu çeşitli dergilerde yayımlanmıştır.

DAVID STEPHEN CALONNE *William Saroyan: My Real Work Is Being, The Colossus of Armenia: G.I. Gurdjieff and Henry Miller* ve en son olarak *Bebop Buddhist Ecstasy: Saroyan's Influence on Kerouac and the Beats* eserlerinin yazarıdır. Kaliforniyalı şair ve romancı Charles Bukowski hakkındaki *Sunlight Here I am: Interviews and Encounters; 1963-1993* kitabının ve Bukowski'nin derlenmemiş önceki hikâye ve denemelerinden oluşan üç ciltlik *—City Lights Books: Portions from a Wine-Stained Notebook* (2008), *Absence of the Hero* (2010) ve *More Notes of a Dirty Old Man* (2011)— serinin editörlüğünü yapmıştır. Amerikan Ermeni edebiyatı ve özellikle Saroyan hakkında ABD'de ve Avrupa'da çeşitli üniversitelerde ve Saroyan'ın doğumunun yüzüncü yıldönümü anısına 2008'de Erivan'da dersler vermiştir. Chicago Üniversitesi'nde Saroyan hakkında seminer veren yazar, halen Eastern Michigan Üniversitesi'nde dersler vermektedir.

JACK DER-SARKISSIAN Tıp doktorluğunun yanı sıra Güney Kaliforniya Permanente Tıp Grubu'nda yönetim kurulu üyeliği ve aynı

zamanda grubun UCLA'e bağlı olarak alışan Los Angeles Tıp Merkezi aile hekimliği departmanında şef yardımcılığı yapmaktadır. Los Angeles Tıp Merkezi Ermenice Dili Hizmeti İçin Mükemmellik Merkezi kurulmasında etkin rol oynamış ve pek çok farklı gruba Ermeni hastaların ihtiyaçlarını tarihsel bir bağlamda ele aldığı dersler vermiştir. Aynı zamanda Los Angeles ve çevresinde canlı performanslar ve kayıtlar gerçekleştiren amatör bir müzisyen olan Der-Sarkissian, R. G. Hovannisian'ın *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies* kitabına da "Musical Perspectives on the Armenian Genocide: From Aznavour to System of a Down" makalesiyle katkıda bulunmuştur.

HERVÉ GEORGELIN Geç dönem Osmanlı tarihinin kültürel ve toplumsal yönleri üzerine çalışan bir araştırmacıdır. alışmalarında zellikle Osmanlı Ermenileri ve Rumlarına odaklanan Georgelin'in yayımlanmış kitabı ve çevirileri şöyledir: *La fin de Smyrne: Du cosmopolitisme aux nationalismes* [Smyrna'nın Sonu: İzmir'de Kozmopolitizm-den Milliyetçilięe, Birzamanlar Yayıncılık, 2008], Aram Andonyan'ın *Ayn Sev Ozerun* (O Kara Günlerde) kitabının çevirisi olan *En ces sombres jours*. Georgelin'in *Cathiers de la Méditerranée, Etudes balkaniques*, *Revue du monde arménien moderne et contemporain*, *Dictionnaire des orientalistes de langue française* gibi çeşitli dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır.

ROBERT H. HEWSEN Rowan niversitesi'nde onursal profesördür. ABD'de, Avrupa'da ve en son olarak da Kodus İbrani niversitesi'nde misafir profesör olarak Ermeni tarihi dersleri vermiştir. Kafkasya alışmaları Topluluğu kurucularından, aynı zamanda *Journal of Armenian Studies*, *Revue des etudes armennienes* dergilerine ve diğer farklı yayınlara yazıları ile katkı sunmaktadır. Uzmanlık alanı Tarihi Ermenistan coğrafyası olan Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas* kitabını hazırlamış, Tübingen Ortadoğu Atlası'nda yer alan farklı haritalara katkıda bulunmuş, Ananialı şirag'a dayandırılan erken dönem coğrafya alışması *Aşkharatsuyts'u* (Ermeni Coğrafyası Atlası) açıklamalı bir biçimde çevirmiştir.

RICHARD G. HOVANNISIAN Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles, Modern Ermeni Tarihi Bölümü'nde Ermeni Eğitim Vakfı Kürsüsü'nün başındadır. Tarihi Ermeni şehirlerini ele alan kitap serisinin editörüdür. Yayımlanmış pek çok çalışması arasında, *Armenia on the Road to Independence* dört ciltlik *The Republic of Armenia* beş ciltlik *Armenian Genocide* on beş farklı bilimsel yayın ve Ermeniler, Kafkasya, Ortadoğu Çalışmaları üzerine altmıştan fazla akademik makale bulunmaktadır. Guggenheim Bursu'na hak kazanmış olan Hovannisian, aralarında Ermeni Kilisesi Üst Makamı tarafından sunulan onur ödülü, iki onursal doktora nişanı, Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi üyeliğinin bulunduğu ödüllere sahiptir. Ermeni Çalışmaları Topluluğu'nun kurucusudur ve altı dönem başkanlığını yürütmüştür.

ALBERT KHARATYAN Ermenistan Ulusal Bilim Akademisi Tarih Enstitüsü, Süreli Yayınlar ve Kamusal Düşünce Bölümü Başkanı ve *Lraper hasaragagan kidutyunneri* (Sosyal Bilimler Dergisi) dergisinin baş editörüdür. Erivan Devlet Üniversitesi, Gazetecilik ve Doğu Çalışmaları bölümlerinde uzun yıllar bölüm başkanlığı yapmış, Ermeni basını ve toplumsal düşüncesi üzerine *Hasaragagan midka Zmürniayi hay barperagan mamulum, 1840-1900* (İzmir Ermenice Süreli Yayınlarında Kamuoyu, 1840-1900) ve *Gonstantnubolsi hay kakhtocakhu, XV-XVII tarer* (İstanbul'a Ermeni Göçleri, 15. ve 17. yüzyıllar) başlıklı çalışmaları kaleme almış, yüzden fazla kitap bölümü ve makale yayımlamıştır.

CHRISTINA MARANCI Tuft Üniversitesi Ermeni Sanatı ve Mimarlık Tarihi Arthur H. Dadian ve Ara Oztemel kürsüsü başkanıdır. Doktora derecesini 1998'de Princeton Üniversitesi Sanat ve Arkeoloji Bölümü'nden almıştır. *Medieval Armenian Architecture: Constructions of Race and Nation* kitabının ve *Revue des études arméniennes, Gesta, Journal for the Society of Architectural Historians, Art Bulletin, Oxford Companion to Architecture* ve *Oxford Orta Çağ Sözlüğü* gibi dergilerde yayımlanan pek çok makalenin yazarıdır. Mren, Zvartnots ve Bdgni kiliseleri üzerine bir kitap çalışması yürütmektedir.

VARTAN MATIOSSIAN New York Ermeni Epikoposluğu Ermeni Ulusal Eğitim Komitesi Genel Müdürü'dür. Ermeni tarihi ve edebiyatı üzerine Ermenice, İspanyolca ve İngilizce çalışmaları vardır. Ermenice çalışmaları arasında, *Gosdan Zariani şurç* (Gosdan Zaryan Hakkında), *Haravayin goğmn aşkharhi: Hayeri Latin Amerigayi meç isgizpen minçev 1950* (Dünyanın Güney Tarafı: Başlangıcından 1950'ye Kadar Latin Amerika Ermenileri) ve *Kragan-panasiragan usumnasirutyunner* (Edebi-Filolojik Çalışmalar) yer alır. Arjantin Ermeni toplumu hakkında yaptığı *Pasado sin retorno, futuro que espera: Los armenios en la Argentina, ayer y hoy* çalışma İspanyolca olarak yayımlanmıştır. *Yeghishe Charents: Poet of the Revolution* kitabının Marc Nichanian ile birlikte eş editörü olan Matiossian aynı zamanda bugüne kadar on üç kitabı Ermeniceden İspanyolcaya çevirmiştir.

BARBARA J. MERGUERIAN Boston'daki Ermeni Uluslararası Kadın Birliği Arşivi'nin (AIWA) ve Kadın Bilgi Merkezi'nin idaresidir. Tuft Üniversitesi, Erivan Devlet Üniversitesi ve Kaliforniya Üniversitesi, Fresno'da misafir profesör olarak çalışmıştır. *Journal of Armenian Studies* ve *Armenian Mirror-Spectator* dergilerinin editörlüğünü, *Exploring Gender Issues in the Caucasus*, *Voices of Armenian Women* ve *Armenian Women in a Changing World* kitaplarının eş editörlüğünü yapmıştır. Merguerian'ın öncelikli çalışma alanı 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda Osmanlı Ermenileri üzerinde Amerikan misyoner faaliyetlerinin etkisidir.

RUBINA PERROOMIAN Kaliforniya Üniversitesi, Los Angeles'ta uzman araştırmacıdır. UCLA Glendale Yüksek Okulu ve La Verne Üniversitesi'nde Ermeni Çalışmaları dersleri vermiştir. Çalışmaları arasında *Literary Responses to Catastrophe: A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience* ve *And Those Who Continued Living in Turkey after 1915* eserleri yer alır. Aynı zamanda, *Armenia in the Context of Relations between the Armenian Revolutionary Federation and the Bolsheviks, 1917-1921* (Rusçaya tercüme edilmiştir), *The Role of Literature in the Armenian Liberation Movement*, ortaokul ders kitabı *The Armenian Question* ve elektronik bir kaynak olarak *How to*

Teach the Armenian Genocide to Armenian Students K-12'nin yazarları arasındadır. Eğitime katkıları sebebiyle Kilikya Ermeni Kilisesi Kut-sal Makamı tarafından nişan ve madalya, Ermeni Çalışmaları alanına yaptığı katkılardan dolayı da Ermenistan Cumhuriyeti Eğitim Ba-kanlığı tarafından altın madalya ile ödüllendirilmiştir.

SONA SEFERIAN Erivan Devlet Üniversitesi'nde Roma ve Ger-men Filolojisi Fakültesi Çeviribilim Çalışmaları Bölümü'nde profe-sördür. Bu üniversitenin Çeviri Okulu'nun ve *Asdğig* (Venüs) dergi-sinin kurucusudur. Lewis Carroll'un *Alice in Wonderland* ve *Through the Looking Glass*, Rudyard Kipling'in *Just so Stories*, Kenneth Grahame'in *The Wind in the Willows*, Scott Fitzgerald'ın *The Great Gatsby*, Katherine Mansfield'in *Selected Stories* eserlerinin ve D. H. Lawrence, Somerset Maugham ve Ernest Hemingway gibi Ang-lo-Amerikan yazarların çalışmalarının çevirmenidir. Aynı zamanda, Ermenice-İngilizce ve İngilizce-Ermenice deyimler ve atasözleri ile William Shakespeare'e adanan sözlükleri derlemiştir. 2009'da "Say-gıdeğer Pedagog" sıfatıyla Başkanlık Ödülü'ne layık görülmüştür.

Harita ve Fotoğraf Listesi

HARİTALAR

Ege Bölgesi	11
Smyrna/İzmir ve Çevresi	11
Smyrna Mahalleleri	13
Büyük Yangın, Eylül 1922	45
Ermeni Mahallesi	62
Aydın-İzmir Bölgesi	74
Büyük Yangın'ın Sınırları	236

FOTOĞRAFLAR

Litografi: İzmir, 1838	19
Litografi: Ermeni Rahip	19
Eski İzmir	20
Pagos Dağı	20
Bella Vista	21
Panorama: Aya Fotini (Ortodoks), Surp İsdepanos (Ermeni) ve Ayios Yeoryios (Ortodoks) Kiliseleri	22
Surp İsdepanos Ermeni Katedrali	23
Surp Toros Ermeni Kilisesi	23
Surp İsdepanos, avlu ve ön cephe	24
Mesrobyan Okulu öğrencileri ve eğitim kadrosu	25
Mesrobyan Okulu spor kulübü ve futbol takımı	26
Ermeni Evanjelik Kilisesi'ne giden Basmancı Caddesi	27
Aya Evangelistria Rum Kilisesi ve Ermeni Evanjelik Kilisesi (sağda), yanı başında Hripsimyan Kız Okulu	27
Hripsimyan Okulu öğrencileri ve eğitim kadrosu	28
Hripsimyan Okulu mezunları ve Müdür Mari Beyleryan	29
Modern (Arti) Kız Okulu	29
Surp Krikor Lusavoriç Şapeli	30
Surp Krikor Lusavoriç Hastanesi ve hayırseverler Hagop - Hovhannes İspartalyan	31

Ermeni Katolik Mkhitarist Okulu	32
Kız Yetimhanesi	33
Nersesyan Yetimhanesi Meslek Okulu	33
Benliyan Tiyatro Topluluğu ve Knar Müzik Grubu	34
Mihran Tumayan Korosu	34
Varak Korosu	35
Ermeni Evanjelik Kilise Korosu	35
Vasburagan (Van) ve Ararat spor takımları	36
İzciler	37
Ulusal Büro Başkanı Aleksandr Khadisyanyan ve General Antranik Ozanyan İzmir’de, 1920	38
Bornova, Bardizbanyan Konağı	39
Göztepe	39
Karataş ve tepede Surp Garabed Ermeni Kilisesi	40
Karataş: Vartanyan Okulu binası	41
Karataş: Anaokulu	42
Karataş: Vartanyan Okulu Spor Kulübü	42
İncir soyma ve paketleme	43
Büyük Yangın, Eylül 1922	44
Spor Kulübü, Büyük Yangın’dan önce ve sonra	46
Modern İzmir	47
Antik Agora	58
İzmir Körfezi	58
İzmir Tiyatrosu	59
Frenk Caddesi	59
Büyük Kramer Palas Oteli	60
Büyük Huck Oteli	60
Ermeni Mahallesi	61
Moda Sokağı	63
Yangından sonra harap olan Ermeni Mahallesi	63
Uluslararası Amerikan Koleji, Paradiso, 1915	64
Manisa	93
Manisa: Geleneksel Sokak Sahnesi	94
Modern Manisa	94

Manisa: Surp Lusavoriç Erkek Okulu	95
Manisa: Surp Gayane Kız Okulu	95
Kırkağaç	96
Kırkağaç: Surp Asdvadzadzin Kilisesi	96
Kırkağaç: Naregyan Erkek Okulu	97
Kırkağaç: Vartuhyan Kız Okulu	97
Kasaba/Turgutlu	98
Bayındır	98
Ödemiş	99
Ödemiş: Anaokulu	100
Ödemiş: Okul mezunları ve Eğitim kadrosu	100
Ödemiş: Gomidias Korosu	101
Ödemiş ve İzmir Ermeni futbol takımları	101
Nazilli	102
Yörük/Zeybekler	102
İzmir: Ermeni Mahallesi'nin görünümü	110
Surp Isdepanos Ermeni Katedrali: Dışarıdan görünüm	111
Ermeni Katedrali: İç mekân	112
Ermeni Katedrali: İç mekân, Doğu bölümü	113
Ermeni Katedrali: İç avlu kapısı	114
Mesrobyan Erkek Okulu	115
Hripsimyan Kız Okulu	115
Mesrobyan Okulu: Son sınıf	116
Keçe yastık (Amerika Ermeni Kütüphanesi ve Müzesi)	117
Koltuk veya yatak örtüsü	117
Küçük dantel altlık	118
Büyük dantel örtü	118
Nakışlı havlu	119
Kadife kese	119
İpek eşarp, manken üzerinde	120
İpek eşarp, detay	120
İpek kuşak	121
İpek kuşak, detay	121
Krikor Çilingiryan	184

Isdepan Vosganyan	184
Krikor Mseryan	184
Dikran Harutyun Dedeyan	184
Madteos Mamuryan	188
Aya Fotini Rum Ortodoks Katedrali	210
Rum Metropolit Krisostomos Kalafatis	210
Yangın ve göçmenler	211
Büyük Yangın	237
Göçmenler rıhtım üzerinde	238
Görgü tanıkları	239
Malvine Hancıyan	240
Levon Mısırlıyan	240
Vahan Arakelyan	240
Edward Papazyan	240
Hayk Mısırlıyan	240
Kristin Avakyan	240
Garabed Haçeryan tıp öğrencisiyken	255
Jeffrey Eugenides	255
Ernest Hemingway	265
Henry Miller	265
Surp Krikor Lusavoriç (San Gregorio)	
Katedrali, Buenos Aires	291
Ermeni Kültür Merkezi (Centro Armenio), Buenos Aires	291
Armen Bergamalı ve Hrant Nigodyan'ın büstleri,	
Buenos Aires	316
Çinosyan Okulu ve avlusu, Buenos Aires	317

Görsel Kaynakça

Armenian Library and Museum of America, Watertown, Massachusetts (Yeranyan Koleksiyonu)

Dikmen, Gani, ed. *Nazilli: tarih ve coğrafyası*, yayıncı yok, 1952, (Nazilli ve Yörük/Zeybek Grup)

Hewsen, Robert H. *Armenia: A Historical Atlas*. Chicago: University of Chicago Press, 2001 (Moda Caddesi ve Ermeni mahallesi haritası)

İzmir Ermenileri Derneği. *Mer Zmürnıan/Mer İzmirı yev şırçaga kağaknenı* [Bizim İzmir/Bizim İzmir ve Civarındaki Şehirler]. New York: Zmürnahay Miutyun [İzmir Ermenileri Derneği], 1960 (Ermeni okulları, kurumları, öğrencileri ve öğretmenleri, koro grupları, spor takımları, izcileri ve edebi şahsiyetleri).

Kevorkian, Raymond H. ve Paul B. Paboudjian. *Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide*. Paris: Editions d'Art et d'Histoire, 1992 [Türkçe çevirisi: 1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler, çev. Mayda Saris, Aras Yayıncılık] (Ege bölgesi haritası, Surp Toros Kilisesi, Karataş ve harap olmuş Ermeni mahallesi).

Köker, Osman, ed. *100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*. Orlando Carlo Calumeno'nun Kartpostal Koleksiyonundan. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, 2005 (Surp İsdepanos Katedrali, Manisa/Magnesia).

Manisa Vilayeti. İzmir Ticaret Matbaası, 1932 (Manisa bölgesi manzaraları).

Milton, Giles. *Paradise Lost: Smyrna*, 1922. Londra: Hodder & Stoughton, 2008 [Türkçe Çevirisi: *Kayıp Cennet Smyrna 1922: Hoşgörü Kentinin Yıkılışı*, çev. Esra Aktuglu, İstanbul: Şenocak Yayınları, 2009] (Martin Collins'in İzmir Mahalleleri Haritası).

Türkiye Cumhuriyeti, Turizm Bakanlığı. *İzmir ve Ege Bölgesi*, Ankara, 1998 (modern Manisa).

Yeğin, Uğur, ed. *Evvel zaman içinde: İzmir*. İstanbul: İzmir Ticaret Odası: D Yayınevi; 2009 (Surp İsdepanos Katedrali, Büyük Kramer Oteli, Büyük Huck Oteli, Basmahane Yolu ve Karataş).

Dizin

- I. Dünya Savaşı 10, 203,
208, 209, 213, 219,
223, 226, 243, 247,
257, 270, 286, 300,
308
- II. Dünya Savaşı 258,
266, 269, 280, 282,
310
- ABCFM 123, 142, 163-
165
- Abdil Bey (vali) 80
- Abdülhamit II 10, 91,
207
- Abroyan, Apraham 81,
88
- Abroyan, Asdvadzadur
83
- Abroyan, Bedros 78
- Abroyan, Isdepan 82
- Abroyanlar 75, 85
- Açaryan, Hraçya 67, 70,
176
- Adana 229
- Adger, John B. 123,
141, 152-164, 166,
167
- Adom 66, 85
- Adramada 65
- Afyonkarahisar 218-
221, 225, 226, 241
- Agaginyan, Anna 219
- AGBU 295, 297, 307,
314
- Ağabekyan Okulu 87,
186
- Ağabekyan, Margos 87,
186
- Ağçigyan, K. 82
- Akhisar 57, 68, 72, 80,
219, 223
- Aksaray 12, 226
- Akşehir 80, 221, 224,
229
- Akulis 65, 75
- Akulisli Zakarya 75
- Alaşehir 65, 75, 81
- Alboyacıyan, Arşag 65,
66, 79, 91, 171
- Aleksandr I 144
- Alioğlu, Canpolat 67
- Alişan, Ğevond (Levon)
70, 72, 81, 189
- ALMA 15, 103, 107,
108
- Alphonso XIII (İspanya
Kralı) 300
- Alpiyar, Harutyun (Kri-
zantem) 55
- Amerikan 9, 15, 53, 54,
64, 90, 123, 141-145,
148, 157-159, 162-
167, 215, 222, 223,
230, 250, 260, 269,
273, 282
- Amerikan Heyeti bkz.
ABCFM
- Amiryants, Hovhannes
306
- Anarad Hıgutyun Kato-
lik Okulu 86
- Anderson, Rufus 151,
165
- Ankara 9, 71, 313
- Antep 277, 281
- Antreas Varjabed 158,
163
- Apelyan, Krikor 82, 88
- Apkes 68
- Arakadzunyants 89
- Arakelyan, Vahan 219,
221-223, 228, 240
- Aram Raffi 178, 182
- Araradyan Şirketi 82
- Ararat (Ağrı Dağı) 68
- Ardzruni, Krikor 190,
192
- Arevelk 66, 83, 85, 172,
173
- Arevelyan mamul 14, 55,
66, 71, 72, 88, 173,
175, 189, 191, 193,
195, 204, 298
- Arevmudk 172, 173
- Arhangelsk 75
- Arjantin 14, 18, 275-
277, 280, 282, 283,
287-289, 293-295,
297, 300-302, 304,
306, 307, 310, 312,
314, 315
- Arpi Araradyan 91, 171
- Arpiaryan, Arpiar 175
- Arslan, Israel 277, 286,
297, 302-305, 307
- Arşaluys 207
- Arşaluys Araradyan 9,
79, 80, 82, 84, 86, 88-
91, 161, 162, 173, 177
- Artzakank 207
- Astapatsi, Apraham 79
- Aşçıyan, Hovagim 232

- Aşdaragetsi, Nerses (Katholikos) 84, 88, 89
 Atatürk, Mustafa Kemal 213, 221, 228, 245, 246, 247, 248, 260, 276
 Atina 16, 86, 165, 166, 195, 198, 199, 204, 208, 267, 268, 271, 274, 280, 287, 288, 308, 309
 Avakyan, Kristin 220, 229, 230, 240, 327
 Ayasuluk 78
 Aydın 12, 49, 51, 57, 65-68, 70, 71, 74-78, 81, 88, 103, 197
 Aydınyan, Arsen 189
 Aziz Stefan (Aziz) 104
 Aznavorian Company 283
 Aznavorian de Kasbarian, Eliza 283
 Aznavorian, Mark 283
 Aznavuryanlar 200
 Aztarar 170
 Babıali 51
 Baboyan, Krikor 83
 Badganyan, Kapriyel 86
 Bağdat 88
 Baqramyan, Movses 170
 Bakçelyan, Sahag 311
 Bakırcıyan Ticarethanesi 288, 294-296, 302, 303, 306, 313, 314
 Bakırcıyan, Marco 295, 308, 309
 Bakırcıyan, Takvor 314
 Balıkesir 224
 Baloyan, Antranig 314
 Baltazaryan, Ğugas K. 86, 90, 161
 Bandırma 224
 Barasatyan, Bağdasar 304
 Bardizag (Bahçecik) 131, 243
 Basmahane 52, 328
 Bayezid 66
 Bayındır 12, 57, 88, 98
 Bella Vista Caddesi 52
 Berberyan, Hayk 300
 Bergama 57, 68, 70, 76, 78
 Bergamalı, Armen 18, 277, 285-288, 295, 297, 302-305, 307, 309, 311, 313, 314, 316
 Bergamalı, Krikor 289, 296
 Berlin 180, 288
 Beyrut 145, 147-149, 165, 205, 207, 225, 278
 BFBS 143, 144, 147, 151, 156, 159, 164
 Bird, Isaac 145
 Birgi 68
 Bizans İmparatorluğu 49
 Bizmanyan, Mikayel 299
 Boduryan, Mıgırdıç 71
 Bolivya 300
 Bombay 88
 Bornova 12, 39
 Boyacıyan, Zabel 182
 Brewer, Josiah 145
 Brezilya 293, 297-301
 British and Foreign Bible Society bkz. BFBS
 British Club 56
 Buchanan, Claudius 143
 Buenos Aires 18, 275, 277, 280, 281, 283, 284, 286-289, 291, 294-297, 299-303, 306-308, 311-317
 Bursa 65, 75, 165, 243
 Büyük Huck Otelı 52, 60
 Büyük Kramer Palas Otelı 52
 Büyük Petro 75
 Büyük Yangın 8, 12, 44-46, 103, 236, 237
 Bzdıgıyan, Harutyun 226, 227, 228
 Celali İsyanları 9, 66, 67, 69, 71
 Cennet Bahçesi 56
 Centro Armenio 275, 291, 300, 305, 308
 Cercle de Smyrne 56
 Cihan Şah 69
 Collegiate Institute 54
 Cordoba 285, 289, 296, 306, 307, 311, 314
 Country Club 56
 Cuinet, Vital 49, 197
 Culfa 7, 65, 132, 293
 Culfayan, O. 87
 Çahuk 70
 Çakıryan, Vahe 314
 Çanakkale 243, 247, 248
 Çelebi, Abro 73
 Çelik, Takvor 84
 Çermakyan, Torkom 66
 Çilingiryan, Krikor 55, 86, 90, 171-177, 184, 189, 190, 192
 Çin 104, 142
 Çinosyan, Kevork 313, 315
 Çinosyan, Vahe 313
 Çobanyan, Arşag 176
 Çuhacıyan, Madteos 85

- d'Arvue, Loran 78
Dağyadyan, Mesrob 70
Datev 71
Dedeyan Matbaası 16,
90, 171, 175, 207
Dedeyan, Aram 16, 89,
90, 171, 176, 177, 180
Dedeyan, Dikran 90, 91,
171, 175
Dedeyan, Garabed 171,
177
Dedeyan, Isdepan 171
Dedeyan, Sarkis 171
Delfi 267, 273
Denizli 12, 57, 65, 76,
80, 226
Der Hagopyan, Hagop
301, 302
Der Zor 223, 224, 229
Dikranyan, Sarkis 178
Diruni Episkoposluk
Bölgesi 72
Diyarbakıryan, Gula 313
Diyarbakıryan, Hov-
hannes 312, 313
Diyarbakıryan, Sarkis
312
Doğu Akdeniz 65, 75,
198
Doğu Ermenistan 66,
69, 70, 169, 186, 192
Düsap, Sirpuhi 191
Düvel-i Muazzama 271
Dwight, H. G. O. 123,
124, 146, 147, 149-
153, 156, 166, 167
Dzağıg 173, 176, 177,
190
Dzavndur 68
Eçmiadzin 72, 78, 84,
88, 147
EDF 201, 205, 206,
286, 287, 306, 307,
310, 311, 313-315
Edirne 80, 263
Efes 57, 67, 78
EKİK 303, 305, 307-
313, 315
Ekizyan, Avedis 69, 82,
85
Ekizyan, Garabed 82
Elefsis 267
Elhamra 56
Eliot, T. S. 242
Elliadi, Kyrios 272
Emin, Hovsep 170, 178
Eminyan, Onnig 220,
222, 223, 233
Enver 221, 222
Epidauros 267
Ereğli 226
Erivan 9, 16, 49, 66, 67,
69, 70, 72, 84, 87, 90,
139, 161, 169, 171,
172, 176, 177, 179,
182, 186, 190, 191,
193
Ermeni Apostolik Kilise-
si 10, 148, 158, 282,
284, 285, 290, 297,
303, 307
Ermeni Genel Hayır-
severler Birliği bkz.
AGBU
Ermeni Kilisesi İdari
Kurumu bkz. EKİK
Ermeni Milli Anayasası
82, 84, 204, 206
Ermenistan Cumhuriyeti
186, 286, 297, 298,
308, 309
Esayan, Esayi 82
Eskişehir 224
Eugenides, Jeffrey 17,
241-247, 249, 251-
255, 327
Evanjelik 10, 27, 35,
54, 55, 148, 149, 151,
159, 160, 162, 165
Evanjelik Erkek Okulu
54, 55
Faistos 267
Fisk, Pliny 141, 143,
145, 152
Flores 312
Forbes (meyanköku fab-
rikası) 53
Frenk Caddesi 52, 53
Frnoztzi, Hagop 67
Fukaraperver Cemiyeti
56
Fukaraperver Kadınlar
Derneği 56
Fundukliyan, Karnig
300, 301
Garabedyan, Dionysos
(Episkopos) 148
Gesaratzi, Krikor 72
Giratağ 68, 71
Girit 269, 294
Goğpatsi, Yeznig 79
Goodell, William 145-
149, 151, 152
Gosdantyan, Hripsime
82, 86
Gosdantyan, Kalust 55,
91
Göktepe 12
Great McAndrews 53
Gridley, Elnathan 145
Griffitt, William 90, 161
Gülhane Hatt-ı Hüma-
yunu 79

- Güney Amerika 14, 287-289, 293, 294, 296, 297, 300, 301, 306, 310
- Ğımark 68
- Haçeryan, Garabed 17, 241-245, 247-255, 278, 327
- Halep 67, 230
- Hallock, Homan 90, 148, 150, 158, 161
- Hamlin, Cyrus 150
- Hancıyan, Malvine 219, 221-223, 227, 228, 232, 233, 240
- Hanzadyan, Zadig 55
- Harput 7, 10, 67, 71
- Haşdenits Cemiyeti 89
- Hawes, Joel 165
- Haygazyan Cemiyeti 89
- Hayguni, Armenak 171, 176
- Haynots 10, 12, 52, 204, 209, 278, 279
- Hayrenaser 89, 91, 162
- Hemingway, Ernest 17, 18, 257-268, 271, 273, 274, 323
- Hınçak 201, 311
- Hindistan 9, 104, 142-144, 170, 179
- Hoca Murat 69
- Hoca Sefer 75
- Hohanisyan, Sarkis 153
- Hollanda 73, 75, 140
- Homerion Kız Okulu 54
- Honor y Patria Kulübü 296
- Housepian Dobkin, Marjorie 50, 214, 215, 241, 259, 260, 278
- Hovagimyan, Hovhannes 82
- Hovsepyan, Arsen 307, 311
- Hripsime (Azize) 106
- Hripsimyan Kız Okulu 10, 15, 27, 28, 54, 86, 89, 115, 170, 189, 278
- Hrisostomos, Kalafatis (Metropolit) 57
- International College 54, 56
- Isaverdents, Tovmas 70
- Isjaqui, Isaac 294
- Ispartalıyan, Hovhannes 31, 295
- İşdemaran bîdanı kîdelyats 90, 154, 158, 160, 164
- İdra 267
- İnciciyan, Ğugas 76
- İngiltere 9, 10, 155, 158, 191, 279, 280, 288, 294
- İplicdjian Şirketi 282
- İran 7, 9, 10, 55, 66, 69, 70, 73, 104, 107, 141, 149
- İskandinavya 10
- İskenderyan, Vartanuş 224, 225
- İtalya 9, 10, 172, 313
- İttihat ve Terakki 10
- İyonya 49, 57, 83
- Jöntürk(ler) 56, 204, 213
- Kadifekale Tepesi bkz. Pagos Dağı
- Kafkasya 15
- Kahire 72, 288
- Kaler 68, 72
- Kalküta 144
- Kandiye 267, 269, 272
- Kandzagetisi, Mesrob 79
- Kanun-ı Esasi 56
- Kapamacıyan Ticarethanesi 82
- Kapan 66, 68
- Kapriyel (Episkopos) 146
- Karabağ 9, 66
- Karahisar 71
- Karaosmanzade Eyüp 80
- Karataş 12, 40-42, 200
- Karbi 70
- Kasaba 12, 57, 70, 76, 78, 81
- Kasbarian de Tateossian, Lisette 283
- Katma 225
- Katsimbalis, Yorgo 267, 271
- Kayseri 7, 9, 69, 71, 80, 201, 294
- Kaytzorik 67
- Kazazyan, Mıgırdiç 304
- Keçyan, Püzant 301
- Kemal, Namık 91
- Kemalist 208, 213-216, 220-222, 259, 260
- Khaçaduryan, Karekin (Başepiskopos) 310-313
- Khadisyan, Aleksandr 38, 208
- Khanbab, Melik 70
- Khurimyan, Mıgırdiç (Hayrig) 189, 190
- Kınık 57, 68
- Kırım 69, 186
- Kırkağaç 12, 57, 65, 68, 72, 76, 88, 96, 97, 223, 229

- Kieffler, Jean Daniel 150
 Kilikya 7, 9, 12, 65, 66,
 131, 190, 193, 278,
 285, 294, 297
 Kilikya Ermeni Krallığı
 9, 65, 278
 Kilis 229, 230
 Konak 52
 Konya 65, 80, 225, 277
 Korfu 267
 Kosyan, Hagop 50, 66,
 81, 86, 196, 205, 295
 Kozan bkz. Sis
 Kuçert 68
 Kudüs 7, 143, 144, 146,
 148, 165, 193
 Kuşadası 12, 65, 67, 88
 Kuyumcuyan, Krikor
 313
 Kuyumcuyan, Loris 279,
 280, 288, 289, 296
 Küçük Asya 7, 9, 16,
 49, 57, 65-67, 73, 166,
 195, 198, 208, 213,
 260, 272, 273, 278,
 293
 La Calera 285
 Lazaryan 88
 Levanten(ler) 10, 12,
 14, 16, 50, 51, 53, 73,
 198, 203
 Livorno 73
 Lord Bryce 16
 Lozan 196, 259, 300,
 301
 Lucas, Paul 69, 71
 MacLachlan, Alexander
 214
 Madras 88, 170
 Magar (Peder) 66
 Magnezya bkz. Manisa
 Mahdesi (Hacı) Margos
 79, 169
 Malta 145, 148, 150
 Mamuryan, Hovhannes
 186
 Mamuryan, Hrant 55
 Mamuryan, Madteos 14,
 55, 86, 87, 90, 171,
 185, 188, 189, 193,
 207
 Manchester 81, 82, 92,
 279, 282, 286, 288,
 294, 295, 300
 Manisa 12, 57, 65, 67,
 71, 72, 75-78, 80, 81,
 87, 93-95, 219, 223
 Manlev 68
 Manoojian, Alex 12
 Maraş(lı) 107, 131, 277,
 281
 Margosyan, Krikor 88
 Mark, Hayganuş 207
 Masehyan, Hovhannes
 179, 182
 Melas Nehri 57
 Menemen 12, 14, 57,
 65, 76, 88, 200
 Mersin 225
 Mesrobyan Erkek Okulu
 10, 15, 25, 26, 54, 55,
 79, 85, 86, 90, 106,
 115, 169-173, 186,
 189, 278
 Mezaraki 52
 Mikhitarist(ler) 10, 32,
 54, 69, 78, 86, 144,
 151, 154, 162, 172,
 175, 205, 325
 Mısır 9, 82
 Mısırlıyan, Hayk 218,
 222, 225, 227, 228,
 240
 Midilli 241
 Mihail Paleologos 65
 Miken 267, 272
 Miller, Henry 6, 17, 18,
 257, 258, 265, 267-
 274
 Miutyun 7, 57, 89, 328
 Moda Caddesi 54, 328
 Montevideo 289, 296,
 313
 Mortakya 52
 Mseryan, Krikor 55, 86,
 90, 184, 327
 Muradyan Okulu 186
 Mussolini 258, 260, 266
 Nadir Şah 70
 Nafplion 267
 Nahçıvan 9, 65, 70, 71,
 124, 205
 Nalbandyan, Mikael
 176, 177, 192
 Nazaret, İsdepan 73
 Nazilli 12, 57, 65, 66,
 68, 71, 76, 102, 220,
 226
 Nersesyan (Peder) 69
 Nigodyan, Hrant 18,
 277, 285-288, 307-
 310, 315
 Nikea 65
 Noradungyan, Kapriyel
 298-300
 Nubar Paşa 186
 Nubaryan, Mesrob 55,
 90, 172, 175
 Odyan, Krikor 189
 Offley, David 148, 149
 Ohanyan, Hagop 282,
 296, 306, 307, 311,
 314
 Olivo, Marco 288, 295

- Ödemiş 12, 57, 68, 72,
87, 88, 99-101
- Pagos Dağı 20, 49, 52,
57
- Palermo 305
- Papazyan, Antreas 85
- Papazyan, Edward 219,
220, 222, 231, 240,
327
- Papazyan, Karekin 171,
176
- Papazyan, Mıgırdıç 158
- Papazyan, Sarkis 176
- Papazyan, Srpuhi 229
- Papazyan, Vırtanes 175
- Paradiso 54, 56, 57, 64
- Paris 49, 55, 69, 103,
139, 150, 154, 156,
172, 186, 187, 189,
193, 197, 202, 203,
205-207, 209, 258,
259, 264, 266, 267,
269, 278, 280, 298
- Parseğyan, Sahag 308,
309
- Parsons, Levi 141, 143,
144
- Pavlus (Aziz) 57
- Pergamon bkz. Bergama
- Peru 289
- Peştemalcıyan, Krikor
153
- Petenyan, Apraham 306
- Philadelphia bkz. Ala-
şehir
- Pırınktoş Garabed 72
- Pilibbos (Başepisko-
pos) 77
- Pilobosyan
- Pilobosyan, Nşan 17,
241, 242, 244-247,
249, 251-254
- Pire 267, 298
- Polikarp (Aziz) 57
- Polonyalı Simeon 67, 68
- Portakalyan, Mıgırdıç
190
- Pozantı 225
- Punta 52
- Rahmi Bey (Vali) 57,
209, 221
- Reforzo 86
- Reşadiye 52
- Riggs, Elias 124, 139,
141, 166, 167
- Rio de Janeiro 299
- Rogier, Camille 109
- Roma Katolik 54
- Romanya 243, 283, 312
- Rusinyan, Nahabed 189
- Rusya 9, 10, 88, 142,
147, 149, 192
- Sadık Bey 80
- Sakayan, Dora 241-244,
247, 248, 250, 252,
253, 278, 279, 295
- Salmast 72
- San Lazzaro 139, 144
- Santiago 279, 283, 296,
314
- São Paulo 299
- Sarafyan, Kevork 313
- Sarkisyan, Hagop 86
- Saroyan, William 266,
319
- Savalan, Dikran 72, 87,
89
- Schiller, Friedrich 16,
172
- Scott, Sir Walter 16,
172, 187
- Seferis, Yorgo 267, 268,
271, 272
- Selanik 253, 283
- Selçuklu Sultanlığı 65
- Sepasdatsi, Mkhitar 123
- Seylan (Sri Lanka) 142
- Shakespeare 16, 171,
172, 175-183
- Shelley, P. B. 16, 172
- Shirinian, Lorne 217,
218
- Sırvantzdıants, Karekin
190
- Sivacıyan, Harutyun 171
- Simonian de Funduk-
lian, Alice 283
- Simsaryan, Sarkis 296
- Sis 67
- Sivas 67
- Sivaslı, Mihran 55
- Sivrihisar 131, 220, 221,
224, 226
- Sivrihisaryanlar 200
- Smith, Eli 145, 146,
149, 150
- Solomonidis, Christos
199
- Söke 65
- Sraşen 71
- Standart Oil 53
- Sue, Eugène 172, 173,
187
- Sukiassian, Stepan 285
- Surp Lusavoriç Ermeni
Hastanesi 54, 85
- Surp Lusavoriç Okulu
87
- Sünik 68, 69, 71, 72
- Sünikliler Cemiyeti 88,
89, 162, 170
- Sünyats ingerutyun bkz.
Sünikliler Cemiyeti
- Şahamiryan, Şahamir
170

- Şahinyan, Kevork 67
 Şahumyan, Ohan 82
 Şam 225
 Şarkikaraağaç 226
 Şasgerd 68, 72
 Şeyh Abbas 69
 Şili 289, 293, 314
 Şirag 70
 Şirinyer bkz. Paradiso
 Şuşi 88
 Şvanidzor 68, 71, 72

 Tahtacıyan, Henry 313
 Takmacıyanlar 77
 Taktakyan, Boğos 85
 Talin 69
 Tarpinyan, Yervant 311
 Tarsus 225
 Taşçıyan, Kurken 306, 307
 Taşnaksutyun (Ermeni Devrimci Federasyonu) bkz. EDF
 Tateos (kâtip) 67
 Tatigyan Matbaası 90, 203
 Tatigyan, B. 109
 Tavernier, Jean-Baptiste 68
 Tavul 67
 Tebriz 72, 149
 Tekirdağ 131
 Temple, Daniel 145, 148, 149, 152
 Théâtre de Smyrne 52, 56
 Théâtre des Quais 56
 Tiflis 75, 88, 175, 192
 Timag 177
 Timaksiyan, Hmayag 66
 Timur 66
 Tire 12, 65, 68, 71, 72
 Toşigyan, Vahan 207

 Toskana 73
 Tournefort, J. P. 69
 Trabzon 65, 69, 165, 278
 Trieste 75, 81, 82, 88, 92, 161, 170
 Tumanyan, Hovhannes 179
 Turgutlu bkz. Kasaba
 Turyan, Çevont (Episkopos) 298, 299
 Tutag Haygazyan 90

 Uruguay 18, 289, 293, 296
 Uşak 226, 252

 Ütüciyan, Garabed 189

 Valavanian de Magazian, Nana 282
 Vanantetsi, Hovhan 85
 Vanantetsi, Mirza-Sarkis 89
 Vansina, Jan 215, 216, 227
 Varbedyan, Haçig 82
 Vayots Tzor 70
 Venedik 54, 69, 70, 72, 73, 76, 81, 139, 144, 150, 176, 177, 180, 198
 Venezuela 289, 296, 300
 Vırtanesyan, Arsenuhi 223
 Victor Hugo 16, 172, 173
 Viyana 50, 66, 68, 78, 79, 81, 92, 151, 159, 196, 295
 Voltaire 16, 172, 187
 Vorperyan, Rupen 55
 Vosganyan, Avedik 73

 Vosganyan, Haçadur 151
 Vosganyan, İsdepan 77, 86, 90, 171-173, 184, 203, 327

 Yeni Culfa 7, 132, 293
 Yepremyan, Arisdages 157
 Yeranyan, Ruhama 15, 107, 108, 328
 Yerevantsi, Simeon (Patrik) 72, 79, 82
 Yergaser 90
 Yozgat 9, 223, 277
 Yunanistan 50, 105, 196, 197, 199, 221, 258, 262, 267-269, 271-274, 277, 282, 283, 308, 314
 Yurtdışındaki Misyonlar için Amerikan Komisyonu Üyeleri Heyeti bkz. Amerikan Heyeti
 Yusufyan, Bedros 82, 85, 88
 Yusufyan, Boğos 82

 Zakintos 267
 Zarigyan, İsdepan 296
 Zeytun 131
 Zohrabyan, Hovhannes 156

Թարիհի քենթեր վե էրմենիլեր
Իզմիր

Tarihi Kentler ve Ermeniler
İzmir

Պատմական քաղաքներն ու հայերը
Իզմիր (Շմիրնիայ)

Historic Cities and the Armenians
İzmir (Smyrna)

Ռիչըրթ Կ. Յովհաննիսեան (խմբագիր)

Richard G. Hovannisian (editor)

ուսումնասիրություն

study

Թրքերեն

Turkish

Ապրիլ 2018, Ստանպուլ

April 2018, Istanbul

Bu kitap, İzmir'in tarihi, ekonomik, toplumsal ve kültürel çehresini ortaya koyuyor. Ticaret ve alışverişe, eğitsel ve kültürel çalışmalara, mimariye, edebi eser ve çevirilere, etnisiteler arası ilişkilere, Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında toplumsal duruma, Felaket'e ilişkin yazılı eserler ve sözlü tarihe ve İzmirli Ermenilerin Güney Amerika'da, özellikle Arjantin'de ortaya çıkan göçmen topluluklara katkısına odaklanıyor.

Ünlü tarihçi Richard G. Hovannisian tarafından derlenen 14 ciltlik Tarihi Kentler ve Ermeniler dizisinin dördüncü kitabı olan *İzmir*, Anadolu'nun çok katmanlı tarihini anlamamıza yardımcı oluyor. Türkiye'de hâkim olan tektipçi tarih anlayışına alternatif oluşturmak için verilen fikir mücadelesine katkı sağlaması dileğiyle.

Dizinin diğer kitapları: Bitlis ve Muş (Eylül 2016) - Van (Kasım 2016) Harput (Kasım 2017) - Erzurum - Sivas - Diyarbakır ve Urfa - Kilikya Karadeniz - İstanbul - Kars ve Ani - Kayseri ve Kapadokya - Küçük Asya Musa Dağ

